ИНСТИТУТ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ КУЛТУРЕ
СРБА, ЦРНОГОРАЦА, ХРВАТА И МУСЛИМАНА

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 1.

ПРИШТИНА, 1991

Приредио
Редакциони одбор

Уредник
Др Даница Андрејевић

Главни и одговорни уредник
Мр Миленко Јевтовић

Корице
Петар Ђуза

Технички уредник
Бранко Верзел

Лектор
Вероslава Радовановић

Коректор
Момир Ђоковић

Издавач
Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 38000 Приштина, Ваљевска 2

Штампа
ГИП „Култура", Београд, Маршала Бирјузова 28

YU ISSN 0353-9008

УДК 00(05)

Виньета на корици, *Призренско четворојеванђеље: јеванђелист Марко*

ИНСТИТУТ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ КУЛТУРЕ
СРБА, ЦРНОГОРАЦА, ХРВАТА И МУСЛИМАНА

ГЛАСНИК

БАШТИНА

Свеска 1.

Приштина, 1991.

САДРЖАЈ

(Уз први број гласника, Мр Миленко Јевтовић) 7

300-ГОДИШЊИЦА СЕОБЕ СРБА

Др Ђорђе Трифуновић: Казивања Патријарха Арсенија III Чарнојевића о себама 11
Проф. протојереј Милутин Тимотијевић: Идеја сеоба у Србљаку, богослужбеној књизи српске цркве 16
Мр Светозар Стијовић: Сеобе и ономастика 21
Др Дамњан Петровић: Јаков Игњатовић о великој сеоби Срба 35
Др Владимир Бован: Исељавање Срба са Косова и Метохије у делима Манојла Ђорђевића и Григорија Божовића 43
Др Даница Андрејевић: Свеколики смисао сеоба у прози Милоша Црњанског 52
Др Владета Вуковић: Неки видови сеоба и изгнанства у савременој српској лирици 60

СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

Др Маринко Божовић: Основне особине говора Средњег Ибра 77
Др Милосав С. Вукићевић: О данашњем акценту у вучитрнском говору . . 92
Др Недељко Богдановић, Вилотије Вукадиновић: Једна језичка паралела . 102
Мр Вања Станишић: Словенска писменост у примени за албански језик . 112

Прилози

а) Ономастика поткопаоничког села Лозно, *Драган Микетић* 120

НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ

Др Никола Цветковић: Мотиви смрти у народним партизанским песмама Кордуна, југа Србије и Косова и Метохије 125
Др Татомир Вукановић: Đuli Stane – Ђули Стане 137
Др Владимир Цветковић: Трагом најновијих бележења пословичког народног исказа у Косовском Поморављу 141

Прилози

а) Лирске народне песме из Ибарског Колашина – *Драгиша Бојовић* . . . 148
б) Бисер момче, а срма девојче – *Новица Арсић* 154

ИСТОРИЈА

Др Богумил Храбак: Велике силе у подручју Косова и Метохије 1876–1978. године 161

Др Милован Секулић: Страдање и исељавање српског становништва Ибарског Колашина крајем XIX и почетком XX века 178
Мр Векослав Станковић: Прилог изучавању учешћа косовских ајана у првом српском и грчком устанку 195
Мина Дармановић: Јевреји у Приштини 204

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Др Ђорђе Јанковић: Три средњевековна налазишта на Косову 213
Мр Јанко Магловски: Лоза благородна крај извора воде живе 221
Мр Петар Ђуза: Иконографска представа Лазара Хребељановића 228
Станко Трифуновић: Нови подаци о две испоснице код села Врбештице и Мушутишта 237

Прилози

а) Извештај о топографском истраживању цркава на територији општине Штрпце (сиринићка жупа), *Донка Станчић* 243
б) Иконопис на територији Призрена, *Роксанда Тимотијевић* 260

Прикази

а) Чињеница за историју (Јеромонах Атанасије Јевтић: „Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941 до 1990", Јединство 1990. 269
б) Дело многоструке вредности (Ђорђе Трифуновић: Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Нолит, Београд, 1990.) 271

Прва свеска гласника „Баштина" је прва научна публикација Института за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана. А то је, одвећ сигурно, више од обичног повода да се о Институту и његовим почецима запише и сачува барем неколико основних података, а научницима и научним сарадницима овога гласника упути која порука.

Анали Института имају и дугу и мучну предисторију.

Закон о оснивању Института за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана – како тачно гласе и име закона и име научне институције – донела је распуштена Скупштина бившег САП Косова 6. новембра 1987. године, а привременог директора именовала поткрај децембра и ставила му у обавезу да од првог дана наредне, 1988. године покрене поступак за упис Института у регистар научних институција и његово оснивање. Био је то плод безмало петнаестогодишњег устрајног напора групе професора Филолошког факултета у Приштини, научника и културних радника српског етноса и њихове упорности да поново освоје једно од основних својих права у својој држави, на своме тлу, у источишту своје историје и културе. Али тај минимум био је у исто време заправо максимум који се могао досегнути у апсолутној друштвеној, политичкој, националној и чак људској неравноправности словенског живља, а Срба и Црногораца пре свега и посебно. Јер, у раздржављеној држави тај „уступак и пристанак" оснивача Института, како је убрзо дословно речено, дошао је тек у оном тренутку кад се с Косова одселило скоро исто онолико научника и универзитетских професора српског имена и презимена колико их је остало у Приштини и на Косову; кад је научни подмладак сведен тек на неколико асистената, пре свега на факултетима егзактних наука; кад је и преостали наставно-научни кадар видео и тражио свој пут у живот и науку једино северно од Преполца изнад Подујева; најзад, кад је скоро у сваком политичком говору и сваком медијском чланку на албанском језику злогуко понављано да су „Срби у САП Косову увелико национална мањина" и да је, сходно томе, баштина свеколике српске културе на косовском и метохијском тлу култура националне мањине у будућој, другој албанској држави на Балкану. Управо стога је Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана и овога часа научна институција у оснивању с печатом онога „пристанка" у имену и мораће да сачека да стасају његови последипломци и одазову се на позиве научници којима је конкурс и формално стално отворен. Ма колико били још оскудни, увелико су се ипак стекли услови да се овде окупи широк круг научника и интелектуалаца и започне свестраније да реализује програм научног рада Института.

Иако није први, гласник свакако јесте један од већих таквих подухвата.

Институт је конципиран као мултидисциплинарна научна институција да би могао да апсорбује хетерогене научне области и зато у свом организационом устројству има шест научних одељења од којих су појединачна такође мултидисциплинарна из прагматичних разлога. Још конкретније је казано, Институт има одељења за српскохрватски језик, књижевност, историју и археологију, етнографију, етномузикологију и историју уметности. Наравно, има и Научно-документациони центар с научном библиотеком. Тренутно је у њима у сталном радном односу петнаестак доктора и магистара наука и стручних сарадника. Резултат њиховог научног рада у протекле две године, напоредо са школовањем и научним усавршавањем и напредовањем, чини педесетак научних радова расутих по разним часописима, зборницима и другим публикацијама различитог тематског садржаја. Истовремено Институт се обратио великом броју научника и понудио им сарадњу у облику који им могућности дозвољавају, а пре свега на изради пројеката. Делимичан резултат те успостављене сарадње исказује и садржај овога зборника.

Имају ли се у виду само поменуте фактографске напомене, већ је образложено зашто се Институт определио да његова прва научна публикација буде научни часопис типа гласника.

Научни гласник Института засад ће излазити двапут годишње и у њему ће се објављивати како научни радови најразличитијег тематског карактера, тако научно-документарна грађа, прикази научне литературе и слично. У таквом избору видимо могућност да се задовоље потребе научника из сваке од оних научних дисциплина које су у програму научног истраживања и рада Института, с једне, а с друге стране могућност да научни резултати било појединачног било тимског истраживања најбрже дођу на увид научној јавности и на тај начин буду валоризовани судом научне критике. Свакако се има у виду и чињеница да је гласник онај тип публикације који може да окупи најшири круг научника и обезбеди проток научних информација широког тематског спектра. То што ће из гласника касније настати целовите засебне свеске или зборници научних радова истог тематског садржаја само је предност.

Дужни смо, најзад, неколико објашњења.

Први део прве свеске нашег гласника, као што се лако уочава, посвећен је 300-годишњици сеобе Срба. Гласник ће наставити ту праксу онда кад за то има разлога. Свесни смо, надаље, барем неколико мањкавости које ће први број гласника показати, почев од садржаја па до приређивања рукописа за штампу. Ту се пре свега мора убројити изостанак преведеног резимеа на неки од светских језика. Оскудно искуство, недостатак преводилаца и скучена материјална подлога су једини разлози, па се утолико пре надамо да ћемо наићи на разумевање. Сваки добронамеран савет и предлог дубоко ћемо уважити и прихватити.

Мр Миленко ЈЕВТОВИЋ

300-ГОДИШЊИЦА СЕОБЕ СРБА

Др Ђорђе ТРИФУНОВИЋ

КАЗИВАЊА ПАТРИЈАРХА АРСЕНИЈА III ЧАРНОЈЕВИЋА О СЕОБАМА

I

Пресветлом и велможном, Божијом милошћу изабраном римском цару Леополду, прво немачком и угарском, српском, бугарском, словенском и хрватском, далматинском краљу, и краљу чешком и великом кнезу Аустрије и кнезу Бургундије, Штирије, Каринтије, Кариолије и Тиролије, кнезу рагуском, моравском, Горње и Доње Лузатије и читаве свете римске државе господару, премилостивом и непобедивом господару нека је на многа лета радовање.

Ми смерни служитељи и богомолиоци вашега царства, с Божијом милошћу ја смерни Арсеније Чарнојевић, архиепископ све Српске и Бугарске земље, са свим епископима и игуманима и са свим хришћанима велико поклоњење челом чинимо до лица матере наше земље пред лицем царства ти. И молимо премилостивог Бога и пречисту деву Марију Богородицу да Господ Бог пода светлом ти царству многолетни живот и здравље и против свих незнабожачких народа светло одолевање и победу на нашу помоћ и избављење. Опет нека је на знање вашем пресветлом господству – ако те покрене очинска љубав према нама, слугама твојега царства, да знаш и за мали део Српске земље и остало, што вишњи Бог за мали твој труд твоме непобедивом царству даде и дарова. Благодаримо премилостивога Бога и ваше пресветло царство под твојим покровитељним крилом што смо у животу, молећи Бога и за ваше царство.

У великој смо невољи и у изгнанству из земље и отачаства нашег налазимо се, јер непријатељи наши, врагови светога крста, разоритељи цркава, многе крајеве наше узеше и род хришћански погубише. Ако бисмо се и дрзнули да све по реду изложимо твоме царском величанству, устежемо се да од многих речи не растужимо милостиво ти и кротко срце, видећи како нас волиш као чедољубиви отац синове своје. Због тога се уздамо у твоју велику милост и дрзамо се да укратко проговоримо о нашој смерности, као што сте и сами слушали за нашу верност и усрђе, што смо од почетка имали према вашем царском величанству. И од руку безбожних једва, с муком избежасмо без икаквог нашег имања и дођосмо под ваше светло крило у Београд с великом радошћу.

И посласмо нашег посланика епископа Исаију да се уместо нас светлој круни поклони и целива царску ти десницу и да тражи од вас милост нам за сав род наш. А ви и пре наше молбе не задржасте од нас царске своје милости и посласте милостивну грамоту коју смо примили месеца јуна 16. у Београду

и многу радост учини роду нашем и на већи подвиг узнесе. И отписасмо по свим местима капетанима и свој војсци да имају верно служити царству вашем од свег срца. Али, не би воља наша, већ воља Божија. Допусти Бог због грехова наших немилостивом роду агаренском да нас озлоби, као што и више рекосмо, и не имасмо места ни покоја нигде, него дођосмо до Будима и Коморана са другим збеговима хришћанских људи, које Бог од ропства ослободи.

И дође нам епископ Исаија од вашег царског величанства и донесе нам радосну царску привилегију, пуну радости и весеља и царске милости роду нашем, и утрсмо сузу од очију наших и окренусмо тугу на радост, видећи ваше топло усрђе како се смилова на нас и више од молбе наше царство ти дарова. Господ Бог нека те узвесели и узвелича и дарује крепку снагу за све противне непријатеље, као и Константину за туђине, и нека безбожни Агарени оружјем часнога крста прогнани буду у вечну пропаст. И клањамо се још, са сузама се молећи твојој пресветлој и боговечној круни, да милостивим и светлим оком погледаш на нас и на осиротелу земљу нашу, испуњавајући све молбе наше. И похитај да избавиш од моћника сиромашног и убогог, коме нема помоћника осим Бога и твога царског величанства, а ми имамо верно да послужимо вашој пресветлој круни са свим хришћанским људима за живота и после смрти. И многа лета нека дâ Бог твоме непобедивом царству и вољеним синовима, господину краљу Јосифу и великом кнезу Карлу, и свим царским војницима.

У Коморану месеца новембра 17, 1689.

Арсеније Чарнојевић,
архиепископ српски и бугарски

II

Преузвишеном и велможном господину Штратману, светлог цара саветнику и нашем добром пријатељу, племенитом и од цара многопочитованом – од Господа Бога здравље, а од нас велико и драго поклоњење чинимо вашем велмоштву.

Ми смерни служиоци и богомолиоци царског и пресветлог величаства и ваше милости, ниско поклоњење чинимо до лица земље и молимо Господа Бога и пречисту његову матер деву Марију за ваш многолетни живот и здравље и да утврди Господ Бог светло римско царство тврдо и непоколебиво од сада и до века у вечну радост и весеље роду хришћанском и за победу злочастивих Агарена и других богомрских народа. И ако те води очинско милосрђе да сазнаш о нама смерним и о убогом народу српском, благодаримо премилостивог Бога и пресветлог монархије непобедивог ћесара римског, још смо у животу под његовим покровитељним крилом, а за друго како је воља Божија.

Опет да је знано вашем велмоштву како нам дође од царског величаства наш посланик епископ Исаија Ђаковић и донесе нам славну царску привилегију, читавом народу нашем милост и поуздање и веома нам се похвали за вашу милост како сте имали усрђе и труд за нашу ствар да се пред лицем

царевим милост учини и молба наша испуни. Немамо таквога дара или части да узвратимо за такву твоју милост, осим да благодарност велику узашиљемо и Христа Бога молимо да ти пода небеска и земаљска добра и да умножи године твоје у старости дубокој и да видиш синове синова твојих као гране маслинове у дому Божију (Псалми 52, 8; 128, 3), вољу цареву испуњавајући.

Слушали сте и раније о нама и разумели како смо били избегли из немилостивих руку агаренских, голи и боси, без икаквог нашег имања, под крило светлога цара у Београду, како смо служење и верност светломе цару приносили и своје људе учили да верно служе против непријатеља нашег Турчина, да против непријатеља светога крста војују. Али, не би воља наша, већ воља Господња. Допусти Бог немилостивом роду агаренском да нас озлоби, сву земљу нашу огњу и мачу предадоше, као што сте и сами слушали. А ми са осталим збеговима и хришћанским људима, које Бог од ропства ослободи, дођосмо до Будима и до Коморана са страдањем и муком. И што смо имали све смо изгубили, немамо се чиме хранити.

И сада помоћ молимо од Бога, а утеху од цара за смирење немоћи наше, и ваше величаство молимо да имате за нас добру реч у беседама с царем, да не остави нас сироте без његове помоћи, јер наду полажемо у Бога и у царску његову милост, као и у вашу. А ми имамо за вас Бога и за добро знамо и на сваки начин верношћу захваљујемо према нашим моћима и свим што можемо. И добри Бог свих нека умножи многе године и вашим доброродним чедима, амин.

Писано у Коморану месеца новембра 17, лета Господњег 1689.

Арсеније Чарнојевић,
архиепископ српски и бугарски

О посланицама патријарха Арсенија III

Велика сеоба Срба обично се схвата као крупан историјски догађај – када је крајем септембра и почетком октобра 1690. године више десетина хиљада Срба, – међу којима су били и патријарх Арсеније III, епископи, свештеници, монаси и капетани, – прешло на другу страну Саве. Страдање Срба и отварање пута према северним, угарским и аустријским крајевима, међутим, треба видети у широком окружју великог или бечког рата (1683–1699). Била је то прекретница на широкој позорници европске историје, када је Турска Царевина свхатила да није више сила каква је некада била. Српски, пак, народ је кроз сва страдања овог дугог рата увидео, да се, и поред отвореног супротстављања, још не може ослободити. После наглог преокрета почетком 1690, када су Турци у српским крајевима победили аустријску војску, застрашени Срби су морали да крену на север, према угарским крајевима. У домаћој историјској науци овај догађај се понекад посматрао и као бекство. То је он, можда , и био у свом почетку. Али, у Београду, где се слегло више хиљада смртно изгладнелих и застрашених избеглица, даљи покрет народа, старањем патријарха Арсенија III и његових сарадника, добија облик сеобе. Тако је прелазак Срба у рану јесен 1690. године на другу обалу Саве

– почетак сеоба, које неће трајати само до краја великог рата, већ ће прећи и у XVIII век.

Патријарх Арсеније III, живи учесник свих покрета и збивања у време великог рата, упутио је више писама и посланица у којима се са појединостима или уопштено говори о страдању српског народа. Неколико посланица се, међутим, издваја књижевно-уметничким сликањем и богатом песничком ликовношћу. Ширем кругу читалаца већ је позната патријархова посланица Теодору Алексијевичу Головину, царском саветнику у Москви. Писана годину дана уочи смрти (Арсеније III је умро 27. октобра 1706), ова посланица чини целовито поетско виђење лутања и страдања српског народа.

Две посланице патријарха Арсенија III настале управо у данима велике сеобе ретко су до сада представљане савременом читаоцу као уметничко штиво. Налазе се у Дворском и државном архиву у Бечу. Прва је посланица аустријском цару и угарском краљу Леополду I. На крају, у сада оштећени црвени восак утиснут је печат, који је, поред ликовне представе, имао текст „Арсеније Божијеју милостију архијепископ србски". Друга је посланица опет упућена у Беч, грофу Теодору Штратману, дворском канцелару. И ова посланица има на крају отисак истог печата у сада оштећеном црвеном воску. Обе посланице су писане на двоструком издуженом табаку. Прву је писао један, а другу други писар. Стиче се утисак да је иста рука у оба потписа, да се сам патријарх потписао својом руком. Још нам није довољно познат поступак око састављања посланица. У већини случајева је најпре настајао концепт. Као даровити писац бројних записа и Дневника о путовању у Јерусалим, патријарх је свакако учествовао у састављању концепта. Морао је сам да га састави или непосредно писару да казује у перо. Патријарх је, изгледа, потписивао „начисто" преписане посланице.

Посланице је нашао у бечком архиву генерал Аврам Ђукић. Заслужни проучавалац историје шајкаша, преснимио је ова два драгоцена извора и рашчитао их, а Јован Радонић је саставио историјски осврт (Летопис Матице српске, 219, Нови Сад 1903, стр. 30–38. и фотографије обе посланице у прилогу). Ј. Радонић највише пажње посвећује времену и месту писања посланица („У Комаран месеца новембрија 17, 1689"). Указујући на садржај посланица, који се противи могућности патријарховог бављења у Коморану 1689, Ј. Радонић сматра да је посреди грешка, те да би морала да стоји 1690. година.

Уколико прихватимо претпоставку и исправку Јована Радонића, а има и супротних схватања (С. Чакић), обе посланице окружују, укратко, следећи догађаји и кретања патријарха Арсенија III. У јеку рата, 4. новембра 1689. године патријарх је у Пећи, а 6. новембра у Призрену, где се састао са генералом Пиколоминијем, који после три дана умире од куге. Почетком 1690. кренуо је ка Београду преко Новог Пазара и Студенице. Цар Леополд I је 6. априла 1690. упутио хришћанским народима Балкана апел („инвитаторију") или „заштитно писмо" којим се обећава заштита свим народима што устају против Турака. Арсеније III примио је апел 16. јуна у Београду, како претпоставља Ј. Радонић. Већ 18. јуна арадско-јенопољски и темишварски епископ Исаија (Ђаковић) добио је овлашћење са потписима патријарха, епископа и народних првака – да оде у Беч и тражи повластице за све Србе. Цар је Србима издао привилегију 21. августа. Крајем септембра и најкасније почет-

ком октобра неколико хиљада српских породица, скупљених у збеговима, морало је са патријархом да напусти Београд, који су Турци освојили 9. октобра 1690. године. После дугог путовања и страдања патријарх је са својим народом стигао северозападно од Будима, у Коморан, где је српска црква била подигнута већ 1511. године. Овде су, како мисли Ј. Радонић, могле да настану обе посланице, као одговор на привилегије.

О страдању српског народа патријарх казује, углавном, језиком и књижевним средствима средњовековних писаца. Турци се називају Агарени, а за аустријског цара тражи се снага као некада за Константина Великог. Ту је и древни мотив о страдању хришћана (Срба) „због грехова наших". Посланице су писане старим књижевним језиком, српскословенским, са ретким наносима народних говора. Стога смо морали Патријархово казивање да пренесемо на савремени језик, трудећи се, колико је то било могуће, да што више дочарамо боју изворника.[1]

---

1 Превод посланица патријарха Арсенија III објављен је први пут у београдским Књижевним новинама од 1. септембра 1990. године.

Проф. протојереј Милутин ТИМОТИЈЕВИЋ

ИДЕЈА СЕОБА У СРБЉАКУ, БОГОСЛУЖБЕНОЈ КЊИЗИ СРПСКЕ ЦРКВЕ

Почевши од даскала Атанасија Србина који је први, као савременик, описао страшне призоре смрти везане за Велику сеобу, још многи књижевници у српском народу посветили су свој таленат овом судбоносном догађају из 1690. године. Трагика велике сеобе и свих других сеоба преламају се у душама песника и прозних писаца српског порекла и отуда извиру као бујице речи претворене у песму, спев или роман. Црњански са својим делима „Сеобе" и „Дневник о Чарнојевићу", Војислав Илић са песмом „Муратово тулбе", Алекса Шантић и „Празник", Жарко Васиљевић и „За усопшег раба", Вељко Петровић и „Наши трагови", Танасије Младеновић и „Простори сна", Душан Костић и „Чарнојевић", Милован Данојлић и „Бегунци", Љубомир Симовић и „Св. Јаниђију Девичком", Матија Бећковић и „Косово Поље", Милан Комненић и „Изгон", Мирослав Савићевић и „Брод мртвих" и стравични записи Милорада Панића Сурепа у књизи „Кад су живи завидели мртвима" само су сведоци ове тврдње. Идејно исходиште свим овим уметничким изражавањима налази се у личности протагонисте велике сеобе, патријарха Арсенија III и његовој чувеној молитви заспалом Господу. Иако је она позната, због вредности њене речи и музике њених слогова, овде је цитирамо:

„И дан и ноћ бежећи са својим осиротелим народом, од места до места, као лађа на пучини великог океана, брзамо, чекајући када ће заћи сунце и преклонити се дан и проћи тамна ноћ и зимска беда што над нама лежи. Јер нема онога што нас саветује и од туге што нас ослобађа. Мука наша удвостручи се и рекох са сузама: „Докле ћеш нас Господе заборављати до краја, докле ће се наоружавати на имање Твоје? Устани Господе, зашто спиш, зашто лице Твоје Боже наш, окрећеш од нас? И опет васкрсни Господе, помози нам имена Твојега ради! Тако свагда ридање ридању придодајемо и ниоткуд помоћи не можемо добити."[2]

Међутим, мало је познато да и у Србљаку имамо много мотива сеоба и пресељења. То је с тога што сви ми хришћани чекамо живот будућега века, који је за нас најстварнија вредност, иако не поричемо стварност овога живота. Пре него што пређемо на цитирање текстова из Србљака треба да се упознамо с њим.

---

2 Патријарх Арсеније III Чарнојевић: Посланица царском саветнику у Москви Теодору Алексијевићу Головину. Цит. из Три века сеоба Срба, спец. изд. „Јединства" јула 1990. стр. 15.

Србљак је богослужбена књига Српске православне цркве у којој су службе и песме Србима светитељима. Познато је да су сви хришћански народи имали свете људе из свога рода, па тако и спрски народ обогати Небеску цркву многим светим људима, који просијаше на земљи српској. Иако они припадају Саборној цркви Христовој, ипак су из рода нашега, па као такви више нам служе као пример врлинског живота, него свети са других подручја. Поштовање светих Срба почело је још за живота њихових, а продужило се и после смрти у народу, док је Црква таквима саставила одређене богослужбене песме, по угледу на свете из минеја.[3] Сличан обим и дужина песама, исти начин произношења похвала њиховим добрим делима и других догађаја из њихових живота, чини ову књигу идентичну минеју, а названу Србљак само зато што су у њој службе светима из рода српског.

Писци Србљака су многи и из различитих времена, почевши од Светога Саве па све до владике Николаја Жичког и проте Мирка Павловића из Београда, који се убраја у наше савременике. Позната су нам до сада три штампана Србљака: Римнички који је штампао епископ ердељски Синесије (Живановић) у Римнику (Мала Влашка) 1761. године; Београдски Србљак штампао је митрополит Михаило (Јовановић) 1861. године[4] и трећи Србљак је издање Светог архијерејског синода СПЦ из 1986. године са четрдесет и седам служби Србима светитељима. По овоме Србљаку цитираћемо текстове, који откривају сеобе о којима је овде реч. Нажалост, Раковачки Србљак у рукопису, о коме је писао П. Шафарик, изгледа да је трајно изгубљен за нашу културу.[5]

У Србљаку су, као и у минејима, изложене службе почевши од црквене Нове године 1. септембра. Изложићемо места која говоре о сеобама сваке врсте, а најчешће о пресељењу у наручје Аврамово. Говорићемо и о личностима, које су свој живот, по љубави или морању, учинили сеобом и трагањем. За светог Јоакија I, патријарха српског (слави се 3. септембра)[6] каже се: „У небеске обитељи преселио си се", што се односи на његово пресељење у живот вечни.[7] Већ за светога Јосифа Новог епископа темишварског (слави се 15. септембра), Србина из Дубровника, кога је патријарх Гаврило Рајић рукоположио 1650. године и поставио га за епископа темишварског, каже се: „Твојим доласком дошло је и избављење твоме народу у банатској земљи од тешких искушења; и пошто си достојно носио архијерејски железо Господ те је прославио, прехвални, да будеш заштитник онима који те пробегавају и који те с љубављу призивају." (Канон, песма I, тропар II).[8]

---

3 Минеј – грчка реч – месечник. Књига која се свакодневно употребљава на богослужењу у православној цркви. Има их укупно 12, према броју месеци у години.

4 Проф. Л. Мирковић: Лигургика, наука о богослужењу књ. I, друго издање, Београд, 1965. стр. 159.

5 Исто, стр. 158.

6 Сви датуми су обележени по Јулијанском, старом календару.

7 Србљак, издање Св. архијер. синода Београд 1986. стр. 5.

8 Исто, стр. 19.

Свети Стефан Штиљановић (слави се 4. октобра) из српског племена Паштровића са црногорског приморја преселио се у Срем крајем XV или почетком XVI века. После 1502. године видимо га као деспота српског у Срему. Он је говорио: „Пливамо услед непријатеља као јабука посред воде!"[9] Патријарх пећки Пајсије написа му житије 1631. године, а монах Петроније у манастиру Хопову 1675. године, службу. Писац га упоређује са Јосифом библијским, који је прешао из сиромашног Ханана у богати Египат, а свети Стефан Штиљановић из Паштровића у богати Срем. „Људе мучене гладом великим прехранио си из твојих ризница преподобни, као некада Јосиф у Египту целомудрени, зато је од браће препознат, а твоје се врлине даљим и ближим објавише..." Стога „Свјетло днес Серпскаја церков красујетсја во псалмијех и пјесњех Спасу Христу вопијушчи... Стефана праведнаго памјат молебнују совершајушчи..." (стихире на литији).[10]

Свети праведни Стефан слепи, син Ђурђа и Ирине Бранковић (9. X) из Смедерева се преселио у Истамбул са братом Гргуром у пратњи сестре Маре жене Султана Мурата II. Султан их је ослепео и после 1443. године Турци су вратили ослепљену децу у Смедерево." Тужан је био и преболан призор када су се срели отац и слепи синови – пише Ава Јустин у житију Светога – деца су пошла посрћући оцу у загрљај, али је стари деспот као рањени лав рикнуо и стропоштао се онесвешћен на земљу. А наша народна душа оставила је у народној песми записане ове речи за њих:

„Мила децо два Деспотовића
Колико сте јадни и слијепи
толико сте сувише лијепи."[11]

Године 1459. априла 1. неправедно би постављен босански кнез Стјепан Томашевић за владара у Смедереву, а Стефан слепи, последњи законити владар спрски би протеран из Отаџбине. Одмах иза тога паде Смедерево под Турке 20. јуна 1459. године. Стефан пак пресели се у Хрватску код своје сестре Катарине, удовице грофа Урлиха Цељског, а одатле преко Дубровника, вођен својом судбином дође у Албанију, где му Господ даде за сапутницу честиту и побожну девојку Ангелину, ћерку албанског великаша Аријанита Комнена, а свастику славног војводе Ђорђа Кастриотића – Скендербега. Венчаше се у Скадру 1461. године. Из Албаније су се одселили у Апулију у јужној Италији, па на север у Фурланију где је Стефан слепи умро 1476. године. Ангелина пак пређе у Срем са троје деце, где јој један син би деспот, одатле одлази у Влашку где јој је други син Максим био архиепископ, па на крају у новоподигнути Крушедол. Све саме сеобе, и стога песник пева: „Ко ће изрећи невоље и жалости твоје које си поднео, и не задиви се трпљењу твоме, не само од иноплемених непријатеља но и од саплеменика твојих, и све ти је било лако јер си сву наду полагао на Вишњега..." и даље

9

10 Архим. др Јустин Поповић: Житија светих за октобар, Београд, 1977. стр. 108.

11 Србљак, стр. 42–43.

Др Јустин Поповић, нав. дело, стр. 193.

„у тамнице затваран од непријатеља и од својих завидљиваца... из отаџбине изгоњен и тамо од својих страда, други Јов у свему се показа... (стихире на литији). Стога нам процвета пролеће благодати, Стефана Новог спомен празновати" (тропар).[12]

Свети преподобни Висарион Сарај, исповедник ердељски (21. X) рођен 1714. године у Босни у месту Мајдану. Патријарх Арсеније IV Јовановић шаље га у Ердељ да штити веру православну од унијаћења римског, које је особито чињено у време Марије Терезије. Страдало много од аустријских власти, које су га више пута тамничиле док на крају није умро у стравичној тамници Куфштај у тиролским планинама у Аустрији.[13] Песник у Србљаку пева: „Оставивши на неко време монашку тишину, преподобни Висарионе отишао си у свет да подигнеш на борбу и на одбрану праве вере благочестиве Румуне из Ердеља. Лисице имају јазбине и птице небеске гнезда, али ти, као некада Господ, ниси имао где да склониш главу од својих прогонитеља." (Слава на стиховње)[14]

Свети Арсеније архиепископ Српски (18. X) Сремац прешао је у Жичу, опет од опасности сели се на југ у Пећ и оснива пећку патријаршију. Песник му пева: „Велико је солнце всеја сербскија страни, добродјетеј твојих сијании и чудес свјетлостми просвјетив твоја чада вјернаја (I сједален) и даље „Радујсја оче земљи сербскија отец и учитељ... (стихира по полијелеју). Он се назива „горних веселник" или „в небеснаја села водворјаше тја мудрост Божја" (Канон I, 2).[15]

Свети Стефан Дечански (11. XI) је као десетогодишњак био таоц код татарског хана Ногаја. Други пут био је протеран из своје отаџбине у Цариград и тако постаде изгнаник. Он то подношаше са стрпљењем и зато га Бог прослави а песник опева: „Западњаја всја радујтесја, и весељашче сја взиграјте: посредје себје имушле звјезду незаходимују и многосвјетлују, солнечнија зари превасходјашчују, Стефана Великоименитаго..." (I стихира на литији).[16]

Свети свештеномученик Гаврило Рајић патријарх Српски 1684–1655. (17. XII) одселио се у Русију 1654. и послао поруку 1655. да се бира нови патријарх. Ипак се вратио, Турци су га као велеиздајника одвели у Брусу где је и обешен. „Придите днес вси сербски собори, пјенијем и пјесними духовними, достодолжно почтим памјат свјашченомученика Гаврила... пострада даже до смерти и ко Христу радујасја преселисја..." (Стихира по 50. псалму).[17]

12

13 Србљак, стр. 56–57.

14 Др Јустин Поповић, нав. дело, стр. 193.

15 Србљак, стр. 106.

16 Исто, стр. 117.

17 Исто, стр. 144.

Исто, стр. 195.

Свети мученик ђакон Авакум, рођен у Босни живео у манастиру Трнави код Чачка и страдао 1814. године у Београду (17. XII). Довољно је цитирати славу са литије: „Торжествујет Боснија јако породи таковог јуношу, торжествујет и Сербија јако воспита јего, град же Београд јако кровју јего мученическоју обагрен бист..."[18] Службу му написа прото Мирко Павловић из Београда.

Свети Ђорђе Кратовац (11. II) рођен у Кратову, страдао у Софији 1515. године за време султана Селима. Службу му написао савременик поп Петар-Пеја из Софије. Цитираћемо само стихиру по полијељеју која нам открива порекло, сеобу и смрт његову. „Изданак побожних родитеља, израстао си од српског корена и вођен духом Светим оставио отаџбину и сроднике у Кратову и дошао у град Софију. Побожношћу и правдом себе украсив изазвао си завист агаренских старешина и безбожних гордост посрамио речима својим. Због тога си живот огњем завршио..."[19]

Свети српски мученици, (15. VI) чија је успомена прошле, 1989. године торжествено слављена, опет их спомињемо и сада због песничког генија Николаја епископа охридског и жичког који им је службу саставио. Наводимо само неколико стихова који сведоче о сеобама кроз смрт ка небеској Србији. „Због верности Богу и Божијој правди, пострадасте телом земља се растужи, ал спасосте душе небо се весели, а преци се ваши распеваше небом на капији раја сретоше вас с песмом: Имена су ваша у књизи вечности, улазите у рај децо бесмртности. Ми на земљи род ваш кличемо вам у глас: мученици нови молите се за нас"... или „Одосте нам српски млађани отроци, ал' мучења вашег осташе сведоци. Сведочиће деца изгинулог робља и безбројна српска мученичка гробља".[20]

У свим нашим умирањима и сеобама и у свим временима основни мотив је био сачувати веру тј. душу и бранити је некад смрћу, а некад животом. Како ће се када поступити на свим историјским и животним раскршћима био нам је, и остао учитељ пута који води у живот, свети Сава.

18

19 Исто, стр. 203.

20 Исто, стр. 304.

Исто, стр. 424 и 427.

Мр Светозар СТИЈОВИЋ

СЕОБЕ И ОНОМАСТИКА

(На примеру Косова и Метохије)

Сакупљање грађе и методологија теренских истраживања

Године 1974. основала је Српска академија наука и уметности Одбор за ономастику. Важно је истаћи тај датум, јер су тада створени услови за развој једне изузетно значајне интердисциплинарне науке – ономастике. За председника је именован Милан Будимир, којега је следеће године, после његове смрти, заменила Фанула Папазоглу. Од краја 1981. године председник Одбора је Павле Ивић. Према његовом пројекту и под његовим руководством обављају се истраживања од оснивања Одбора, док о оперативном плану брине аутор ових редова. Теренска истраживања се обављају у Србији, Црној Гори, али и у српским крајевима Хрватске, Босне и Херцеговине. Овде ће, међутим, бити речи о ономе што је урађено на Косову и у Метохији.

Прво село у којем је у организацији Одбора за ономастику Српске академије наука и уметности сакупљена ономастичка грађа јесте Љумбарда код Дечана, а истраживач аутор овога текста. Било је то крајем јуна 1975. године. Отпочело се, дакле, са сабирањем грађе у Метохији, да би се с тим послом, после неколико година интензивног рада у овој области, отпочело и на Косову. Данас, крајем 1990. године, можемо рећи да се сакупљање ономастичке грађе у говору становништва српског језика приводи крају. Сакупљен је, наиме, материјал у свим насељима где живи и један једини Србин, као и тамо где живе „Бошњаци" (досељеничко становништво исламске вероисповести, углавном из области старе Рашке), Горанци (аутохтоно словенско становништво исламске вероисповести) и католичко становништво нашега језика Летнице и околине. Грађа није сакупљена у Косовској Митровици, Јањеву и неколико села око Лепосавића. Овај велики посао обавили су Милета Букумирић, Алија Џоговић, Данило Стијовић, Милосав Вукићевић, Драган Микетић, Недељко Богдановић, Вилотије Вукадиновић, Љубисав Ћирић, Драган Лилић, Маринко Божовић, Радислав Пумпаловић, Братислав Шурбатовић, Владимир Цветановић и аутор овога рада.

Грађа је сакупљана у дијалекатској форми, укључујући и акценат, систематски, од насеља до насеља и од куће до куће. Бележена су имена насељених места, етници и ктетици, микротопонимија и хидронимија у насељима и њиховим подручјима, затим презимена, породични надимци, имена, хипокористици и лични надимци. Све је, у принципу, бележено од

најстаријих особа, по могућности оних које нису на дуже време напуштале свој крај.

Уз име села су записивани сви доступни подаци: географски положај, путеви, тип насеља, старине (цркве, гробља и др.), историјат насеља, разна предања и легенде, састав становништва, укључујући све о његовом пореклу, просветне прилике и др. Наравно, увек су бележени и информатори, с годином рођења и евентуално другим подацима, што грађи потврђује аутентичност.

Микротопонимија је записивана исцрпно, од куће до куће. Бележена су сва имена на терену, укључујући и хидрониме: њива, ливада, шума, пашњака, брда, долина, заселака, махала, извора, бара, потока, речица, река и др. Уз име је давано све што се односи на именовани терен, објекат или локалитет: од општег описа (равница, страна, осоја, присоја, црница, белица, шумовит терен, голет, црквиште, поток, поточић, извор и др.) до легенди и народних етимологија.

Код презимена је дато све о пореклу, о променама породичног имена, о секундарним, тј. незваничним презименима – по претку који је живео после онога по коме је настало презиме, о породичним надимцима и мотивима њиховог настанка. Ту су, наравно, и подаци о сеобама, како о сељакању предака тако и о одливу сродника и њиховим новим пребивалиштима. За свако братство су забележене слава и мала слава (преслава), као и њихове евентуалне промене и мотиви таквих одлука. Записано је, наравно, и све што је у вести информатора сачувано о ранијем становништву. Посебно су значајни исцрпни подаци о невољним сеобама, односно о прогону Срба од 1941. године до времена истраживања. Дат је, наиме, где год се то могло утврдити, број кућа уочи рата и за насеље и по братствима, а онда и њихов одлив и правац бежанија. Уз свако презиме, дакле, забележен је број кућа у селу, али и одсељених од 1941. године, с подацима о њиховом броју у новим срединама.

Записана су сва лична имена, а такође хипокористици и надимци. Код новијих имена (*Саша, Борис, Неги, Татјана, Жаклина* и др.), као и код свих оних која на било који начин одударају од уобичајене норме српског именослова, бележена је година рођења, док код традиционалних антропонима, било да је реч о српским народним образовањима (*Милош, Милован, Милица* и сл.) или о календарским позајмљеницама (*Петар, Јован, Марија* и сл.) – то није рађено. На овај начин, тј. бележењем године рођења носиоца одговарајућег имена, омогућено је праћење иновација ономастикона.

Означена су и секундарна имена, као и разлози напуштања званичног и избора новог антропонима. Уз хипокористик је увек дато име, што омогућава праћење начина грађења ових краћих и одмила насталих антропонима. Уз надимке су записани, кад год се до њих дошло, мотиви њиховог настанка, иако је понекад то тешко докучити – због заборава или скривања разлога добијања надимка.

У свим селима је записана комплетна грађа, што је учињено и у мањим местима варошког типа (Дечане, Исток, Клина, Обилић, Липљан, Вучитрн, Лешак и др.), док је у већим урбаним насељима (Приштина, Пећ, Призрен и др.) бележена микротопонимија, уз спискове са што више стариначких

презимена и узорке личних имена, хипокористика и надимака, узимане у најмање сто кућа Срба старинаца.

Као што је већ речено да је с истраживањима отпочето у Метохији, може се рећи и да су Косово и Метохија прве српске области у којима се сакупљање ономастичке грађе у српским насељима приводи крају. Поменута неиспитана насеља (Косовска Митровица, Јањево и села око Лепосавића) биће ускоро испитана, али на истраживања чекају села у којима нема Срба. Већина њих, као и разни терени у њима и на њиховим подручјима, носи српска имена, те је неопходно ту драгоцену грађу записати и прикључити микротопонимији сакупљеној у говору Срба.

Сакупљена грађа је сређена и чува се у просторијама Одбора за ономастику Српске академије наука и уметности. Део тог материјала објављен је у Ономатолошким прилозима, годишњаку Одбора за ономастику Српске академије наука и уметности. Изашло је, под уредништвом Павла Ивића, десет књига, са преко 5.000 страница, од чега је скоро половина посвећена ономастици Косова и Метохије. Једном речју, у складу са значајем ове области у српској историји и због прилика у којима се она нашла последњих деценија – средишњем делу средњовековне српске државе дат је приоритет и код теренских истраживања и код објављивања сакупљене грађе.

Сакупљена и сређена ономастичка грађа Косова и Метохије омогућиће научницима разних дисциплина увид у далеку прошлост и многа поређења са њом, док ће будућим генерацијама служити и као сведочанство о нашем времену. У даљем тексту овога рада биће говора о именима као неизбрисивим траговима дугог српског континуитета на земљишту којем је историја доделила улогу вечитог попришта. Та имена у некадашњем средишту српске државе, и то у време када је та држава доживљавала општи процват, издржала су и тешке векове турске владавине и неиздржива столећа арбанашког безвлашћа у тој владавини. Српски називи по овој области жилаво су се држали и после масовних бежанија или невољних сеоба том снагом као што је народна песма чувала свест о светом српском Косову и памћење о родној косовској равници и питомој метохијској котлини. Ту свест су носили и они који су полазили у далеке земље, именујући називима из старога краја пределе у новом завичају и преносећи песму предака потомцима, са којима ће понекад нестајати и назива и песме.

Српске средњовековне повеље

Нема стопе српске земље тако богате српским средњовековним ономастичким подацима као што је богата област Косова и Метохије или Старе Србије. Ово је и нормално, јер је у питању предео који је у време процвата српске државе био њен свеопшти центар. Сачуване су, пре свега, обимне и драгоцене збирке имена људи и места у повељама српских владара из прве половине 14. века. То су, у ствари, даровнице манастирима, међу којима се по значају за ономастичка проучавања, а и науку уопште, издвајају Дечанске хрисовуље, написане у три верзије, у канцеларији Стефана Уроша III, односно Стефана Дечанског (прва, из 1330. године, носи његов потпис, а друга и трећа, писане по неколико година касније – и његов и потпис краља

Душана). Ове повеље садрже око 13.000 ономастичких јединица, личних имена и имена места, и представљају највећу збирку словенских имена тога времена не само код Срба него у словенском свету уопште.

Дечанске хрисовуље садрже попис имена места и људи Дечанског властелинства, основаног у време зидања манастира, које се простирало на површини од око 2.500 km^2 и обухватало делове Метохије, Дренице, Алтина, горњег и средњег Полимља, Потарја и Зете. Објавили су их, 1976. године, уз опширну студију и богат научни апарат, Павле Ивић и Милица Грковић (Нови Сад, Институт за лингвистику) и тако учинили доступним широј научној јавности. После неколико година, тачније – 1983, објављена је, у издању Института за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, и монографија Милице Грковић *Имена у Дечанским хрисовуљама*, из које ће овом приликом бити изложено неколико закључака значајних за нашу тему.

Проценат српских народних имена у Дечанском властелинству са шездесетак насеља и неколико професионалих група износи око 90, док остатак чине хришћанска и остала имена. Постоје само три насеобине, и то све три ван граница Југославије, тј. све три се налазе на тлу Албаније (Грева у Алтину и Кушево и катун Арбанаса у Зети) у којима српских народних имена има мање него хришћанских и осталих (у Греви и катуну Арбанаса по двадесетак, а у Кушеву око шест процената). На основу прецизно изложених података, ауторка поуздано закључује да је у насељима са високим процентом српских народних имена живело компактно српско становништво, док су три поменуте насеобине, са знатним уделом календарских имена арбанашког типа, као *Леш, Ђин, Ђон,* биле арбанашке (стр. 23–24, 28).

Ваља се осврнути на семантику ових имена, која обухвата називе животиња (*Биковац, Влк, Јеж, Лициса, Медвед*), птица (*Вран, Голуб, Крагуј)*, биљака (*Божурин, Купусьц, Лилијан, Лоза),* затим ватру (*Вигањ, Жарило*), природне појаве (*Врѣмьц, Зоран, Зорислав, Мећавьц*), метале (*Гвоздиј, Златоје*), место рођења (*Дубравьц, Гора)*, број (*Прве, Првота, Првош*), терминологију сродства (*Брат, Братаньц, Братач, Братослав, Дѣдош, Сестроња)* анатомску лексику (*Главатьц, Зуб, Зубач, Грднос, Окоје, Прстьц, Шакоје, Ушоје*), називе боја (*Бѣлош, Бѣлша, Бѣльц, Чрноглав, Чрнел*), негацију (*Ненад, Ненада, Ненадеј, Нерад*), описне придеве (*Брз, Брзота, Веселко, Голѣм, Доброта, Доброш, Драган, Драгета, Јунак, Јунота, Косматьц, Краса, Красил, Красимир, Лѣпчин, Лѣпотић, Љубан, Љупко, Милко, Милоје, Милуј, Миља, Младен, Радич, Ратко, Храбре*), име божје (*Богдан, Богужив, Бого, Богша*), словенски пантеон (*Хрс, Чртало*), етноними (*Бугарин, Влах, Грк, Гркиња, Куманин, Сасин, Угрин*), друштвени положај (*Роб, Робан, Хлап*), занимање (*Везилија, Златар, Ковач*), називе предмета (*Бритва, Решето*), апстрактне појаве (*Див, Душан)* и профилактичност необухваћену претходним категоријама: *Дабижив, Живал, Врагооча, Голозло, Грубан, Грубе,Грубьц, Грдош, Завида, Зломаница, Мрша, Мрштен, Тврдан, Тврде, Тврдоје, Стајка, Стајко, Станило, Растоје* (стр. 35–43).

Интересантна је и структура српских народних имена у Дечанским хрисовуљама. Ауторка их дели на сложена (*Братољуб, Дабижив,*), самотворена (*Бан, Влк),* изведена *(Милан, Милош*) и граматички тип хипокористичког образовања (*Божа, Раде, Бого*). Највише имена (забележено их је 157) постало

је од основа *бог, брат, драг, мил, рад, вој,* и *храна*, док су најпродуктивнији суфикси (укупно их је 101) *-ан, -ак, -ило, -ин, -ко, -оје, -ош -иша* (стр. 48–87). Ауторка је уочила и неке особености код имена у влашким катунима, али и показала да у овим несеобинама српска народна антропонимија премашује осамдесет процената, закључивши да разлика од 10 одсто српских имена у српским селима и влашким катунима говори о завршној фази славизације Влаха (стр. 31).

Дечанске хрисовуље данас представљају непобитно сведочанство да је становништво Дечанског властелинства у време изградње манастира Дечана било српско. У то се може уверити свако ко погледа дуге спискове имена у овим немањићким повељама или регистре антропонима и патронима (стр. 155–213) и топонима (142–154) у поменутој књизи Милице Грковић.

Драгоцену ономастичку грађу пружају нам и Бањска и Светоарханђелска хрисовуља, чија су имена објављена у књизи Милице Грковић *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку* (Београд, Народна књига, 1986). Српска имена у овим двема даровницама, према овој књизи Милице Грковић, сабрана са именима у Дечанским хрисовуљама, чине преко 80 процената антропонима забележених на страницама поменутих немањићких повеља, а у претежном броју насеља – и више од 90 процената (стр. 10, 13). Нема потребе давати примере, пошто су у питању типови имена и односи међу њима слични горе изложенима из Дечанских хрисовуља.

Турски пописи

Драгоцене ономастичке податке, тј. доказе о српском континуитету на просторима Косова и Метохије у почетку турске владавине, пружају турски катастарски пописи (тефтери, дефтери). Два турска пописа, онај за Област Бранковића, из 1455 (приредили су га сарајевски оријенталисти Хамид Хаџибегић, Адем Ханџић и Ешреф Ковачевић, а објавио, под насловом *Област Бранковића – опширни катастарски попис из 1455. године*, Оријентални институт у Сарајеву 1972. године), и онај за Скадарски санџак, из 1485. године (објавио га је у Тирани Сељами Пуљаха) покривају највећи део територије Косова и Метохије, па пружају велике могућности за проучавање етнојезичких и других прилика на овом простору после пада ових крајева под турску власт.

На основу имена из ова два тефтера и попуњавања њихових белих тачака подацима из каснијих турских пописа, Митар Пешикан је, у фундаменталном делу *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба*, објављеном у Ономатолошким прилозима (Београд, 1982, 1983, 1984 – књ. III, IV i V), повукао прецизну етнојезичку границу између Срба и Арбанаса тога времена. На основу контраста између српског и арбанашког типа личних имена, Пешикан је идентификовао српска, арбанашка и мешовита насеља. Сва идентификована арбанашка насеља налазе се у јужној Метохији и Алтину (на обе стране данашње државне границе), јужно односно југозападно од линије Улоћани – Храстовица – Грмочел – Црмње – Рилковина – Ораховац – Саврово. Од ове линије ка северу је компактна српска зона, док на југу почиње мешовита, и даље, у околини Ђаковице, компактна арбанашка зона.

Овде се, међутим, прекидају подаци анализираних катастара из XV века, али се на основу неких каснијих извора може закључити да је компактна арбанашка зона ишла на југ од Ђаковице до Белог Дрима и на неким секторима прелазила и преко ове реке (Митар Пешикан, *Стара имена из доњег Подримља*, Ономатолошки прилози, Београд, 1986, књ. VII, 83–96). Важно је истаћи и то да су у зони обухваћеној тефтерима записана 932 насеља са преко 24.000 људи, од којих преко 22.000 на територији Косова и Метохије, а остали су у неким суседним регијама (у сливу Ибра, Топлице и Валбоне у Албанији), од чега има свега 30 насеља с арбанашким и 9 с мешовитим типом насеља (остала су српска).

За илустрацију имена из турских пописа следе подаци из слива Дренице (тефтер из 1455. године) и Ругова (тефтер из 1485).

У сливу Дренице записана су, према поменутом Пешикановом делу *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба* (Ономатолошки прилози, 1984, књ. V, 63), следећа имена: *Бачко* 1 (број означава фреквенцију имена), *Берислав* 3, *Богавац* 3, *Богдан* 29, *Богић* 1, *Богој* 1, *Богоје* 1, *Богослав* 9, *Богота* 1, *Божидар* 25, *Божићко* 1, *Бојанин* 1, *Бојдан* 1, *Борислав* 2, *Бошко* 4, *Бранивој* 1, *Браника* 2, *Бранко* 4, *Видач* 1, *Витоје* 1, *Владислав* 8, *Влајика* 1, *Влајко* 4, *Влк* 9, *Влкан* 3, *Влкац* 3, *Влкашин* 17, *Влкић* 1, *Влкмир* 1, *Влкослав* 6, *Влкота* 4, *Влксан* 2, *Влкча, -че* 4, *Влкша* 4, *Влчерин* 1, *Влчко* 1, *Војин* 1, *Војка* 1, *Гојак* 1, *Грубан* 1, *Грујица* 1, *Дабижив* 2, *Дамјан* 1, *Дапче* 1, *Дејан* 3, *Дењан* 1, *Димитриј* 12, *Дука* 1, *Душман* 1, *Ђорђе* 5, *Ђура* 1, *Ђурађ* 10, *Ђураш* 2, *Ђурашин* 3, *Ђурика* 1, *Ђуриша* 1, *Живко* 1, *Заран* 1, *Иван* 7, *Иваниш* 3, *Јаков* 4, *Јован* 12, *Јованиш* 2, *Јованко* 1, *Јовахна* 1, *Костадин* 1, *Лазар* 2, *Лазојка* 1, *Лалун* 1, *Лисичић* 1, *Лука* 1, *Лулаш* 1, *Лулић* 1, *Љуба* 1, *Љубин* 2, *Љубисав* 1, *Мавурко* 1, *Марика* 1, *Марко* 1, *Миладин* 4, *Милак* 1, *Милан* 3, *Милашин* 1, *Милета* 1, *Миливој* 1, *Милко* 1, *Милобрат* 1, *Милоје* 1, *Милош* 14, *Мирослав* 1, *Михал* 2, *Михат* 1, *Михач* 1, *Мојана* 1, *Мркашин* 1, *Ненада* 3, *Никола* 16, *Ниноје* 1, *Новак* 3, *Новица* 2, *Оливер* 4, *Остоја* 1, *Петар* 1, *Петко* 9, *Петран* 2, *Петро* 1, *Површко* 1, *Покрајица* 1, *Прибан* 2, *Прибил* 2, *Пријезда* 1, *Продан* 3, *Радак* 1, *Радашин* 8, *Раде* 1, *Раденко* 4, *Радивој* 11, *Радика* 2, *Радил* 1, *Радила* 1, *Радин* 1, *Радина* 1, *Радич* 21, *Радиша* 1, *Радко* 3, *Радман* 1, *Радмил* 1, *Радо* 1, *Радован* 7, *Радовац* 2, *Радоје* 6, *Радоња* 9, *Радослав/Радислав* 35, *Радота* 2, *Радохна/Радихна* 11, *Радош* 4, *Радшо* 1, *Раја* 1, *Рајак* 1, *Рајан* 1, *Рајин* 1, *Рајко* 4, *Рахица* 4, *Рахојин* 1, *Рашајин* 1, *Рашин* 1, *Рашо* 1, *Русин* 1, *Сајин* 1, *Сведко* 1, *Симан* 1, *Симеун* 2, *Стајица* 1, *Стале* 1, *Станимир* 3, *Станиша* 4, *Станко* 2, *Степан* 29, *Степко* 1, *Стојан* 2, *Стојко* 1, *Тихорад* 1, *Тодор* 12, *Угљеша* 2, *Хранислав* 1, *Цветко* 2. На крају списка Пешикан сумира податке, истичући: да корпус садржи око 167 имена за 568 особа; да су у списку од словенских имена најчешћа *Радослав/Радислав, Богдан, Божидар, Радич, Влкашин, Милош* а од осталих *Степан, Никола, Ђурађ + Ђорђе, Димитриј, Јован, Тодор;* да су најчешће основе (са модификцијама) *Рад* – 26,76%, *Бог* – 13,20%, *Влк* – 9,86%, *Мил* – и *Степ* – по 4,93, *Ђур* – 4,05%; да је удео словенских имена око 72,6 особа.

Ево и имена из два насеља са територије данашњег Ругова: *Б[е]рисав* син Радака, *Б[е]рисав* син Богдана, *Богдан* (син Д(и)митра), Богдан син *Богосава Богдан* син Вукоте, *Богдан* зет Радича, *Богдан* син Бъле, *Богдан* син Божидара, *Богдан* син *Prin-a, Боговац* син Радича, *Боговац* син Радича, *Бого-*

вац син Богдана, *Богосав* (син Д(и)митра), *Богосав* син Радашина, *Божидар* син Радича, *Божидар* син Радашина, *Божидар* син Рад[о]сава, *Божидар* син Вукоте, *Божидар* син Рада (ном. Рад), *Божидар* син Николе, *Божидар* син Радича, *Божидар* син Вукца, *Божидар* брат Радоње, *Божидар* син Николе, *Брајан* син Ненка, *Бранко* брат Радомње, *Б њжан* син Kral-a, *Вукац* син Јована, *Вукаш* Никола, *Вукаш* (син Божидара), *Вукаш* син Божидара, *Вукашин* син Радича, *Вукашин* син Добре(та), *Вукман* син Радича, *Вукосав* син Бранка, *Вукосав* син Радича, *Вук*[*о*]*сав* син Божидара, *Вукосав* син Радосава, *Вукосав* син Гр[уб]ана, *Вукосав* пришлац, *Вукота* син Доброја, *Вуксан* син Божидара, *Вуксан* син Рад[о]сава, *Вукча* син пришлаца, *Вучко* син Радише, Д(и)мит[а]р син Даб[и]жива, *Ђура* син Рад[о]сава, *Ђурашин* син Божидара, *Живко* син Радича, *Иван* (брат Вукосава), *Иванко* син Богдана, *Јован* син Бранка, *Јован* син Вукоте, *Лукач* син Dançо-a, *Љубко* син Радича, *Марк*[*о*] син Даб[и]жива, *Menku* син Божидара, *Миоко* син Вукосава, *Ненко* син Вламенке, *Никола* син Богдна, *Никола* син Ненка, *Никола* син Божидара, *Олив*[*е*]*р* син Радича, *Prabil* син Ненка, *Приб*[*ив*]*ој* син Божидара, *Радак* син Стѣпана, *Радак* син Стѣпана, *Радашин* син Божидара, *Радашин син Den-a, Радашин* син Стѣпана, *Радич* син Богосава, *Радич* син Рад[о]сава, *Радич* син Стѣпана, *Радич* син Стѣпка, *Радич* син Богдана, *Радич* син Добр[о]ја, *Радич* син Богдана, *Радич* син Николе, *Радич* син Божидара, *Радич* син Влада (ном. Влад), *Радич* Сиромах, *Радич* брат Радомње, *Радомња* син Рад[о]сава, *Радомња* син Ненаде, *Радоња* син Б[е]рисава, *Радоња* син Вукосава, *Радоња* син Рад[о]сава, *Радоња* син Радашина, *Радоња* син Радича, *Радоња* син Радака, *Радоња* брат Божидара, *Радоња* син Брајана, *Радосав* син Богосава, *Рад*[*о*]*сав* син Божидара, *Радосав* син Радича, *Радосав* син Брајана, *Радосав* син Радича, *Рад*[*о*]*сав* син Радича, Радосав син *Benus-a, Рад*[*о*]*сав* син Радича, *Рад*[*о*]*сав* син Стѣпана, *Радосав* син Раденка, *Радо*[*х*]*на* син Радича, *Радо*[*х*]*на* син Радича, *Стојко* син Рад[о]сава, *Стѣпан* син Рад[о]сава, *Стѣпан* син Вукче, *Стѣпко син Ненка, Стѣпко син Протођера, Тодор* син Рад[о]сава (насеље Ругова); *Богдан* син Михаила, *Богдан* (син Божидара), *Богдан* (син Радивоја), *Богдан* син Вукаша, *Божидар* син Рад[о]сава, *Божидар* (син Иванка), *Божидар* син Д(и)митра, *Бојко* син Божидара, *Борисав* син Вукића, *Влад*[*и*]*сав* син Раше, *Вук* син Стојка, *Вук* син Дедаша, *Вукац* (син Д(и)митра), *Вукаш* син Влатка, *Вукота* син Марка, *Вукота* син Дедаша, *Вуксан* (син Борисава), *Даб*[*и*]*жив* син Николе, *Даб*[*и*]*жив* син Бошка, *Д(и)митраш* (син Вукаша), *Драго* (син Ђ[*у*]*рђа*), *Дубко* син Д(и)митра, *Иван* син Вукаша, *Иванко* син Миомана, *Јован* (син Дедаша), *Јован* (син Бошка), *Марк*[*о*] (син Дедаша), *М*[*и*]*лко* (син Радосава), *Миросав* син Ненка, *Михаил* син Радосава, *Ненко* (син Иванка), *Ненко* (син Божидара), *Никола* син Иванка, *Павл*[*е*] син Миомана, *Петко* син Рад[о]саљ, *Радашин* син Милице, *Рад*[*е*]*ља* син Радашина, *Радивој* син Михаила, *Радивој* пришлац, *Радич* син Ђ[у]рђа, *Радич* (син Божидара), *Радич* син Николе, *Радован* (син Миомана), *Радосав* син Ђ[у]рђа, *Радосав* син Ненка, *Радосав* син Михаила, *Радосав* син Радивоја, *Радул* син Радосава, *Рајин* син Божидара, *Стѣпан* пришлац, *Стѣпан* пришлац (насеље Штупељ).[+] Као што се види из списка имена, у ова два насеља записан је 161 мушки обвезник (Ругова 110 и Штупељ 51). Најчешћа словенска имена су *Радич, Радосав, Божидар, Богдан* и *Радоња*, а најчешћа остала – *Стѣпан, Јован* и *Никола*.

Најчешће су основе (са модификацијама): *Рад-*, *Бог-*, *Вук-*, *Степ-*. Изложени спискови имена показују да словенских ликова има око 80% , док су остало хришћанска, уз два-три нејасна облика. Оба ова руговска насеља, дакле, имају типичну старосрпску антропонимију, која је у пуном складу како с именима из нижих метохијских предела тако и с онима из Полимља, што сведочи да је у средњем веку постојао континуитет српских говора Полимља и Подримља и оповргава тврдњу Марка Краснићија да Срба у Ругову никада није било и претпоставку да „изгледа ту [у Ругову] није било становника уопште пре доласка предака данашњег становништва, почетком XVIII века". (Опширније о овоме: Светозар Стијовић, *Старо Ругово у светлу ономастичких података.* – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1984–1985, књ. XXVII–XXVIII, 741–746.)

У структури имена насеља на данашњој територији Косова и Метохије записаним у поменутим тефтерима десиле су се неке промене у односу на имена из повеља. Повећан је, наиме, удео хришћанских имена, али је српска народна антропонимија и даље задржала значајну превагу. (В. поменуте Пешиканове радове у Ономатолошким прилозима; в., такође, Митар Пешикан – Светозар Стијовић, *О Именима из турских пописа Косова у XV веку.* – Задужбине Косова, Призрен – Београд, 1987, 597–606.)

Новији српски извори

Разни новији извори, домаћи и страни, употпуњују ономастичку слику Косова и Метохије. Ових извора има више, од успутних бележака и разних манастирских записа и поменика до књига световне садржине. Драгоцене потврде о српском континуитету у разним насељима Косова и Метохије пружа нам и Девички катастиг – рукописна књига манастира Девича, у коју су игуман и калуђери између 1762. и 1789. године бележили дарове манастиру. У књигу су уписивана имена дародаваца и места њиховог боравка, претежно из Старе Србије, па нам овај материјал даје доста података о српским насељима у поменутом периоду. Катстиг је, на жалост, изгубљен, али га је Глиша Елезовић својевремено ексцерпирао и материјал из њега унео у свој *Речник косовско-метохиског дијалекта*, који је у два тома објавила Српска краљевска академија у познатом Српском дијалектолошком зборнику (књ. IV, 1932, и књ. VI, 1935). Захваљујући Елезовићу, сачувано је од заборава мноштво имена, хипокористика, надимака и презимена, а такође и имена места са подручја Косова и Метохије и из других крајева из којих су ходочасници долазили да се поклоне светом Јанићију.

Обиље ономастичких података садржи и књига *Плач Старе Србије* Серафима Ристића (у Земуну, 1864), са мноштвом имена и презимена невољника који су на разне начине страдали од арбанашких насилника шездесетих година прошлога века. Једно за другим нижу се имена и презимена, као и имена места и други значајни подаци не само за ономастику него и за друге науке. Дају се и имена Арбанаса насилника, такође с именима насеља из којих су. Грађа је корисна ради употпуњавања етничке слике онога времена, али и за дијалектологију и историју језика.

Ономастичар ће наћи значајне податке и у многим књигама из новијег времена, од којих ће овде бити поменуте само неке, без тежње за исцрпношћу, и то према хронологији објављивања: М. С. Милојевић, *Путопис дела Праве-Старе-Србије*. – У Београду, 1871, стр. I–V + 218; исти, *Путопис дела Праве (Старе) Србије*. – У Београду, 1872, књ. II, стр. 260, књ. III (1877), стр. 246; Бранислав Ђ. Нушић, *Косово. Опис земље и народа. Издање са сликама*. – У Новом Саду (Издање Матице српске. Књиге Матице српске, бр. 6), 1902, св. I, стр. [4] + 180; исти, *Косово. Опис земље и народа. Издање са сликама*. – У Новом Саду (Издање Матице српске. Књиге Матице српске, бр. 9), св. II, стр. [4] + 116; исти, *С Косова на Синје Море. Белешке с пута кроз Арбанасе 1894. године*. – У Београду, 1902, стр. 112; Иван Иванић, *На Косову, Са Шара по Косову на Звечан. Из путних бележака*. – Београд, 1903, стр. 184; Тодор П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1898*. – Београд, 1910, стр. 208; Бранко Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*. – Београд (Народна књига), 1985, стр. 551; Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*. – Београд (Просвета), 1985, стр. 409; Бранко Перуничић, *Сведочанство о Косову 1901–1913*. – Београд (Научна књига), 1988, стр. 537.

Овде ваља поменути и неке научне монографије, углавном етнографског карактера: Атанасије Урошевић, *Горња Морава и Изморник*. – Српски етнографски зборник, Београд (Српска краљевска академија. Насеља и порекло становништва, књ. 28), 1935, књ. LI, 1–248 и 575–618 + 1 табела + 1 карта; исти, *Шарпланинска жупа Сиринић*. – Годишен зборник, Скопје (Филозофски Факултет на Универзитетот – Скопје. Природно-математички одел), 1948, кн. 1, 115–176; исти, *Новобрдска Крива Река. Антропогеографска испитивања*. – Српски етнографски зборник, Београд (Српска академија наука. Одељење друштвених наука. Прво одељење: Насеља и порекло становништва, књ. 32) 1950, књ. LX, 1–176 + 1 карта; исти, *Косово*. – Српски етнографски зборник, Београд (Српска академија наука и уметности. Одељење друштвених наука. Насеља и порекло становништва, књ. 39), 1965, књ. LXXVIII, стр. [6] + 387, са једном картом + 16 табли + 1 карта; Милисав Лутовац, *Ибарски Колашин. Антропогеографска испитивања*. – Српски етнографски зборник, Београд (Српска академија наука. Одељење друштвених наука. Прво одељење: Насеља и порекло становништва, књ. 34) 1954, књ. LXVII, 57–188 + 14 табли + 2 карте; исти, *Гора и Опоље. Антропогеографска проучавања*. – Српски етнографски зборник, Београд (Српска академија наука. Одељење друштвених наука. Насеља и порекло становништва, књ. 35), 1955, књ. LXIX, 229–339 + 16 табли + 1 карта; Јован Ф. Трифуноски, *Качаничка Клисура, Антропогеографска испитивања*. – Српски етнографски зборник, Београд (Српска академија наука. Одељење друштвених наука. Прво одељење: Насеља и порекло становништва,м књ. 32), 1950, књ. LX, 465–581 + 1 карта; М. Р. Барјактаровић, *Ругова. Етнолошка и антропогеографска проучавања*. – Српски етнографски зборник, Београд (Српска академија наука. Одељење друштвенх наука. Насеља и порекло становништва, књ. 36), 1960, књ. LXXIV, 163–241 + 14 табли.

У свим поменутим монографијама има разне ономастичке грађе, највише топонимије, али и презимена и имена. Уз многе ономастичке јединице дати су разни потребни подаци, а често и потребна објашњења. Добро би

било да је грађа у овим књигама акцентована. Овај недостатак, међутим, бар кад је реч о ономастици и лингвистици уопште, разумљив је, јер поменута дела, која се углавном тичу порекла становништва, нису писали лингвисти.

Заслужују да посебно буду поменуте три следеће књиге: цитирано дело Глише Елезовића; Атанасије Урошевић, *Топоними Косова.* – Српски етнографски зборник, Београд (Српска академија наука и уметности. Одељење друштвених наука. Расправе и грађа, књ. 9), 1975, књ. LXXXIX, стр. 164; Милован Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову (1918–1941).* – Приштина (Институт за историју Косова), 1981, стр. 357. Прва од ових књига, Елезовићев *Речник косовско-метохиског говора*, прво дијалекатско лексикографско дело код Срба, садржи изобиље акцентованог ономастичког материјала. Истина, Елезовић је цео материјал акцентовао са два силазна акцента, што не одговара стању на широком простору са којег је сабрана грађа (в. Ономатолошки прилози, Београд, 1979, књ. I, 241). Друга књига, Урошевићеви *Топоними Косова*, доноси имена села и микротопониме у њиховим подручјима, са свим доступним историјским и географским подацима, наравно, без акцента, са подручја Косовске котлине, Лаба, Сиринића и Косовског Поморавља. Грађа је записана и у насељима у којима нема Срба, а уз свако име насељеног места дати су подаци о саставу становништва. У Обрадовићевој књизи *Аграрна реформа и колонизација на Косову (1918–1941)* дате су хиљаде имена и презимена насељеника из разних крајева, који су у назначеном периоду отпочињали тежак живот на напуштеној земљи својих предака, трнокопом крчећи шикаре и култивишући утрине по српској обећаној земљи Косова и Метохије. Не улазећи у Обрадовићеве погледе на насељавање, може се рећи да спискови насељеника чине значајну збирку имена и презимена, леп корпус за разна ономастичка проучавања. Аутору се, наравно, не може замерити што грађа није акцентована, јер се то не може очекивати у књигама овакве врсте. Штета је, међутим, што је Обрадовић код груписања досељеника према пореклу употребљавао савремену, односно данашњу, административну поделу – на републике. Много би боље, и корисније, било, не само за ономастичаре, да се аутор ове књиге користио административном поделом земље из времена насељавања људи чија имена даје. Таква би подела, у сваком случају, била прецизнија и, посебно за ономастичку географију, далеко кориснија.

Савремена грађа

Као што је већ речено, ономастичка грађа са Косова и из Метохије чува се у Одбору за ономастику Српске академије наука и уметности. У питању је материјал са стотинама хиљада драгоцених података, који и на први поглед сведочи о српском континуитету на земљи српске славе и српског страдања. Нема, дакле, краја ове области, укључујући и пределе са којих су Срби протерани, без дубоког српског ономастичког трага.

Топонимија на сваком кораку сведочи да се велики број средњовековних назива сачувао до данас. За илустрацију је довољно навести неколико примера из студије Митра Пешикана *Из историјске топонимије Подримља* (Ономатолошки прилози, Београд, 1981, књ. II, 1–92), у којој је Пешикан

многе називе забележене у повељама и два поминьана турска тефтера убицирао на основу ове грађе. Неки облици сачувани су без измена (*Белица, Берково, Брестовик, Бистрица, Дубовик, Игларево, Кијево, Котрадић, Кош, Липа, Љубуша* и др.), неки с малим (*Батуша*: *Ботуша, Грамочел* : *Грмочел, Истинић* : *Истинићи, Папрађане* : *Прапрађане, Прилеп* : *Прилепи, Жач* : *Жалч, Рудник* : *Рудници* и сл.), а неки с већим променама: *Бровина* : *Дьбревине, Лабаница* : *Јабланица, Кладерница* : *Кладорубница, Растуша* : *Неръстуша, Преколука* : *Пръки луг, Радобраде* : *Ръдобради, Стрниш* : *Страниш, Туриђевац* : *Тудоричевци, Лоћане* : *Улоћане, Фаче* : *Хвалче, Црнобрег* : *Чрвени брьг* и др. (узето из поменуте Пешиканове студије). Посебно треба истаћи да српска топонимија живи и у крајевима у којима нема Срба. За пример ваља узети Ругово, планински предео око Руговске клисуре, кроз који тече Пећка Бистрица, са потврђеним и у овом раду већ изложеним српским именословом, записаним у тефтеру Скадарског санџака 1485. године. Грађу је сакупио и објавио (Ономатолошки прилози, Београд, 1983, књ. IV, 319–339) Алија Џоговић. Нашао је и записао око 300 назива, од којих преко две трећине садрже српске елементе. Ево неких од тих топонима: *Melishta (Мељишта), Mushniku (Мушнику), Sieqi (Сјећи), Sllanapoja* (*Сланапоја*), *Vllaqegu (Влаћегу), Zastoja (Застоја), Zhdrellina* (*Ждрелина*) и сл. (опширније в. у поменутом мом раду *Старо Ругово у светлу ономастичких података).* Овако висок проценат српских топонима у крају где живе искључиво Шиптари говори о томе да се они нису населили на празан простор, како тврди Марк Краснићи (у раду *Етно-географско значење топонима Ругове,* Onomastica jugoslavica, Загреб, 1982, књ. 9, 47), него су затекли Србе, које су постепено потискивали, примивши од њих, пре њиховог коначног протеривања, српске називе терена настајале током векова. Шиптари су се, иначе, према Мирку Барјактаровићу, а и према предању које чувају, у овај крај почели досељавати из племена Климената у Малесији почетком 18. века, „у оно вријеме када су за српски живаљ били заиста тешки дани и када је он морао да бјежи са својих огњишта од освете Турака" (М. Р. Барјактаровић, наведено дело, 177–178). Српски траг у данашњим шиптарским насељима обична је појава у микротопонимији Косова и Метохије. Шиптари су, дакле, преузели српске називе, какви су, нпр., и следећи, записани у селима Сиринићке жупе: *Извор, Врело, Голина, Гребен, Палеж, Криви дол, Гробишта* и други (в. Милета Букумирић, *Ономастика Сиринићке жупе.* – Ономатолошки прилози, Београд, 1988, књ. IX, 255). Букумирић, иначе, на основу више елемената, па и топонимије, у овом раду (стр. 254) закључује да „присуство Албанаца у Жупи не може бити старије од два века". (Српски карактер ове области кроз векове, уз новије мене, чврсто је аргументован у поменутој монографији Атанасија Урошевића *Шарпланинска жупа Сиринић*)

Није спорно да је простор Косова и Метохије у средњем веку био прекривен српским црквама и манастирима. Неки од ових споменика сачувани су, на срећу, и данас представљају најречитије сведочанство о сјају српске средњовековне државе. Већина драгоцених споменика на овим просторима, међутим, није издржала насиље и нестала је са земље, али често не и без трага: остала је да живи у топонимији и предању. Микротопоними чија семантика упућује на српске верске објекте срећу се од села до села, а понекад и по неколико пута на земљишту истога насеља. Сабрана грађа, дакле,

обилује оваквим називима, а овде се, за илустрацију, наводи неколико примера из објављеног материјала у првој књизи Ономатолошких прилога (Београд, 1979): *Црквина* (село Суви Лукавац, стр. 246), *Црквина* (Верић, 256), *Црквина* (Драгољевац, 274), *Црквина* (Суво Грло, 352), *Црквина* (Рудник, 373), *Црквиште* (Мојстир, 321), *Црквиште* (Жаково, 324), *Црквена вода* (Мојстир, 321), *Калуђероцица* (Верић, 255), *Калуђерица* (Синаје, 307), *Калуђерска вода* (Црколез, 339), *Калуђерска вода* (Суво Грло, 353), *Петковица* (Драгољевац, 274), *Ћелије* (Синаје, 310), *Ћелије* (Црколез, 338), *Ћелије* (Суво Грло, 352), *Ћелије* (Бања, 362), *Ћелиски крш* (Суво Грло, 352), *Пречиста* (Жаково, 327), *Света Петка* (Бања, 360). Ови називи, као и њима слични записани су на малом простору, у неколико села источног дела Метохијског (Пећког) Подгора. Они речито говоре о страдању српских цркава, односно Срба, кроз векове, а чињеница да се у неким селима чува сећање на повише цркава (нпр. у Сувом Грлу на шест, стр. 351, или у Синају на четири, стр. 306), без обзира на то да ли су неке од њих постојале истовремено или настајале једна после нестанка друге, доказ је колико о некадашњем културном и економском нивоу овдашњих Срба толико и о њиховом жртвовању ради останка и опстанка на огњиштима предака. Трагови некадашњих цркава чувају се, иначе, и у предању, што се такође може илустровати грађом објављеном у поменутој, тј. првој, књизи Ономатолошких прилога (в., нпр., на стр. 302, 306, 348, 351 и др.). У истој књизи забележено је више места на којима се обављају разни верски обреди, те би и ово ишло у прилог претпоставци да је реч о црквиштима, на шта најчешће упућују и сама имена (в. на стр. 245, 324, 325–326, 352 и др.).

У грађи је записано доста и легенди. Многе од њих односе се на Немањиће, пре свега светога Саву, затим на Марка Краљевића, косовске јунаке и разне друге величине из српске старије прошлости. У легенди, наравно, живе и разни догађаји, а овде ће бити поменута (опет из источног дела Метохијског Подгора) два микротопонима с поменом на Велику сеобу Срба: *Болован* и *Краљева струга* (Ономатолошки прилози, кн. I, 308, 309).

О српској старини на читавом простору Косова и Метохије говоре и многобројна стара српска гробља или микротопоними који подсећају на њих. У њима, најчешће, расте разно дрвеће, које нико не сече, те пада од старости или од ветрова или громова. У понеком оваквом гробљу нађе се и стара „мурика", налик на познати дуд испред Пећке Патријаршије. Ту су, често, и остаци цркава, тј. капела, односно места на којима се обавља обред пре сахране. Довољно је за илустрацију, као и до сада, упутити на неколико страница прве књиге Ономатолошких прилога (нпр. 245, 254, 273, 302, 306, 307, 324, 359, 371 и др.), које се односе на неколико села источног дела Метохијског Подгора, и потврдити наведене одлике старих српских гробаља. (О старим гробљима у Метохијском Подгору в. у раду Милана Ивановића *Надгробни споменици и натписи на старим српским гробљима и црквиштима у селима Метохијског Подгора и Хвосна.* – Косовско-метохијски зборник, Београд, Српска академија наука и уметности, 1990, књ. 1, 79–122.)

Сакупљена грађа садржи и податке о становништу. Они, поред осталог, говоре о несигурним временима и сталном сељакању српског живља по агинским и беговским имањима у потрази за иоле сигурнијим животом или, можда још чешће, у бекству да се спаси живот. Да би замели траг, људи су

понекад прибегавали промени славе и презимена, што је убрзавало губљење веза са ранијим завичајем и утирало пут забораву. Јасно је, ипак, да у свим крајевима Косова и Метохије међу Србима има старинаца, који у свом селу или крају живе „одвајкада" или не знају ништа о пореклу, али и оних чији су преци у ове крајеве дошли после Велике сеобе Срба или чији су их дедови невољно напуштали а потомци им се с носталгијом враћали кад год им би се за то указала прилика. У источном делу Метохијског Подгора, крају који је више пута помињан у овом раду, живе све поменуте категорије српског становништва, с тим што је највише оних чији су се преци у Подгор доселили из Црне Горе током 18. и 19. века, а затим старинаца који овде живе „одвајкада" или не чувају предање о пореклу, али има и Срба чији су дедови дошли из разних крајева, нпр. из Топлице, у које су им очеви или дедови одавде бежали да би склонили главу и спасили голи живот. (Опширније о овоме в. у Ономатолошким прилозима, књ. I, 238–240.)

Ваља, на крају, нешто рећи и о данашњој антропонимији Срба Косова и Метохије. Презимена су, углавном патронимична, а не од надимака, и међу њима их је доста сразмерно новијег постанка, јер је ранији уобичајени систем био именовање по оцу. Код личних имена пада у очи врло висок удео образовања од словенских основа. У томе има, делимично, и континуитета (познато је да је у средњем веку велика већина имена била овога типа), а делимично и утицаја новијих обичаја. За илустрацију може послужити статистика имена Срба у два села источног дела Метохијског (Пећког) Подгора (Црколез и Бања) где међу петнаестак најфреквенстнијих антропонима нема ниједног календарског: *Недељко* 25 (подаци о учесталости наводе се у промилима), *Миломир, Милосав,* и *Радомир* по 17, *Милић* и *Раденко* по 15, *Драгиша, Драгомир, Зоран, Милан, Миливоје, Милош, Радојко, Радослав, Рајко, Ранко* и *Сретко* по 12. (Комплетан списак антропонима в. у Ономатолошким прилозима, књ. I, 342–343, 365–367.) Добро се чувају и хипокористици старијег типа, али ни ове крајеве није мимоишло послератно помодно преузимање облика типа *Мики, Зоки* и сл. (и то и за мушке и за женске особе). Уосталом, новији обичаји постоје и у давању имена (*Борис, Игор,* и сл., односно *Татјана, Жаклина* и сл.), а не само у прављењу хипокористика. Грађи, међутим, са творбеног и других аспеката предстоји комплетна анализа, која подразумева и израду речника, што ће дати прецизнији одговор на многа питања из српске даље и ближе прошлости.

ОПШТИ ЗАКЉУЧАК

За територију Косова и Метохије сачуване су најбогатије збирке српске средњовековне ономастичке грађе, како у немањићким повељама тако и у турским пописима. Стицајем околности, ово је и први део српске земље у којем је записан савремени ономастички материјал. Стекли су се, дакле, услови за систематско проучавање централног дела некадашње српске државе и попришта на којем се вековима ломе копља. Ономастички подаци, као и сви производи људскога духа сведоче о хиљадугодишњем српском континуитету на овим просторима. Последњи векови наметнули су сеобе, али је ова земља увек привлачила Србе из других крајева, па и потомке оних који су је некада морали напустити. Српски континуитет је чуван и очуван: Срби су опстали упркос свим невољама дугог ропства и потоњег суровог арбанашког безакоња, а тамо где их данас нема оставили су неизбрисив траг кроз разне видове људскога духа, посебно у ономастици. А српска ономастика у крајевима Косова и Метохије у којима више од два и по века нема Срба говори о постепеном продирању Арбанаса и примању назива од староседелаца,

али и о културно инфериорним придошлицама у односу на старинце, чија је свака стопа земље вековима украшавана драгоценим делима српских руку и прекривана српским именовањима.

---

* Имена су код Пуљахе дата арбанашким правописом, а ја их транскрибујем на нашу ћирилицу, сем што у неким нејасним случајевима остављам облике у арбанашкој латиници, онако како их је дао С. Пуљаха. У тефтеру се не разликују *ц* и *ч*, па сам се опредељивао по вероватноћи. У статистичком прегледу очинства наводим у загради кад у извору нису непосредно записана него се утврђују на основу формулација типа „син му", „брат му" и сл. Спровео сам и неке корекције Пуљахиног читања, по угледу на поступак који у својим радовима (Ономатолошки прилози, књ. II, IV и V) примењује Митар Пешикан, а делом и уз непосредну његову помоћ. Спроведене су ове корекције: *Д(и)митар,* уместо Dimitr, *Дабижив* ум. Dabzhiv, *Берисав* ум. Brisav, *Оливер* ум. Olivir, *Радосав* ум. Radsav и Radasav, *Марко* ум. Marku, *Вукосав* ум. Vukasav, *Доброј* ум. Dobri (на основу графије дате у арабици), *Прибивој* ум. Priboi, *Радахна* ум. Radosna, *Павле* ум. Pavl, *Радеља* ум. Radla, *Ђурађ* ум. Gjorgj, *Владислав* ум. Vladsav, *Милко* ум. Melko. На коригиране елементе указују угласте заграде.

Др Дамњан ПЕТРОВИЋ

ЈАКОВ ИГЊАТОВИЋ О ВЕЛИКОЈ СЕОБИ СРБА

У историји српске књижевности Јаков Игњатовић заузима истакнуто и истовремено интересантно место. Рођен у најсевернијој српској дијаспори, која то није у била у његово време, у Сентандреји, Игњатовић је био у своје време ваљда најистакнутији српски романсијер и приповедач, песник и носталгични сведок губљења значаја свога родног града, предосећајући његово одумирање и нестајање у пространом мађарском националном мору. И да одмах додамо: процес денационализације сентандрејских Срба Игњатовић је схватио као тужну и суморну неминовност, подсећајући своје читаоце на време њеног сјаја и славе од времена њеног настанка.

Књижевноисторијски посматрано, Јаков Игњатовић био је несвакидашња и истовремено усамљена појава у српској књижевности свога доба. У време када је у српској књижевности цветао романтизам, закаснео за српску књижевност, јер је иста литерарна појава у другим земљама Европе већ отишла била у историју, Игњатовић се, после бледих и неубедљивих романтичних приповедака и романа из српске прошлости инспирисаних псеудоисторијским романима Милована Видаковића, на срећу убрзо ослободио тих литерарних жанрова и окренуо се свакодневној стварности, сликајући је јарким бојама, истовремено оставши сведок једног времена које је по логици историјске неминовности већ било осуђено на пропадање и одлазак у заборав. Био је то по много чему необичан романсијер и приповедач. Пажљиви и талентовани посматрач свакодневног живота, Игњатовић није био стваралац који је много полагао на форму и језик својих бројних реалистичких романа и приповедака. Отуда много неравнина и нелитерарног поступка у његовом обимном стваралачком опусу. Пореклом из удаљене српске оазе на северу Мађарске, Игњатовић је знао само за језик сентандрејских грађана у којем су били у знатној мери присутни славеносерпски елементи, што је његов песнички израз чинило грубим и тврдим. Поред свог матерњег српског језика, Игњатовић је врло добро знао још мађарски, немачки и француски језик и истицао је да би на њима могао да пише боље него на свом матерњем српском језику. Међутим, понесен својим снажним српским родољубљем које је покаткад поприлило чудне и неочекиване облике [1] Игњатовић је писао на језику који је најслабије познавао, али га је изабрао и употребљавао са страшћу људи који су по историјској неминовности

---

1 Игњатовић је ваљда једини српски пицац који је показивао изузетно дивљење за Арапе. У чланку *Србин и његова поезија* (1860) овај наш писац, после подуже тираде о Арапину и његовим духовним својствима, каже: „Да нијесам Србин, волио бих бити Арап; кад не могу бити Арап, најволим бити Србин."

осуђени да живе и раде у дијаспори. Уопште узето, Игњатовић је био и необичан човек, врло често склон животном авантуризму, који је често ишао путевима неразумљивим и савременицима и потоњим генерацијама.

Из таквог животног пута и необичних идејних схватања произашла је и судбина његовог литерарног дела. Игњатовић је, нема сумње, био један од најталентованијих и најплоднијих српских приповедача XIX века. Али небрижљив, и литерарно недовољно образован, Игњатовић је, нарочито последњих деценија, почео неправедно да пада у заборав, вероватно и због тога што је своје читаоце радије упућивао на духовни и стилски неред него на лепо и литерарно казивање. У његовом делу је било више литерарних слика средине него уметности. Груб и сиров у изразу, Игњатовић није могао да буде литерарни образац новим стваралоцима. Ни међу својим савременицима није имао правог настављача на литерарном плану, остајући у књижевној историји усамљена појава, у којој је било више неке елементарне стваралачке снаге, која је остала недовољно развијена и култивисана, али која потоњим генерацијама никако не може да буде литарарни модел и узор. За Игњатовићем је пошао само један наш писац реалиста. Био је то Стеван Сремац, да ли само случајно, стваралац који је такође рођен у средини окруженој мађарским живљем у Сенти, уз напомену да је Сремца за Игњатовића везивао традиционализам подједнако присутан код обојице.

Игњатовић је рођен у Сентандреји 8. XII 1822. године у старој породици која је за велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем дошла из Призрена и настанила се на простору на којем је много раније никао његов родни град. У породици је било још живо сећање на догађаје, везане за сеобу, који су се одиграли 30 година пре пишчевог рођења. Из његових чланака и успомена може се стећи утисак да је још увек била жива успомена на та времена када је српски живаљ, плашећи се турског огња и мача, био приморан да напусти своје вековно огњиште и да за привремено, како је веровао, потражи сигурност за живот и за иметак који је могао да понесе са собом.

У својим успоменама, Игњатовић истиче снажни српски дух који је владао у његовој породици и код блиских рођака. Кућа Игњатовића је била састајалиште најпознатијих српских умова у првој половини XIX века. Сталани гости Игњатовићеве куће били су духовно недисциплиновани и разбрушени Сима Милутиновић Сарајлија, који је снажно утицао на Игњатовића, у толикој мери да му је будући писац посветио свога песничког првенца, први српски романсијер Милован Видаковић, полиглота, авантуриста и у своје време значајан песник, Јован Пачић и други. У таквом једном кругу много се србовало, много расправљало о прошлости, о привилегијама српским у Аустрији и Мађарској, о односу између Срба и Мађара, о чему се иначе и другде расправљало у том узаврелом периоду духовно тек пробуђених Срба.

Један од најплоднијих српских писаца XIX века, Јаков Игњатовић је, поред више романа и приповедака, оставио бројне чланке литерарне и политичке природе, као и успеле мемоаре на којима је радио повремено када није писао романе и приповетке. Та његова дела дуго су била запретана у прашњавим књижевним рафовима, у часописима и ретким публикацијама,

тако да су своје целовито рухо добили тек у другој половини овога нашег века.

Као основни извор за овај наш прилог послужили су чланци Игњатовићеви објављени у оквиру његових одабраних дела и мемоари[2] целовито објављени тек 1966. године.

Игњатовић није посветио ни један чланак сеоби Срба, свакако и због тога што је био литерата, а не историчар. Међутим, у Игњатовићевој кући је свакако морало да тиња сећање на време када су његови преци морали да се упуте у далеке, њима непознате пределе. На више места у својим чланцима и мемоарима Игњатовић помиње велику сеобу од 1690. године и њеног вођу као и последице које је она оставила на српски народ, како на просторима из којих су дошли, тако и на средину у којој су се настанили.

Своје виђење сеобе и њених последица Игњатовић је изложио узгред – јер није никад показивао жељу да пише искључиво о сеоби – на почетку својих *Мемоара*. У петој глави „Идеја српства" Игњатовић пише:

„Срби доселили су се из оних српских земаља где је негда компактан српски народ сачињавао државу. Кад су се доселили, понели су са собом и државну идеју. Особито важи то о Чарнојевића преселенију. Срби су закључили преселеније народа у Европи, у тако позно доба. То масовно преселеније било је историчан феномен у Европи.

Из богатих предела Старе Србије, нарочито из плодне Метохије, навреле су те масе; но одмах у почетку бацише се у незгодан положај, у којем је изникла клица будућег растројења.

Патријарх Чарнојевић учинио је грдну политичку погрешку. Заведен, опсењен бечком политиком, извукао је из Старе Србије језгро народне снаге.[3]

Само један доказ: Сентандреја, где за кратко време Срби седам цркви, школе саградише, па фундацијама снабдеше, које и данас још, код већ изумирућег онде народа, у вредности на стотине хиљада форината броје.

А Србија са тим два удара претрпи: један – са таквим ослабљењем, други – што су бесомучни Турци још већма ослабљен остатак гњавили, умањавали.

Како су се Срби под Чарнојевићем доселили, бацили су их тамо горе чак до Коморана, Ђура, а остале такође раштркаше.

У оно доба у Бечу политички језуитизам у цвету је био. Прозелитизам је своју заставу високо вио, а главна максима divide et impera, савија се као змија међу народима.

Срби тешке дане живели су под Турцима, тешке дане у Угарској. Много се обећало, мало испунило.

---

[2] Сви цитати из дела Јакова Игњатовића преузети су из следећих књига: Ј. Игњатовић, *Одабрана дела VII, Чланци,* редактор текста Мирослав Јерков, Нови Сад 1951. (у даљем тексту *Чланци*) и Ј. Игњатовић, *Мемоари, рапсодије из прошлог српског живота,* приредио Живојин Бошков, Београд 1966. г. (у даљем тексту *Мемоари*)

[3] Др Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, стр. 290–91. Познати српски историчар између два рата је сеобу оценио на исти начин као Игњатовић 60 година пре историчара. Неколико страница затим (стр. 303) Ивић истиче код Срба снажно укорењен ратнички дух, јер су много радије пристајали да се боре у рату него да раде на поправљању будимске тврђаве.

Донели су из Србије своје обичаје, своје установе. Леополдовске дипломе, привилегије, обећавале су за то гаранције, али нису се испуниле".[4]

Ни мање простора ни јасније и прецизније оцене личности и крупног историјског догађаја. Као на длану види се трагична последица и заблуда са којом су се Срби из некадашње постојбине отиснули уз неодређена и варљива обећања у туђину према северу. Иако Игњатовић то децидирано не тврди, ипак се јасно види да је коначни страдалник на крају био сам српски народ. Пребеглице нису у новим крајевима добиле оно што им је било обећано од цара Леополда и хабзбуршке монарије[5]. Крађа и језгровитија оцена од оне коју даје Игњатовић „Много се обећавало, мало испунило" тешко да се може изрећи.

„Срби кад су се под Чарнојевићем овамо преселили, обећано им је у леополдинској дипломи, да ако срећно буде аустријско оружје, да ће Србе опет одвести у ослобођене земље негдашње њихове државе.

Аустријско оружје напослетку није било срећно, Срби нису се могли вратити у земље српске. Али то обећање, та тежња, и право да ће се Срби вратити у своје земље, то је у српском народу остало у срцу ужљебљено."[6]

Игњатовићу је било добро познато, можда и из породичног предања, да су се Срби покренули на егзодус уверени да ће убрзо доћи време њиховог повратка на огњишта која су у паничном бекству напустили од могућих турских репресалија. Веровали су у обећања цара Леополда да ће после победе аустријског оружја кренути у повратак на своја огњишта.[7] Рекло би се да су српске вође, а посебно патријарх Чарнојевић, велико поверење указивали аустријској војној моћи, опијени вероватно скорашњим аустријским победама против Турака. И с једне стране широка обећања која им је давао бечки двор, а с друге стране убеђење у војничку моћ Аустрије, били су узрок покрета маса на широком простору настањеном српским живљем.

У првом наведеном одломку Игњатовић жестоко напада Чарнојевића што је напустио као народни вођа и највиши духовник и свој патријаршијски престо и територију у којој је елемент државности, који Игњатовић посебно истиче, био веома снажно присутан. Одлуку Чарнојевићеву да поведе народ у политичку неизвесност писац назива „грдном политичком грешком", што није далеко од истине. Према расположивим изворима српски патријарх Арсеније III Чарнојевић имао је и неке чисто људске особине које му никако нису могле да послуже као понос. Поред властољубља волео је и материјална богатства, па је стекао и знатан материјални иметак кога су многи желели да се докопају. Из његових успомена које су само делимично сачуване[8] може се извући и закључак да није био велики

4

5 *Мемоари*, стр. 41.

6 А. Ивић, *Историја*, стр. 312–317.

7 *Мемоари*, стр. 44.

8 Група аутора, *Историја народа Југославије, књига друга*, Београд 1960, стр. 770.

Ст. Новаковић, *Из хронике Деспота Ђорђа Бранковића с додатком некојих докумената који се њега тичу*, Гласник Српског ученог друштва, кн. XXXIII, Београд 1872. стр. 184–190. Пишући више узгред о Арсенијевим карактерним особинама Радонић, *Рисма курија и*

противник Бахуса, јер се често жали и на недостатак вина и на његов лош квалитет које му није било потребно искључиво за свето причешће као симболична крв Христова. Игњатовић о томе ништа не каже, али остаје као непобитна научна чињеница да је српски патријарх и номинални народни вођа највише извукао користи за себе од аустријских власти, јер је добио велике поседе,[9] док су народу остале папирнате привилегије које је подмукла аустријска, а касније и мађарска политика, редовно газила. Тако је српски народ имао само лепо срочене привилегије чија је реализација зависила од добре воље властодржаца, док је патријарх за себе и своју родбину обезбедио врло опипљива материјална добра. Игњатовић у својим мемоарима помиње потомка патријарховог Петра Чарнојевића (1813–1892) који је у своје време постао мађарски гроф и велики жупан 1848. године[10] Српски патријарх био је и оснивач моћи своје породице која је у Игњатовићево доба играла значајну улогу међу мађарским Србима, јер поменути Петар није био једини који се окористио својим пореклом и лозом чије је темеље моћи ударио пећки патријарх. Награда српском патријарху могла је свакако да дође и отуд што је за време познате Ракоцијеве буне 1703–1711. године, Арсеније III Чарнојевић остао веран хабзбуршком цару, иако је вођа мађарских устаника силама радио да за свој покрет придобије Србе и српског црквеног великодостојника, о чему Игњатовић говори на више места у својим делима.

У свом доста опширном чланку *Сентандреја* Игњатовић је, истина сумарно, осветлио покушаје Ракоција и њему блиских људи да српског патријарха и Србе с њим придобије за своје устаничке циљеве, знајући да је српски живаљ у Мађарској, и не само у њој, био имао снажну војску, храброст и искуство ратничко створено у вишевековној борби против Турака. „Сентандреја је била прва и најважнија српска варош за време одмах после велике Чарнојевићеве сеобе из Старе Србије. Била је она престоница патријарха Чарнојевића. Одавде су повлачиле се жице на све стране овостраног српства, као из моралног средишта, јер је ту седео патријарх који је снагу народа, а у име народа, у руци држао. Знао је то Ракоци, тај епохални револуционар по Мађарску, па је зато и управио очи на патријарха, да би га против хабзбуршке династије, за независност Мађарске задобио. Ракоци је године 1704. из Ђенђешког логора управио писмени позив за Чарнојевића, са великим обећањима, да са Србима уз њега пристане; но патријарх није се одазивао, нити је хтео с Ракоцијем у дослух стати, што је доследно чинио, јер је на реч и позив Леополда I амо са Србима дошао и царској речи, покрај издатих

јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд, 1950, стр. 379. каже: Паде у очи да је патријарх много полагао на јело, а изгледа да није био непријатељ ни вину, јер је и њим и његовим дружином када нису у Чорлу добили вина, овладала „горест душевна".

[9] У *Историји народа Југославије* IIс, стр. 1060, стоји: „Још је Арсеније III Чарнојевић водио велике борбе око питања хоће ли и где добити спахилук и замак, прво за Сирач у Славонији са 14 села, па за Сечуј у Барањи; најзад, 1706 г. добио је даљски спахилук са 4–5 села, Нерадин, Гргетег, затим Бановце, поред извесних црквених и манастирских прихода и права на кадуцитет, на наслеђивање оних који умиру без наследника".

[10] *Мемоари*, стр. 133, 137, 152, 163–174, 176–178, 181–183.

привилегија, поверовао. Ракоцију је врло стало до тога да Србе задобије за се, јер Срби у првом периоду своје сеобе били су оружјем снажни, пошто су са оружјем у руци и за борбу припремни амо дошли; осим тога и материјалне прилике су им јаке биле, јер су се уједно са својим благом и домазлуком амо преселили. И да су Срби са патријархом уз Ракоција пристали, Ракоцина буна други би вид била добила."[11] А неколико редака после, Игњатовић тврди да су Срби, пристајући уз војску цара Леополда I, „јако помогли" јер су се против Ракоцијевих куруца (крсташа) жестоко борили стекавши притом атрибут „дивљи рац". „Срби умеше се борити, и борили су се јако, што су највећима осетили Куруци, и зато им и дали горњи придевак".[12] А крајем новембра исте 1704. године Србима се обратио са истим предлогом као и Ракоци, његов војсковођа гроф Берчењи, позивајући сентандрејске Србе да му се прикључе у борби „за слободу отаџбине против општег непријатеља... И тај позив је остао безуспешан."[13] Размишљајући о последицама евентуалног учествовања Срба на Ракоцијевој страни, Игњатовић закључује да су Срби у Ракоцијевом устанку ипак одабрали праву страну за своје учешће, јер су њихови национални интереси стајали у опреци са мађарским, а да су Сентандрејци аустријској царској војсци учинили велике услуге.[14] Због тога су, по тврђењу Игњатовића, Срби стекли привилегије и статус чије су позитивне последице биле вредне и у пишчево доба. „Но Светоандрејци – пише Игњатовић – са својом околином остали су непоколебиви у својој праотачкој верности, и не само што нису Берчењија послушали, до делом отпор су дали Ракоцијевој буни. Кад узмемо да Сентандреја лежи више Будима, откуд већ горња Мађарска започиње, кад помислимо да је већа част горње Мађарске у рукама Ракоција била, и тако грозећа опасност недалека, онда тек дивити се можемо примерној верности Светоандрејаца и околних Срба. За ову верност и услуге учињене добили су Светоандрејци лепа преимућства која и сада уживају."[15]

Што се тиче броја породица које су се под Арсенијем III Чарнојевићем преселиле на тле Мађарске, Игњатовић наводи бројку од 37.000 српских породица[16] коју наводе и други од Игњатовића старији извори. Вероватно да се његов податак наслањао на оно што су о учешћу Срба у сеоби пре њега рекли. Изгледа да је та бројка била реална јер и од Игњатовића читав век старији извори наводе исту цифру.

Сентандреја је била прво архиепископско средиште Арсенија III Чарнојевића. Одатле су ишли конци његове власти на све аустромађарске Србе за један не мали временски период. Вредни и предузимљиви житељи Игњатовићевог родног места, за кратко време су Сентандрејy претворили у

11

12 Чланци, стр. 261.

13 Исто, стр. 262.

14 Исто, стр. 165.

15 А. Ивић, нав. дело, стр. 307–311

16 *Чланци*, стр. 303–304.

Исто, стр. 196.

значајан економски, политички и културни центар Срба у Мађарској. Међутим, још у Игњатовићево време било је приметно да се топе везе те српске оазе северно од Будима и да она све више постаје једно лепо али усамљено српско средиште у пространом мађарском мору. Поредећи лепу прошлост са Игњатовићевом суморном садашњошћу, познати српски романсијер и приповедач са сетом констатује:

„Сентандреја била је негда Фарос, светилник српства. Ту су тражили српско пријатељство царски ђенерали и Ракоци. Сад је Сентандреја на српском Кипру-Фамагуста, где епигони показују прстом на цркве, шта је негда Сентандреја била и шта је сада; они су садашњи рахат-Кипарци, који у својој старој слави преживају.

И кад у Сентандреји једном нестане Срба, а једаред ће их нестати, онда ће им обронак дивних планина бити гроб, покров мирисаво зеленило, звук звона њихових храмова пропратиће их у вечност, а храмови остаће као споменици њиховог духа и живота"[17] – пророчки и са дубоком сетом закључује српски романсијер.

Као што се види, Игњатовић је у својим чланцима и успоменама у више наврата писао о великој сеоби и о њеним последицама по Србију и српство на широком простору од Косова и Метохије до Сентандреје, Ђура и Коморана где су и раније, пре краја XVII века, постојале многобројне српске оазе које су почеле да се формирају још од времена продора Турака на Балканско полуострво, на шта на више места указује и сам Јаков Игњатовић.

На више места у својим чланцима и успоменама, Игњатовић помиње једну изузетну особину уграђену у духовно биће српског народа. Та особина је прилагођеност новонасталој ситуацији и моћан стваралачки фактор који је био и остао суштинска особина српског националног бића. Вековима је српски народ био изложен прогонима и страдањима, тако да су његове хумке и гробови били растурени на огромном простору јужне и средње Европе. Али када су се стационирали, макар и за кратко време, они су знали да врло брзо организују сложен друштвени живот, да успоставе корене свога националног бића, да скоро истовремено са стационирањем својим успоставе политичке институције и систем односа са својим новим господарима из којег су произашли односи који су им пружали могућност да се са што мањим бројем националних жртава и по њих штетних уступака својим новим владодршцима, хомогенизују, а да истовремено буду и значајан фактор у друштвеном и политичком смислу у новој средини. Са собом су увек у дубини своје душе носили моћни стваралачки и државотворни фактор који је стварао могућност да, упркос многобројним невољама и страдањима, опстану, без обзира на муке и невоље које су их у њиховој дугој историји следиле и прогониле. Иако, рекло би се, Чарнојевић није био у посебној литерарној милости код нашег писца, ипак је он нашао за потребно да помене управо уз Арсенија стваралачку државотворну особину српског народа, па каже: „Патријарх Чарнојевић одмах у почетку почео је организовати

---

17 Исто, стр. 296.

општине, установљавао је занатлијске цехове. Чарнојевић је почео проживати где је прекинуто кад се народ из Србије доселио."[18]

А за објашњење наглог успона свога родног града који је од убогог и неугледног насеља постао најзначајније српско културно средиште у Мађарској, нека послуже пишчеве речи: „Сентандрејцима – каже Игњатовић – није никако ишао у главу урбаријум, и, чим су се настанили, прва им је мисао била да начине варош, и то на културном основу. Они су за то оспособљени били, јер су собом донели из Србије и новац, и спреме, и законите институције и интелигенције. Да свега тога није било, не би могли они за тако кратко време варош створити и толиким црквама је украсити. Из тога се даје закључити да су, у доба пресељења, у Србији, нарочито у старој, народни живот и народна привреда јак корен имали, покрај свег насиља турског, и да је у нечем морало бити Турцима трн у оку, и око тог корена су кресали и Србе принуђивали на буне."[19]

Истакнути српски романсијер је више волео некадашњу прошлост својих саплеменика него туробну садашњост њихову. Попут свих традиционалиста, Игњатовић је са страшћу романтичара – а романтичност је била основна особина његовог националног бића – глорификовао прошлост и са туробношћу гледао на садашњост. Више је волео да види нагли успон свога родног града него његов суновратни пад. Себу је схватао и као стицај несрећних околности и као трагични српски егзодус који је његов народ прихватио и као нешто што се није могло избећи. И као што се из опширних навода може видети, Игњатовић је више узгред осветлио и себу, и њеног вођу, и њене историјске последице.

18

19 *Мемоари*, стр. 45.

Чланци, стр. 270.

Др Владимир БОВАН

ИСЕЉАВАЊЕ СРБА СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ДЕЛИМА МАНОЈЛА ЂОРЂЕВИЋА И ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Косово и Метохија, центар привреде, културе и уметности српске средњовековне државе, били су најнасељенији крајеви у држави Немањића и зато исељавање и изгони пре 1960. године нису утицали на етничке измене састава становништва.

Велика сеоба 1690. године није толико опустела ове крајеве колико геноцид над Србима од стране Турака и њихових слугу Татара и Арбанаса након повлачења аустријске војске. Са земље је нестало на стотине српских села. Нова сеоба 1737. године поново је десетковала српско становништво. Преостали нису могли, ни са придошлицама из суседних крајева, да населе опустеле пределе, па су у њих похрлили арбанашки сточари, долазећи прво са стадима, а онда се и насељавају, доводећи своје породице и братства. Врло прилагодљиви ситуацији, лако су прелазили у ислам и тако стицали велике привилегије. Досељеници су имали подршку турских власти и зато су и могли да потискују Србе са својих огњишта, или да их претапају у муслимане, а затим да их асимилују у фисове. Притисак је из деценије у деценију постајао све јачи и несношљивији и манифестовао се од отмице девојака па до отимачине стоке, присвајањем земљишта, убиствима мушкараца, итд. Последица таквог стања, које је трајало све до 1912. године, било је стално исељавање Срба. Јован Цвијић је изнео податак да се за последње четири деценије турске владавине из Старе Србије иселило око 150.000 Срба, од којих је највише са Косова и Метохије.

У том времену на овим просторима живе и стварају и српски писци новије књижевности. Већина њих били су и учесници тих сеоба или очевици тог егзодуса. Манојло Ђорђевић Призренац, први из те нове генерације српских писаца са Косова и Метохије, као дечак је морао са породицом да бежи у Србију. И Зарија Поповић се са српском војском повукао из Гњилана 1878. године. Григорије Божовић такође није могао да остане у свом завичају. Такву или сличну судбину имали су још многи други српски писци из ових крајева.

Није ни мало случајно што се писци новије српске књижевности са Косова и Метохије јављају са великим закашњењем. Културни живот Срба у овим крајевима оживео је тек шездесетих година, после доласка у Призрен конзула Русије, Аустрије, Енглеске. Њиховим доласком Европа је могла да сазна шта се то збива са Србима на територијама тадашње Турске и да Србе као хришћане узме у заштиту и да им обезбеди нека основна људска права, међу којима и право на школе на матерњем језику. Крајем педесетих година

и почетком шездесетих година отварају се прво основне школе, а 1871. годи-
не и Призренска богословско-учитељска школа. Измењене политичке при-
лике допринеле су брзом економском развоју, што је створило услове и за
културни развој Срба на Косову и Метохији. Седамдесетих година штампа
се први пут у тадашњој Турској лист на српском језику („Призрен", односно
„Косово"), осамдесетих година оснива се прво српско културно-уметничко
друштво у Призрену, деведесетих година почиње да излази у Цариграду
календар „Голуб" и недељни лист „Цариградски гласник", шири се мрежа
основних школа и оснивају у већим градовима нижи разреди гимназије итд.

Српски писци са Косова и Метохије овог периода били су преокупира-
ни борбом за коначно ослобођење, па су и своја књижевна дела подредили
том главном циљу. Дајући реалистичку слику живота они су желели да
њихова дела добију и просветитељско-национални смисао. Зато се у њихо-
вим делима појављују борци против притисака који су условљавали исеља-
вање, затим ликове бораца осветника или ликови патника који трпе недаће
и терор турских власти и Арбанаса, да би се одржали у вери и сачували своја
родна огњишта. Зато се и мотив исељавања, нарочито када би се иселило
неко насеље или читав род, сусреће у њиховим делима. Они су просто доку-
ментарно описивали живот Срба свога времена, јер су хтели да јавности, и
српској и европској, скрену пажњу на геноцид над њиховим народом. Од
двадесетак писаца Срба са Косова и Метохије који стварају крајем XIX и
почетком XX века ми ћемо, због ограничености простора, узети само двојицу
најбољих приповедача: из призренског краја Манојла Ђорђевића Призрен-
ца, и са Косова Григорија Божовића.

Манојло Ђорђевић Призренац (Призрен 1851 – Београд 1896) је по
професији новинар[20], али је и као књижевник плодан стваралац. Изразити је
драмски писац[21], мање познат као песник[22] и путописац[23], плодан је и значајан
као приповедач (објавио је седамнаест приповедака)[24]. У приповеткама
Пиштољ[25] и *Крвав јаглук*[26] обрадио је мотив исељавања Срба из завичаја.

У *Пиштољу* је описао животни пут пут Дане Станојевића, дечака кога
су нашле кириџије на путу између манастира Дечана и једног српског села
у Метохији, поред убијене сестрице и родитеља. *Пиштољ* је потресна слика

---

[20] Владимир Бован, *Манојло Ђорђевић Призренац*, у књизи *Српски писци са Косова с краја XIX и с почетка XX века*, Приштина 1980, стр. 119–121, 126.

[21] Исто, срана 49–91, 123–124.

[22] Исто, стр. 112/118, 125–126.

[23] Исто, стр. 118–119, 126.

[24] Исто, стр. 118–119, 124–125.

[25] Манојло Ђорђевић, Пиштољ, „Српски забавник" 1884, бр. 4, стр. 26–30, бр. 5, стр. 35–37, бр. 6. стр. 43–45, бр. 7, стр. 51–53, бр. 8, стр. 58–60, бр. 9, стр. 67–68, бр. 11, стр. 81–84, бр. 12, стр. 89–92, бр. 13, стр. 100–102, бр. 14, стр.105–107, бр. 15, стр. 116–118, бр. 16, стр. 124–127, бр. 17, стр. 131–134, бр. 18, стр. 140–142, бр. 19, стр. 147–149, бр. 21, стр. 161–163, бр. 22, стр. 169–171, бр. 23, стр. 177–179, бр. 24, стр. 186–188, бр. 25, стр. 191–195, бр. 26, стр. 201–203, бр. 27, стр. 207–212, бр. 28, стр. 217–220.

[26] Манојло Ђорђевић, *Крвав јаглук*, Ниш 1890, стр. 1–104.

страдања и исељавања Срба из Метохије у XIX веку, после великих похара српских насеља и масовних погибија становништва. У овом је делу истакнута снажна љубав иселљених Срба према свом завичају, али и туга када се увере да је то за њихова живота немогуће. У овоме делу има и аутобиографских елемената, јер је и сам писац под тешким околностима пребегао из Призрена у Србију. Главни јунак Дане Станојевић одрастао је у Србији, у којој су већ били разорени стари патријархални односи и где су зеленаштво и други облици грађанског друштва продрли и на село, уносећи много нехуманог у људске односе. Не могавши да заштити себе и своју породицу он бежи у завичај, у коме није могао да сазна ни за гробове својих родитеља, браће и сестара, па се поново враћа у Србију. Стављајући се у заштиту једне часне породице која је осуђена на пропаст од зеленаша, Дане убија бездушног отимача имања, бива осуђен на робију и завршава као утамничени кривац који прича свештенику свој живот као исповест пред смрт.

Приповетка *Крвав јаглук* слика један сасвим друкчији вид исељавања. Она је повест о Јањи, сину чипчије Стојана, слуги Фазли-бега, у кога се заљуби лепотица Фатима, кћи моћног бега Фазлије, и која, после неуспелог настојања да Јања пређе у ислам, бежи са Јањом преко границе у Србију. Фанатични муслимански арбанашки Фатимин фис, уз помоћ турских власти из Куманова, организовао је отмицу Фатиме са српске територије, коју су касније рођаци задавили.

Оба ова исприповедана вида исељавања Срба са Косова и Метохије позната су и из историје ових крајева XIX и почетком XX века. Први је вид био ређи, други сталан. У ислам је преводио пријатељ муслиман хришћанина Србина да би га сачувао жива, заштитио његову породицу и имање; преводио је на силу ага и бег чипчију, отимачи стада преводили су заробљене чобане, као и заробљене Србе отете упадима Арбанаса преко границе, затим је превођења у ислам било чисто из обести верских фанатика или на иницијативу турске власти или хоца, а притисак је вршен, и уценама српских глава, а најтежи и најнесношљивији је био насртај на част женске чељади и отмица српских девојака. У случајевима да се неко од Арбанаса устреми на нечије стадо, имање, породицу или неког његовог члана – бежало се главом безобрзирце. Ко није ни по коју цену хтео да пређе у ислам, а прелажење у другу веру значило је прихватање туђег, углавном арбанашког језика и обичаја, морао је да бежи. Откако је створена слободна Србија у XIX веку имало се бар где побећи, а пребећи у Србију значило је спас за човека и његову породицу.

Најпознатији српски писац са Косова и Метохије, од свих нових, који се јављају пред сам крај турске владавине, јесте Григорије Божовић. Он је почео своју приповедачку каријеру на страницама „Цариградског гласника"[27]. Г. Божовић је из Ибарског Колашина. Рођен је 15. фебруара 1880.

---

[27] Григорије Божовић, *Мали девер*, „Цариградски гласник" 1908, бр. 3; *Парипче*, исто, бр. 25.

године у селу Придворци.[28] После завршене Призренске богословије (1895) школовање је наставио у Духовној академији у Москви, где је завршио одсек за књижевност (1898). Затим је службовао у Призрену као учитељ и наставник, а затим у Битољу. Службовање у Призрену имало је, по свој прилици, пресудан утицај на почетак његова књижевнога рада. У књижевном стваралаштву Призрен је имао вишегодишњу традицију, која је некако уско везана за Призренску богословско-учитељску школу. Културни живот Срба у Призрену крајем XX века је већ био врло богат и разноврстан. Године 1884. основано је аматерско друштво у Призрену, а касније је основана и литерарна дружина „Растко", у коју се Божовић укључио када је почео да ради у Призрену и постао активан члан. У Призрену је написао и своје прве књижевне радове. На књижевном пољу огледао се само у прози, колико је нама познато. Прву приповетку, под насловом *Мали девер*, објавио је у „Цариградском гласнику" почетком 1908. године[29], а другу, под насловом *Парипче* средином исте године, такође у „Цариградском гласнику"[30]. Истина, у *Лексикону писаца Југославије*, пише да је Г. Божовић „Прве радове објавио је у *Цариграском гласнику* (1899) и кал. *Голуб*."[31] У *Голубу* је Г. Божовић објавио *Малог Каина* 1911. године.[32] Божовић је објавио и збирку својих приповедака већ 1908. године у Мостару[33], мада Вељко Петровић у Станојевићевој *Енциклопедији* наводи 1919. годину као годину објављивања прве књиге приповедака.[34] Без сумње је да су прве приповетке Г. Божовића, објављене у „Цароградском гласнику", наговестиле једног плодног, оригиналног и надасве врло талентованог приповедача, који ће на широка врата увести у српску књижевност нашег човека с југа земље. Овај обдарени српски писац одлично је познавао човека с југа, јер је и сам из тих крајева који су остали под Турском све до 1912. године и са тим човеком

---

[28] У *Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој*, књ. I, стр. 284, пише *Григорије*, у *Малој енциклопедији просвети*, књ. I, Београд 1959, стр. 158, пише *Григорије*, у *Енциклопедији* Југославије, књ. 2, Загреб 1956, стр. 171, пише *Григорије*, као и у *Лексикону писаца Југославије*, књ. II, издање Матице српске, Нови Сад 1972, стр. 324–325, *Григорије*. Ми смо зато узели име *Григорије* као аутентично. Библиографија Григорија Божовића најпотпуније је изнесена у чланку у *Лексикону писаца Југославије*, књ. II стр. 324–325. У том чланку, заправо у прилогу чланка-биографије, изнесена је посебно *Библиографија* Божовићевих радова на српском језику и превода на неколико страних језика: чешком, француском, немачком, словачком, на стр. 324, а *Литература* објављених радова о Божовићу писцу и његовом књижевном делу. То је до сада најпотпунија библиографија Божовићевих дела и најпотпунија литература о њему и његовом књижевном делу.

[29] Григорије Божовић, *Мали девер*, „Цариградски гласник" 1908, бр.3.

[30] Г. Божовић, *Парипче*, „Цариградски гласник", 1908, бр. 25.

[31] Ж. П. Јовановић, *Божовић, Григорије*, *Лексикон писаца Југославије*, књ. I, Нови Сад 1972, стр. 324.

[32] Григорије Божовић, *Мали Каин*, цариградски календар „Голуб", 1911.

[33] Види: Ж. П. Јовановић, пом. дело, стр. 324.

[34] Вељко Петровић, *Божовић Григорије*, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. I, стр. 286.

остао је да живи и да се бори до краја, до коначног његовог ослобођења испод вишевековног ропства под турским освајачима. О његовим приповетка ма и уопште о његовом списатељском стваралаштву написано је доста прилога и осврта до 1941. године, али његово књижевно дело тек треба детаљно проучити и оценити и одредити писцу Г. Божовићу оно место у српској и југословенској књижевности које му припада.

После другог светског рада о Г. Божовићу се такорећи није ни писало, нити су објављивана његова дела, јер је био, како се то говорило политичким речником, под ембаргом, зато што је, како пише у *Лексикону писаца Југославије*: „За време другог свет. рата сарађивао са италијанским окупаторима. Стрељан у Београду."[35] У *Енциклопедији Југославије* Лексикографског завода Југославије написао је о Г. Божовићу један чланак од тридесет и једног реда Ели Финци и у њему изнео званични став режима према овом српском књижевнику, стрељаном у послератном обрачуну Титове клике са српским интелектуалцима. Не могавши да елиминише Божовићево књижевно дело јер је оно било познато његовој генерацији, Е. Финци је признао да је оно обимно и да је оцењено као вредно, али је покушао одмах да га дисквалификује његовим „конзервативизмом" и „реакционарношћу", рекавши: „Плодан приповедач, новинар с наглашеним фолклорно-регионалним интересовањем. Крајње реакционаран „национални радник", конзервативан православац."[36] У том смислу су и даљи Финцијеви „подаци" о писцу Божовићу: „У свом делу, које у основи представља низ монотоних варијација на једну те исту тему, износио је патријархалне обичаје и чудне нарави примитивних, заосталих крајева, приказивао муслимански, арбанашки и македонски живаљ, величао древне српске (углавном православне) церемоније и ритуале са конвенционалих позиција, чак са неприкривеном српском тенденцијом и монархистичким ставом."[37] И на крају још један „податак" и оцена, која је требало да сасвим умањи раније оцене његова књижевнога дела, дате у времену између два рата, и да се оне елиминишу, јер су сметале зато што су биле позитивне и афирмативне: „Релативно лексичко богатство језика, локалан колорит у мотивима и извесна способност анегдотског развијања фабуле и дочаравања атмосфере, преварили су извесне критичаре да у њему виде озбиљног реалистичког приповедача, мада је његово дело лишено сваког озбиљнијег стваралачког основа."[38] А писац није могао да се брани. Било је његово тело, тада када је писан овај чланак, већ претворено у земљу. Нису могли да га бране ни други, јер то није било допуштено. Тако је остао небрањен један од најбољих међуратних српских писаца и, без сумње, најбољи који је поникао на Косову и Метохији и у јужним нашим крајевима у томе времену. Да би режим унапред онемогућио свакога ко би можда покушао да полемише са писцем чланка, Е. Финци је на крају чланка рекао и

---

35 Е(ли) Ф(инци), *Божовић Григорије*, *Енциклопедија Југославије*, књ. 2, Загреб 1956, стр. 171.

36 Исто.

37 Исто.

38 Исто.

ово: „За време другог светског рата сарадник италијанског окупатора, секретар четничког Националног комитета за Пљевља и срез који је основао италијански фашистички генерал Еспозито са циљем да ради на „општој ликвидацији комуниста". Уређивао окупаторски *Пљеваљски вјесник*, и у њему објавио низ денунцијантских напада на ослободилачки покрет и његове руководиоце у том крају. Стрељан је као издајник."[39] Тенденциозан од почетка до краја, чланак Елија Финција о Григорију Божовићу остаће као пример обрачуна титоистичког коминтерновског режима са истакнутим српским интелектуалцима. Крајем 1990. године изашла су из штампе *Изабрана дела* Григорија Божовића у три тома.[40] Њих је приредио за штампу Гојко Тешић, а издавач је приштинско „Јединство". Овим избором из дела Григорија Божовића пружа се прилика ширем кругу читалаца да се упознају са књижевним делом Г. Божовића и да провере досадашње оцене његовог књижевног стваралаштва. То је и повод да се расветли и књижевни и људски лик писца Григорија Божовића и да се одбрани од свих нечасних напада. У *Изабраним делима* Г. Божовића већ имамо један прилог, из пера његовога сина, који устаје у одбрану Григорија Божовића као часног човека, стваоца и родољуба.[41] Књижевно дело Г. Божовића треба тек сада детаљно проучити и оценити и са његовога имена одстранити све оне љаге које су му нанесене од стране једног типичног коминтерновског, титоистичког режима, у основи антисрпског става према истакнутим српским интелектуалцима и српском народу. Приповетке с тематиком исељавања Григорије Божовић је објавио у збирци *Приповетке* 1924. године (*Оклопник без страха и мане*[42], *Неда Селогрђанка*[43], *Према зарицању*[44] и *Витешки тренутак*[45]).

У приповеци *Оклопник без страха и мане* дат је светао лик нашег свештеника, заслужног за одржавање Срба у забаченим насељима где је било најтеже одупрети се навали Арбанаса. Приповетка *Неда Селогрђанка* је велика слика једног од најсветлијих женских ликова, несавладивог борца за веру и одржавање на родном тлу. За веру, земљу и кућу, Неда губи прво мужа, а затим и синове, али не пристаје на помирење са крвницима по њиховим законима (плаћање главе) већ губи и последњег сина, који после освете своје браће, по реду светле народне традиције „Крв за крв, главу за главу" и сам пада од куршума непријатеља.

Приповетке *Према зарицању* и *Витешки тренутак* сликале су српске јунаке осветнике за недела непријатеља над Србима: Ораховчанина Синади-

---

39

40 Исто.

41 Григорије Божовић, *Изабрана дела*, кн. 1–3, Приштина 1990. Ово је избор из дела Григорија Божовића. Избор је извршио и све три књиге приредио за штампу Гојко Тешић.

42 Исто, кн. 3, стр.

43 Г. Божовић, *Оклопник без страха и мане, Приповетке* 1924, стр. 13–20

44 Г. Божовић, *Неда Селогрђанка, Приповетке* 1924, стр.21–30.

45 Г. Божовић, *Према зарицању, Приповетке* 1924, стр. 41–50.

Г. Божовић, *Витешки тренутак, Приповетке* 1924, стр. 154–160.

на Стојковића, који убија крвника и бежи у Србију и Леку Јовичића из Велике Хоче, који напушта Хочу, али се на достојан начин свети свом и народном крвнику Хасану Штивици из Ораховца.

Срби у Метохији су се јуначки опирали притисцима и грчевито су бранили плодне метохијске њиве, ливаде, воћњаке и винограде и своја топла огњишта, светећи се крвницима за учињена недела, али нису могли да одоле маси пљачкаша и убојица које су често помагале и саме турске власти, па су морали да се склањају и да са својим најближима беже пред осветом крвника, напуштајући свој завичај, катkада једва износећи из њега голу душу.

У књизи *Приповетке*[46] објављена је прича-легенда о Сталети Кијевљанину, народном јунаку и борцу за одржање на свом огњишту и осветнику за многа учињена недела над нејаким српским породицама у Метохији. Сталета је био сличан јунацима које је опевала народна српска и арбанашка песма, какви су Илија Куч, Гаша Ракошанин, Ђура Хочанин, Трифа Леденичанин, Јован Кеђол, Синадин Стојковић, Лека Јовичић и многи други, који су бранили последња српска насеља у Подримљу, Прекорупљу и Метохији. Пред ослобођење ових крајева, прилике су се измениле и Сталета се није више могао одржати ни својим јунаштвом, јер су нестајала јуначка времена пред неверама и подвалама. На миг из Цариграда арбанашки градски прваци покренули су арбанашка села против Срба и успели да старешине фисова донесу одлуку о изгнанству свих Срба из Метохије. Притисак се пооштрава, Сталета штити слабе и свети се крвницима, али се сам нашао насупрот фронту антисрпски опредељених Арбанаса. Њега и његову породицу више не може да заштити ни сам Рам Љутај, његов најбољи друг и пријатељ, вођа фиса Бериша. После губитка браће, које је достојно осветио, остаје му само синчић и да би спасао бар њега, на савет и инсистирање пријатеља Рама Љутаја, Сталета реши да пређе у Србију. Али га непријатељи из другог племена (Гаш) испровоцирају у самом манастиру Девичу, где је свратио на поклоњење. Сталета убија провокатора и одлучи да из ината и поноса не напушта Кијево. Враћа се, али није дочекао ни годину дана, убијен је на нечастан начин. Тада је његов пријатељ Љутај превео у Србију Сталетовог сина и жену. Тако је завршен животни пут једног од последњих српских јунака из Метохије који су се опирали исељавању.

Налети Арбанаса који су се као усов спуштали са арбанашких планина на Метохију нису могли да се зауставе. Неки Срби су, како би сачували своје породице и своја имања, прешли у ислам, укључили се у арбанашке фисове, који су им гарантовали сигурност, прихватили њихов језик и обичаје и тако се однародили; други су просто самлевени масом, а преостатак је главом безобзирце напуштао завичај и бежао пут Србије; трећи су остали да трпљењем некако преживе, добијајући неку врсту заштите и помоћи од својих рођака и саплеменика који су прешли у ислам, било да су се укључули у арбанашке фисове или остали као „Турци", служећи се и даље својим матерњим језиком, или су плаћали заштиту припадницима јачих фисова и арба-

---

[46] Глигорије Божовић, *Приповетке*, СКЗ, Београд 1926, приповетка под насловом *Стал Кијева*, стр. 39–52.

нашких братстава. Они су, у малом броју, ипак доживели ослобођење, 1912. године и крај свог егзодуса под Турском.

Исељавање је било прекинуто ослобођењем, али геноцид над Србима наново настаје након повлачење српске војске 1915. године и траје до краја првог светског рата, али исељавања нема у оном класичном смислу, јер се практично више није имало куд ни селити да би се заштитили голи животи.

Једва да су прошле две деценије у консолидацији Срба на Косову и Метохији између два светска рата, а то је било врло кратко време да би се излечиле ране петовековног ропства и петовековног исељавања. Али и то што је надокнађено насељавањем Срба на Косово и Метохију из других наших крајева – уништено је одмах 1941. године. Оно што није урађено у тој години настављено је 1942, 1943, 1944, и 1945. године, за читаво трајање другог светског рата. Још Југославија није коначно ни запоседнута од стране Немачке и њених савезника, а у Метохији је поново отпочео српски егзодус и геноцид најгоре врсте. У првој години фашистичке окупације, Арбанаси су затрли читава српска насеља у Метохији тако што су српски народ опљачкали и протерали, куће српске спалили како би затрли сваки траг њихова постојања, а земљу, дотерану мукотрпним радом до плодности, притисли. Тако је већина насеља постала етнички чиста, па чак и читави крајеви Метохије. Слично је било и на Косову, мада не баш као у Метохији. Талас изгона Срба са Косова заустављен је ослобођењем 1945. године, али је нова власт забранила повратак истераних Срба на своја имања, па се етничка слика, у времену рата створена на штету Срба, није знатније изменила. Она се ни касније, после 1945. године није мењала у интересу Срба. Напротив, мењала се у корист арбанашког живља, јер се усељавање из Албаније, под плаштом избеглиштва због Енвер Хоџине тираније, наставило после 1948. године, примајући каткада карактер и масовних усељавања на Косово и Метохију. Послератни емигранти, са насељенима за време другог светског рата из Албаније, и арбанашко становништво које се раније нашло на Косову и Метохији, са невиђеним прирастом, који и сада траје и који је невиђен у Европи, ствара Косово и Метохију пренасељеним подручјем, „тесним" за све. Политика даљег притиска на Србе на Косову и Метохији подржавана је са више страна, и њу су комплетирали арбанашки прваци „комунисти" заједно са Енвер Хоџом и арбанашком политиком, која није губила свој континуитет. Основа уроте против Срба била је коминтерновска, њу је прихватила КПЈ и доследно је спроводила преко својих слугу у овим крајевима и у Србији, а ту су политику онда издашно подржавали и помагали фундаменталисти из Азије, Енвер Хоџа из Албаније, али, на жалост, и многи други српски и југословенски непријатељи широм Европе и света. Само за последње две и по деценије са Косова и Метохије исељено је више Срба него што се иселило за време велике сеобе 1690. године.

Сеобе Срба са Косова и Метохије, као и из других крајева наше земље не трају само триста година, већ пуних шест векова. Зато ми, обележавањем тристоте годишњице од велике сеобе 1690. године, обележавамо практично шест векова од српских сеоба са Косова и Метохије. Сеоба под Чарнојевићем и није била најмасовнија српска сеоба са Косова и Метохије. Сеоба од 1965. до 1990. године била је тежа, када се тиче броја исељених, па и када се тиче последица, јер је после Чарнојевића била много другачија етничка слика

Косова и Метохије, много повољнија по Србе него што је данас, 1990. године. Било би охрабрујуће када би ове 1990. године исељавања са Косова и Метохије била замењена усељавањима повратника на Косово и Метохију, а процес усељавања постао мотив наших писаца. Тај процес повратка на Косово и Метохију је заветни дуг свих нас и читаве Европе према српском народу на Косову и Метохији, јер је у интересу даљег опстанка и развоја европске цивилизације.

Др Даница АНДРЕЈЕВИЋ

СВЕКОЛИКИ СМИСАО СЕОБА У ПРОЗИ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Разуђена, полифона, прворазредна поетика Милоша Црњанског својом сложеношћу и разноврсношћу, поетским и психолошким вертикалама, била је изучавана од стране бројних књижевних критичара и литерарних истраживача. Зачуђује, међутим, да обим и квалитет већ објављених студија и чланака о великом писцу, судећи бар по тематском прегледу библиографије о писцу, није пружио свеобухватније тумачење кључне теме – сеоба. Могуће је да тај парадокс произилази из схватања истраживача да се тема, тако очита, подразумевајућа и истакнута и наслову највећег романа на српском језику, и не треба посебно естетички осветљавати. Но, да ли је баш тако? Овим радом покушаћемо ићи трагом идеје сеоба као посвудашњег, свеколиког поетолошког упоришта Милоша Црњанског на примерима углавном новеле „Дневник о Чарнојевићу" и, дакако, романа „Сеобе".

Сложена корелација монолошког текста јунака с поетским сегментима романа и интертекстуални однос прозних деоница романа великог писца показују да је тема сеоба итекако брижљиво композицијски и структурно уношена као рефренско значење с различитим дометима и у бројним семантичким слојевима. Свако велико дело је неодгонетиво до краја и увек му се можемо враћати на домишљање. Тако у садржини дела Милоша Црњанског постоји увек доза тајне која се може поново естетизовати, сходно учењу Умберта Ека о отвореном делу. Јер да нема тајне, литературе не би ни било. Зато Библија и јесте књига за сва времена јер нико још њене алегорије није разјаснио у целини и у појединостима. Када су Гетеу поставили питање зашто се труди око Хомера кад га ионако неће разумети, одговорио је да не разуме ни Сунце, Месец и звезде, а ипак сагледава себе у њиховој чудесности и размишља да ли би нешто и од њега могло остати. У томе и јесте лепота изучавања књижевности – непрекидно се трудити спознати књижевну тајну, како би с одређеним искуством дорасли до извесне условности суда. Уметност поседује оно што је неизрециво и, објашњавати је, може изгледати Сизифов посао. Али док се трудимо око тога, јавља се добит за разбор и разумевање књижевних, теоријских и аксиолошких токова савремене прозе.

Истраживање косовског мита, чији је неразлучиви део мит о сеобама, протекле две године био је у жижи интелектуалног интереса српске јавности. Косово и догађаји настали као последица велике битке, су у српској свести и литератури архетипски појам који сеже дубље у прошлост него његово хронолошко омеђење бојем и даље у будућност него што је наше садашње бављење њима. Зато ћемо покушати утврдити неке поетолошке чињенице у прози Милоша Црњанског које могу помоћи објашњавању мита

сеоба и, рекли бисмо, (његове) новомитске снаге у делу великог писца. А све чињенице су већ теорија и све типско је већ митско, како вели Томас Ман.

Кренемо ли од првих страница „Дневника о Чарнојевићу" уочићемо да се, мада спорадично и у позадини драме резигнираног Чарнојевића, али довољно присутно, јавља мотивско и митско повезивање Косова и сеоба. Чарнојевић вели да воли „свој живот чарју, коју сам осетио лане, кад сам се враћао из оних блатних, младих, пољачких шума"[1] На истој страници само неколико редова напред, ово поратно расположење које несумњиво одражава и један вид сеоба, померања и повратка, Црњански повезује и реченицом: „Весео дан, Видовдан". Корелација ове две мисли, ма колико изгледала случајна, има свој литерарни смисао у повезивању супротних расположења главног јунака. Наиме, ратни покрети изазивају асоцијацију на чар живота, а Видовдан, иначе трагичан, постаје весео дан. Одмах потом, Црњански каже: „У цркви је владика славио верност ћесару, а по кућама се скриваху иконе и слике цара Душана", што такође говори о одмакнутој, али несумњивој присутности српских митова у овој прози. Те реминисценције сеоба велики писац исијава и повезује с детињством и преношењем колективног памћења: „Једнако су ми причали о неким селима, што су горела, и о неким људима са црвеним фесовима, што су једнако клали и убијали. Једно вече су ми причали: како се набада на колац. Кажу, много сам тада плакао."[2] Помињући „празне, наше, старе, остављене цркве", писац о пребезима исписује реченицу – тврђење које би могло бити мото целокупном његовом делу и које наговештава свеколики смисао сеоба у животу српског народа и самог писца: „О, селили смо се често".

Писац у виду успомена, које су најприкладније за такве митске садржаје, говори о звонима која су их дочекивала кад би дошли кући из туђине и о свадби на којој је „говорио један господин у црном, све нешто нејасно и дуго о Косову". Копрена времена пребачена преко легенде још је једном прекривена у прози великог писца тим неодређеним, неопредељујућим, готово равнодушним присећањем на претке. Међутим, мелодија и слика тих митова, отеловљени у песмама и иконама, ипак притискају Чарнојевића и узимају му дах. Поново писац лајтмотивски помиње цркве, црвене фесове, старе иконе и слике које му пеку очи: „као да су ме зраци, што су се одбијали са њиног тамног злата, пробадали." У сменама менталних расположења, час пресудни, час успутни карактер јунакових везаности за порекло и завичај, варира између оданости словенском југу која је судбоносно фундирана сред психолошких раскршћа јунака, до необавезног ћаскања студентских, у Хајделбергу, о „историји руске душе" која је „долазила као грдна магла са Истока" чија је природа готово идентична с јунаковим схватањем сопствене традиције. Писац као да се опире било каквим везама за ту традицију. Док негде далеко на југу „молиле се старе жене за мене", он лута и сели се из града у град, ношен, не више предачким разлозима сеоба, већ модерним нихилистичким духом тражења духовне домовине, куће за битак. Чарнојевић се осећа ослобођеним и одрођеним од света. Ништа више „не везује ни

1 Милош Црњански „Дневник о Чарнојевићу", Сарајево, 1967. стр. 9.

2 Ибид, стр. 11.

за добро, ни за зло", „небо је свуд на свету исто и плаво". Но, тај недомовински идентитет је у ствари агонија незавичајности у чему јунакова чежња за завичајем управо добија на снази.

„Живело се увек у туђини. Селили смо се, селили смо се," каже Чарнојевић коме, наравно, ни име није случајно одабрано, мада се то у новели изричито не наводи. Сред ратног пакла, јунак Црњанског осећа неслободу и самосталност: „Само тамо, где сјаје прозори на македонском сунцу, где свуд вири сиротиња, тамо се ори песма".[3] То носталгично тврђење везује се за сећања, која избијају из досаде и апатије јунака, на чаше из попадијских домова на којима „беху насликани шарени косовски јунаци". Светосавска слика, косовске вечере, црквице пуне офарбаних светаца, кандила, олтари, дедовина у Сент Андреји и крстови, расејани су у „Дневнику о Чарнојевићу" као расути гласови јунака и аутора, запретена „лична митологија", како би рекао Ролан Барт. Мит о потуцању и сажаљењу „над свима нама" чини Чарнојевића делом бечке „уморне омладине" која говори „са очајном радошћу о словенству", о будућности Србије, о народној ношњи. Свој антеизам и извесну дозу атавизма, ма колико потискивао, јунак Црњанског ће изразити у гејзирској провали поетске реченице: „Све су се снежне јеле привиле на моје груди, лечиле их и шапутале ми, и училе ме да љубим нашу мајку земљу".[4] Недалеко потом, на истој страници, јунак исповеда: „Лутао сам по шумама... И чуо сам како иду гладни, посрћући, по арганашким горама и заседама, како се селе, опет селе. Чуо сам како падају и издишу међу лешинама коња и чуо, како око мене читају, да су хрватске чете већ прешле границу. А један ми пријатељ оснива јадранске банке и пише да ће се све ово заборавити. Да, заборавиће се и играће пијани коло на згариштима. Мој стари пријатељ, у Темишвару, скочио је са трећег спрата и убио се, због свега овог. О, кад бисмо сад сви ми, по туђини, почели скакати са трећег спрата, што би имао чему да се смеје свет".

Овом изванредном прозном целином Црњански промрежава слободну савремену мисао о цикличном кругу историјског заборава и архетипске слике косовског страдања и сељења. У мутним мислима Чарнојевића, у неодређеним сећањима једног елегичног, болесног човека, постоје универзални филозофски искази о величини и неискорењености српске традиције, која је дубоко фундирана у свести јунака. Границе никада нису за њега биле знак за заустављање, нити битно одређивале његову космополитску тежњу за путовањем, било у рату или у миру: „Проћи ћу границе и градове и села и шуме и воде и неће на мени остати ништа до прашина на ногама, у срцу ћутање, а на лицу благ осмех, бесмислен и врео. Где све није остало и пало понешто са моје душе раздеране и мог живота ритавог."[5] Овде се Црњански бави смислом себоа као лутањима која, упркос свем бесмислу, остају као трагови расејане душе, у чему је духовни губитак ипак оставио неки животни садржај. Одмах потом, на истој страници, Црњански свом

---

[3] Ибид, стр. 28.

[4] Ибид, стр. 63.

[5] Ибид, стр. 73.

јунаку удахњује још један универзални исказ који представља још један, метафизички, важан сегмент смисла сеоба, сељење у смрт: „Двојако путују у смрт". Тај вид сеоба, коначан и последњи, фатални и апсолутан, у пету димензију, нирвану, је можда најтајновитији слој ове прозе Милоша Црњанског. То је сељење у оностране, заумно, бекство из стварности, „егзил бића" у смрт, како би рекао Емил Сиоран, покушај, да се поправи стварност, макар коначним губљењем те стварности, смрћу, визија једног сељења у утопију која значи, као пушење младом Турчину „седити на облацима и смешити се на земљу". („Ми треба да нестанемо, ми нисмо за живот, ми смо за смрт. За нама ће доћи боље столеће, оно увек долази.")[6]

Код Црњанског, у „Дневнику о Чарнојевићу" постоји непрекидно смењивање преваге мита о сеобама и одрицања тог истог мита. Писац каже: „Издалека нас гледају старе цркве", а одмах затим, након тврдње да га свака препелица сети своје земље, у туђини, каже: „Свуд је моја отаџбина. Свуд има љубави јер има траве и жила и лишћа увенула."[7] Затим, након неколико реченица, следи тврдња да ће путовати у завичај да умре: „Зажелео сам се завичаја мог, да га гледам, да му се ругам, да лежим под лишћем његовим." Ова се готово патетична смена заборава завичаја и одушевљене привржености и саучесне ауторске поистовећености с душом дома као родитеља и сахранитеља, завршава реченицом: „Ми смо се вратили, али ми смо сенке... Изгубио сам дах, изгубио сам здравље, изгубио сам љубав, изгубио сам душу, све сам изгубио негде у лишћу, у лишћу." Ове реченице, које би се могле слободно написати у стиховима, што потврђује прворазредни поетски садржај прозе Милоша Црњанског, говоре о посебном смислу и бесмислу сеоба у његовом делу.

Сталним подсећањем на цркве, празне и хладне, јунак ове новеле долази до краја своје интимне приче изванредним мислима које засвођују тему сеоба: „Ја волим да се селим." Више није важно је ли то на југ или север („Зар то није свеједно?"). Тиме се Чарнојевић као јунак, повратник из рата, издваја, сопственом немоћу и немоћном сопственошћу, од јунака Хенри Милера или Ериха Марије Ремарка, а ближи је у тврдњи јунака Томаса Вулфа да повратка, у ствари, нема, да савремени човек, након сеоба, нема своју Итаку. Нема своје Косово.

Тако велики писац литерарно ситуира, путем теме сеоба, своју велику тему о људској усамљености, о самотности ствараоца и мисленог бића потребно. На најопштијој значењској равни, то је тема сељења из властите средине и окружења, тема отуђености и раздешености бића које се спашава сељењем у утопију и идеал. О томе, Јован Дучић је написао, у чланку „О песнику" следеће речи: „И она толико пута горка нелагодност, коју песник осећа у додиру с људима, чак и најбољим, и његов напор да се прилагођава средини која је сва у компромисима, доказује да је он вечни странац и међу најближим. Једино место на којем се он срета с другима, то је сублимна

---

6 Ибид, стр. 77.

7 Ибид, стр. 82.

тачка људског живота: идеал. На сваком другом месту, он је одређен."[8] Тако се странствовање Чарнојевића показује не само као узрок лутања и повратака, сеоба и чежње да се настани у дому, већ и као највиши принцип људског неспокоја у средини, као принцип бездомности човека у свету.

Мит Косова и сеоба, у делу Милоша Црњанског, никако није до те мере развијен да би имао национално-патриотско обележје. Мистични занос којим Црњански говори о тим темама само је у служби његове поетике, јер се велики писац служи документарним у функцији имагинативног. Милан Богдановић је, пишући о приповеткама Милоша Црњанског, записао[9] следеће тврдње, које ни након тридесет година откако су изречене, нису изгубиле од своје упутности и тачности: За разлику од старијих писаца који су, „о роду" писали, Црњански не полази са гледишта наша снажна „раса", нација, оно „вечно Српство" апстрактно схваћено, условљава људски јаке појединце, него, напротив, ако су раса и нација показивале увек једну изванредну отпорну и стваралачку моћ, значи да су је таквом начиниле снажне, у најосновнијим човечанским животним манифестацијама, моћне индивидуе. И зато он глорификује, не некакву националну свест, која је апстрактан, и самим тим проблематичан појам, него стварно и несумњиво снажни животни инстинкт нашега човека као таквог".

Тако се немоћни јунаци Милоша Црњанског у естетичком смислу промењу у моћне индивидуалне духове и маркирају се као најличнији духови југословенске књижевности. Такви духови настањују и велики литерарни организам романа „Сеобе". Они носе овај роман стања више него ли збивања и покрети, као првог, површинског смисла романа. То су јунаци „рођења" (М. Богдановић) сред вртоглавог и очајничког, инстинктивног и националног сељења. Индивидуалне судбине су тако у сеобама далеко значајније од колективних и у поетском поретку Милоша Црњанског на првом месту. Његови ликови наслеђују „маглу" Чарнојевића, сви Исаковичи су у сну, бунилу и странствовању и та осећања подстичу сеобе као што сеобе изазивају таква осећања. Психологија сна и филозофско-поетски исказ јунака Милоша Црњанског представљају сеобе као ДАЛЕКО као МОГУЋЕ, као наставак Објашњења Суматре, једне поетике која се програмски наговестила у поезији, а остварила у прози великог писца.

У роману Милоша Црњанског, реч је, дакле, превасходно о сеобама „изнутра", дакле о „лирској ћуди" ове теме и мита, више него историјски веродостојним сеобама. Емотивна енергија која се као уран ослобађа из таквог приступа сеобама, рађа изванредно велики спектар смислова сеоба. На високој температури безнађа и патње јунака, разлаже се поетика сеоба као страсти, потребе, принуде, излаза, сеоба из живота, да би се уселили у неки смисао. При томе: „Скинут је свечани, патриотски ореол с великог

---

8 Јован Дучић: „Благо цара Радована", Свјетлост, Сарајево, 1969, стр. 249.

9 Милан Богдановић: „Стари и нови", Просвета, Београд, 1961. стр. 220.

дана, дигнута је такозвана видовданска завеса и показана стварност, груба, ситна и тривијална"[10], каже Велибор Глигорић.

Мада је у путописним писмима из Италије записао да се то путује ради свога Срема, да би се само потврдио мит о словенству, сва путовања у делу писца су била вид сеоба, вид буке и беса због обећане а ненађене земље у којој би се јунак осећао као код куће. Мађије „комедијанта случаја" лишавају јунаке ослонца под ногама, личности, идентитета, Србије: „Трагање за Србијом је трагање за обећаном земљом, за својом правицом, за оним завичајним, физичким и духовним климатом у коме би се један злопаћени национ саставио са својим пореклом, прошлошћу, са собом самим", „записао је Мухарем Первић.[11] Сеобе су, дакле, једно велико, имагинативно градилиште, један широки литерарни простор за приказивање књижевног феномена синтезе митског и мистичног, исконског и модерног, телесног и духовног који се у овом великом роману узајамно натапају својим промреженим природама. Тиме је Црњански већ учинио иманентним мит сеоба и начинио „митску везу између лудила и надахнућа" како би рекао Нортроп Фрај. Својом апокалиптичном визијом сеоба начинио је велико, највеће уметничко откриће. Тим митом сеоба Црњански и нацивљава материјалност, просторност и временост стварних историјских сеоба.

Аморфна структура ове велике књиге и њен „организовани хаос" подражавају тежњу јунака да оду негде, да се скрасе негде, да нађу суштину живота, освоје смисао сред судбинских силница живота. Тиме писац ствара слику о апсолутном нескладу између људских тежњи и света у коме се оне не могу остварити. Сеобе, уместо да доведу до интегритета, људског и националног, биле су узрок разлагања и раслојавања, нису донеле решење. Никола Милошевић[12] о томе каже: „У судбини овог дела српске нације који је у Русију отишао, долазе до изражаја неки општи закони историјског кретања. Најбољи људи овог народа, односно најбољи његови представници, не пропадају зато што над њима лебди нека специфична национална коб, нека клетва цара Лазара, већ зато што је и на историјском плану свака племенитија тежња већ самом својом племенитошћу осуђена на изроћавање и пропаст, зато што и на историјском плану влада безобзирни и цинични случај комедијант. Богови завиде како појединцима, тако и народима". – Треба мало да један народ пропадне, много мање него један паметан човек – записао је Дучић.

Тако сеобе имају и смисао помицања с места не би ли се измакло сталној претећој присутности смрти, али и не би ли се примакли хуманом идеалу племенитости као виду избављења. Црњански зато помиње птице које се селе, зраке које Сунце сели. Личне судбине су део космичке судбине планете. Све је сеоба. Све је хераклитовска мена, вечна је само промена, све је остало прах и пролазност, поручује писац. При томе ове метаморфозе у

---

10 Велибор Глигорић: „Милош Црњански", „Књижевност између два рата", Нолит, 1965, стр. 169.

11 Мухарем Первић: „Војници и странци", Савремена проза, Нолит, Београд, 1965, стр. 513.

12 Никола Милошевић: „Зиданица на песку", Слово љубве, Београд, 1978. стр. 217.

дана, дигнута је такозвана видовданска завеса и показана стварност, груба, ситна и тривијална"[10], каже Велибор Глигорић.

Мада је у путописним писмима из Италије записао да се то путује ради свога Срема, да би се само потврдио мит о словенству, сва путовања у делу писца су била вид сеоба, вид буке и беса због обећане а ненађене земље у којој би се јунак осећао као код куће. Мађије „комедијанта случаја" лишавају јунаке ослонца под ногама, личности, идентитета, Србије: „Трагање за Србијом је трагање за обећаном земљом, за својом правицом, за оним завичајним, физичким и духовним климатом у коме би се један злопаћени национ саставио са својим пореклом, прошлошћу, са собом самим", „записао је Мухарем Первић.[11] Сеобе су, дакле, једно велико, имагинативно градилиште, један широки литерарни простор за приказивање књижевног феномена синтезе митског и мистичног, исконског и модерног, телесног и духовног који се у овом великом роману узајамно натапају својим промреженим природама. Тиме је Црњански већ учинио иманентним мит сеоба и начинио „митску везу између лудила и надахнућа" како би рекао Нортроп Фрај. Својом апокалиптичном визијом сеоба начинио је велико, највеће уметничко откриће. Тим митом сеоба Црњански и нацивљава материјалност, просторност и временост стварних историјских сеоба.

Аморфна структура ове велике књиге и њен „организовани хаос" подражавају тежњу јунака да оду негде, да се скрасе негде, да нађу суштину живота, освоје смисао сред судбинских силница живота. Тиме писац ствара слику о апсолутном нескладу између људских тежњи и света у коме се оне не могу остварити. Сеобе, уместо да доведу до интегритета, људског и националног, биле су узрок разлагања и раслојавања, нису донеле решење. Никола Милошевић[12] о томе каже: „У судбини овог дела српске нације који је у Русију отишао, долазе до изражаја неки општи закони историјског кретања. Најбољи људи овог народа, односно најбољи његови представници, не пропадају зато што над њима лебди нека специфична национална коб, нека клетва цара Лазара, већ зато што је и на историјском плану свака племенитија тежња већ самом својом племенитошћу осуђена на изрођавање и пропаст, зато што и на историјском плану влада безобзирни и цинични случај комедијант. Богови завиде како појединцима, тако и народима". – Треба мало да један народ пропадне, много мање него један паметан човек – записао је Дучић.

Тако сеобе имају и смисао помицања с места не би ли се измакло сталној претећој присутности смрти, али и не би ли се примакли хуманом идеалу племенитости као виду избављења. Црњански зато помиње птице које се селе, зраке које Сунце сели. Личне судбине су део космичке судбине планете. Све је сеоба. Све је хераклитовска мена, вечна је само промена, све је остало прах и пролазност, поручује писац. При томе ове метаморфозе у

---

10 Велибор Глигорић: „Милош Црњански", „Књижевност између два рата", Нолит, 1965, стр. 169.

11 Мухарем Первић: „Војници и странци", Савремена проза, Нолит, Београд, 1965, стр. 513.

12 Никола Милошевић: „Зиданица на песку", Слово љубве, Београд, 1978. стр. 217.

роману одражавају и стилске мене самог писца. Иницијацијом у тему себа у прошлости као обречност српског народа на сељење и пропадање, велики писац долази до универзалне филозофске ноте свог романа да ће себа, као и пороћаја, бити увек и да су оне основ цикличног тока светских збивања. Далека земља може само привремено да изгледа и спас у односу на погибељност у својој, али се човек испод великог плавог круга не може избавити од злог удеса. Тиме писац указује, својом контемплативном и поетском моћи, на „метафизички квалитет трагичног", како каже Роман Ингарден. „Себе" су права постојбина метафизичких квалитета и смислова теме себа, тако да је тешко одредити где престаје функција, а где почиње рефлексија писца. Себе су и узрок и последица „меланхоличних отаџбинских узнемирења" (П. Палавестра) и личне алијенације и неприпадања јунака, уз трезвену негацију националног мита као судбинског проклетства и установљавање мита себа као тежње за „апсолутним другде" како је тумачио Гастон Башлар у „Поетици простора". На примеру индивидуалног јунака писац указује на универзални смисао људских себа.

Ово велико дело Марко Ристић је назвао лирском синтезом сред психолошког хаоса српског народа. Петар Џаџић себе сматра потребом за стварањем простора као одраза динамичког начела стваралачке психологије писца. Себе из духа, себе у духу, у времену, себе из себе, себе у реч, просторне себе, себе у смрт, себе као егзил бића, као анагошка тежња, то су неке од бројних могућности смислова ове теме у роману Милоша Црњанског. Потрти, пољуљани из својих корена, у себама до самозаборава, себама из наде, себама у ништа, ошинути демонским злом, обманути красном земљом где ће васкрснути Косово и слобода, јунаци Црњанског се селе на исток или на запад (као Рјепнин у „Роману о Лондону") али свакако у апатију. Себе као заблуда спаса су метафизички простор у који се смешта књижевни мит Милоша Црњанског. Оне су отимање, тражење пута, нове енергије, новог смисла, освајање суштине непознатог и обећања које оно садржи, уточишта, оне су фикс идеја, жудња за петом димензијом, празнина, прелазак Рубикона. Након азијске тамне навале на Косову и смртоносне Албаније, себе су схваћене и као „лично сатирање бесмислом да би се испунила логика историјског смисла".[13]

Вечито супротстављање апсурда и смисла, када је реч о вишезначењској теми себа у роману Милоша Црњанског, јавља се као моћни поетски звук у међупросторима себа (свих врста, свих јунака) јер је у Срба дубоко усађен нагон за покретом. Обједињујућа од више наведених и оних о којима су досадашњи истраживачи исцрпно писали, велика тема себа је интегрална жижа поетике Милоша Црњанског. Све је сељење тела и духа, светова и микрокосмоса. Поезијом и артизмом, мелодијом и речима, синтезом свог певања и мишљења, велики писац, у овој нашој „разисторији времена", како рече Добрица Ћосић, дао је велики литерарни контрапункт са сијасет смислова себа, роман који је склоп литерарних сила које се уравнотежују и

---

[13] Драгољуб Игњатовић: „М. Црњански: „Дневник о Чарнојевићу", Нолит, Београд, 1987. стр. 17.

таласају, срећују и комештају, сједињујући се у највећи роман нашег језика. Не истичући безусловност мита, Црњански га је преиначавао и сажео прошлост и савременост косовског опредељења каквог га је схватио и описао Зоран Мишић.[14] Од историјског до универзалног, од геопоетичког до метафизичког, Црњански се кретао за својом идејом себа као свевременским и свепросторним чином човека под звездом, силно и непорециво обележивши највише домете књижевности Срба, показујући још једном да је човек смртан али да су литература и мит бесмртни.

---

14 Зоран Мишић: „Шта је то косовско опредељење", Задужбина Косова, Призрен, Београд, 1987, стр. 188.

Др Владета ВУКОВИЋ

НЕКИ ВИДОВИ СЕОБА И ИЗГНАНСТВА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ЛИРИЦИ

Прошле године смо обележили 600-годишњицу косовске битке, и од тада до данас је актуелна тема шест стотина прва година изгнанства и сеоба српског народа с вишемилионским исписаним и много више неисписаним смртовницама – за време вишевековног ропства под Отоманском империјом и вишедеценијским аустроугарским, немачкоусташким и ватиканско-коминтерновским тортурама. Завера против Србије је вишевековна. Ако је нису видели или нису хтели да виде у последњих неколико деценија неки „предводници народа", видели су је, поред других, народ и његови песници. Србе су непријатељи набијали на колац, изгонили из своје земље, правили ћеле куле надземне и подземне, од њихове коже абажуре, гајтане од језика, огрлице од очију.

Косовска епопеја, јуначки дух народне песме, косовски божури у којима је по легенди крв јунака процветала, *бројне сеобе и изгони*, присутни су у српској поезији ранијих времена. Окренутост Косову, као и тематици изгона на другим просторима, изражавала је код читавог низа српских песника антејску сраслост са духом моралног окрепљења српске народне песме са уметничким афинитетом да се изваја богата галерија јунака, а да то не буде механички наставак народне песме. *Стрепње о непрекидној угрожености српског народа* у изгонима и сеобама, кроз вео неизвесности, проткане су мање-више религиозним тајанством и митологијом, традиционалним митом о цару Лазару који се приволео небеском царству. Мит о поразу код Његоша је трансформисан у јарку химну слободарства („На гробљу ће изнићи цвијеће / За далеко неко поколење"). Голо одржавање националног бића столећима се везивало за одбрану земље од нападача. Траје српска поезија по многим идејним и естетским одредницама и ознакама везана за земљу, њене сеобе и изгнанства, њене победе и поразе, а добиће још особенија обележја у садржини и изражајним могућностима у судбоносним данима ратова. Српски песници нису опевали апстрактне макрокосмичке теме и мотиве. За њих ни историјска прошлост, ни трновита искушења сеоба и изгона нису апстрактни. Српски песници су певали о свом народу не губећи реално тле и када са националним заносом опевају трагичну визију плаве гробнице и многих сејача костију у ратном ужасу сеоба и изгона.

Као што је косовска битка 1389. године покушај одбране европске цивилизације на нашим просторима, тако је то у измењеним друштвено-историјским условима и српска револуција. *Идеали* вођа француске револуције *Мирабоа*, *Робеспјера*, *Дантона* и Декларација права човека и грађанина (Париз) отелотворене су *У српској револуцији* (Die serbische Revolution Leopolda

Rankea), коју коментаришу, као и вредности српске историје, слободарства и културе Ами Буе, „La Turqui d'Europe" (Париз, 1840), затим у два тома Сипријан Робер: *Les Slaves de Turqui Serbes, Montenegrins, Bosniaques, Albanaise-set Bulgares, Leurs ressources, leurs tendences et leurs progres politique* („Словени у Турској, Срби, Црногорци, Босанци, Албанци и Бугари). Њихово порекло, намере и политички прогрес, претходно штампано у одломцима *„Le monde greco-slave"* у часопису „Revue des deux mondes". Године 1789. када су Турци приморани да Београд предају Аустријанцима – Доситеј Обрадовић објављује *„Песну о избављенију Сербије"*. Попут других псеудокласичара, пише торжествену оду *Француској револуцији* надајући се да ће после Београда читава Србија бити ослобођена од Турака, али планови царице *Катарине* и цара *Јосифа* нису се остварили. После смрти цара *Јосифа, Леополд II* закључује с Турцима мир у *Свиштову* (1791), на основу кога је Србија поново под турском влашћу. У бици за заузимање и ослобађање Београда од Турака 1789. учествовали су Аустријанци и фрајкорски капетан *Радич Петровић са младим Карађорђем и кнез Алекса Ненадовић*, који ће 1804. године страдати у свирепој турској „сечи кнезова". Аустријска владавина у Београду трајала је 2 године, после су Турци (1791) поново заузели Београд. *„Песна на инсурекцију Сербијанов"* посвећује Доситеј Карађорђу (1804).

Пре доласка у Србију, у Трсту, где је од 1802. године, Доситеј је 1804. у 65. години живота написао химничну „Песму на инсурекцију Сербијанов", посвећену Карађорђу, као што Његош пева „Праху оца Србије" у „Горском вијенцу". Пушкин у песми опева вођу првог српског устанка и његову ћерку, *Јохан Волфганг Гете у „Фаусту"* (1806) зна да се српски устаници на Дунаву боју против Турака, а *Ламартин* у лирском путописном тексту о Србији и Ћеле кули пише узнесену хероику српском народу, његовом слободарском духу и будућности. Родољубиви полет и занос у овој будници, коју сублимише више семантичких појмова, нису ван сфере његових здраворазумских погледа на књижевност и културу. Напротив, „ПЕСНА НА ИНСУРЕКЦИЈУ СЕРБИЈАНОВ" је родољубиви и морални континуални след искрених доживљаја од *„Песне на избављеније Сербијанов"*, петнаест година раније написане (1789) у славу француске револуције. Иако будница, није настала ирационалним мотивом, *песнички је поздрав устаничком слободарству српског народа после векова* ропства под Отоманском царевином, апотеоза правдољубља и истини, револуционарној сутрашњици и као што поручује *Филип Вишњић* у *„Почетку буне на дахије"*: „Уста раја к'о из земље трава", као СИМА МИЛУТИНОВИЋ у „Сербијанки" и многи други песници српски.

После сеобе 1690. многи Срби су дошли у најсевернији крајеве Војводине, Румунију, Мађарску, Русију, Украјину и друге земље.

Сентандрејске српске занатлије и трговци стварали су своје цехове у фази првобитне акумулације капитала; усавршавали су занатство и трговину у Аустрији, одлазили на велике вашаре по разним земљама. У првој половини 19. века сентандрејски Срби били су национална мањина у реци мађарског народа, али они су као и Мађари били огорчени противници угњетача – бечке реакције. За разлику од сентандрејске буржоазије која је представљала симбиозу градске и сеоске буржоазије, Срби у Војводини били су угрожени и од Мађара и од Аустрије и од конкуренције немачког и мађарског грађанства. *Јаков Игњатовић* са много симпатија пише и жали за про-

падањем српског преживелог сентандрејског грађанства љубоморно га чувајући од пропадања. Дар посматрања и анализе друштвених појава уздижу његова дела на висок ниво вредности и реалистичког поступка. Игњатовић је унео у српску књижевност обичне људе – сељаке, трговце, бербере, слушкиње и друге, свет који су потцењивали наши славеносрпски писци. Под утицајем француских реалиста (Балзак и др.) уноси тему о грамзивости и себичњаштву. У његовим романима нису само регистроване друштвене појаве, сукоби традиције и нових схватања, старог и новог, већ је учињен дубљи реалистички захват да би сликовито приказао погубни утицај новца, економски положај сељака и господе и њихове етике. Романсијерски упечатљиво описујући драму бурног периода у животу Срба почетком 19. века, створио је прототипове људи једне веома особене друштвене средине дајући успелу социјалну пројекцију свога доба.

О својим земљацима Сентандрејцима са сетом је забележио: „И кад у Сентандреји једном нестане Срба, а једаред ће их нестати, онда ће им обронак дивних планина бити гроб, покров мирисаво зеленило, звук звона њихових храмова пропратиће их у вечност и храмови остаће као споменици њиховог духа и живота".

О сеобама српског народа сведочи уметнички епохално дело *„Сеобе" Милоша Црњанског* после бројних списа *Симеона Пишчевића*, *Лазе Костића* и читавог низа српских писаца. У току мог боравка у Будимпешти 1983. године (поводом 150 година од рођења Ј. Ј. Змаја), када сам учествовао и на приредби Срба и Хрвата у Сент Андреји, упознао сам се са српским писцима и професорима Универзитета, као и са знаменитостима Мађарске. Делегација Савеза књижевника Југославије том приликом положила је венац на врата сентандрејске куће српског знаменитог реалисте Јакова Игњатовића. На кући његовој испод текста на мађарском језику пише и на нашем језику: „У овој кући се родио 26. нов. (по старом) 1822. Јаков Игњатовић, књижевник српски. У време мађарске револуције 1848/49. као верни син српскога народа борио се с нама Мађарима за заједничке слободарске идеале против евпропске реакције. Спомен-плочу диже Одбор за историјске успомене и Мађарско-југословенско друштво 1948". Наша делегација је присуствовала јубиларној приредби коју је организовао 9. XI 1983. године Савез књижевника Мађарске и Институт за књижевност Мађарске академије наука. Разгледали смо изложбу дела Српске православне епархије будимске 10. новембра 1983. године.

У просторијама Славистичке катедре Филолошког факултета у Будимпешти као гост Катедре импресивно предавање одржао је знаменити српски књижевник историчар проф. др Миодраг Поповић: „Као млад човек почео сам да проучавам књижевност Срба у Пешти и чинило ми се да откривам неку српску Атлантиду. А кад сам пре тринаест година водио студенте у Беч и пропутовао Будимпешту, препознао сам Атлантиду у Мађарима. Учинили су ми се Мађари сличнији Србима него Словенци у Љубљани, Руси у Москви и Чеси у Прагу (...) После ми је професор Хадровић говорио колико је словенских речи у мађарском. Почео сам да их препознајем, маскиране. И онда сам помислио: није ли можда Змај био песник који је такође видео српску Атлантиду"? Мило Глигоријевић је у чланку објављеном у НИН-у 20. новембра 1983. (а касније и у својој књизи „Излазак Срба") забележио и дискусију поводом Поповићевог предавања (др Петра Милошевића, др Пе-

тра Степанова, академика Хадровића, проф. Иштвана Пота). Поводом дискусије о песнику као интуитивном бићу, Глигоријевић је ту забележио и део моје дискусије да је „В. Илић грешио у навођењу имена која припадају римској историји, али се сада открива у археолошким ископинама да је тачно знао шта је испод земље. Тако је, можда и Змај видео у Мађарима изгубљени део српског народа".

Сусрет са поезијом Срба у Мађарској био је део мојих узнесених неоромантичних откривања Атлантиде из Поповићевог инспиративног предавања на Универзитету у Будимпешти. Ту су, преда мном, прегршти искрених и веродостојних стихова мојих нових познаника и пријатеља Срба.

О знаменитости цркве Успење Богородице у Српском Ковину, јужно од Будимпеште, изграђене 1487. године у готском стилу (за владавине угарског краља Матије Корвина) пева понесено *Стојан Вујичић* у „Ковинским одломцима": још витки лукови // упорно узносе: // твоје вековно бреме // и појање наше // распирено и болно јекне // и распрше се о фреске".

Петар Милошевић пева у *„Сентандрејском типику"*: „Нека буде створ // нека буде // седми дан // савршеност и свршеност // све и св //. Затим нека и небо седам зеница има //. Седам и Цркава да буде // крстова на бодежи // увис зашиљени // небесима очи да прободу // *Да нас одонуд неко једном заиста погледа* (подвукао В. В.) из циклуса *„Осми дан"*.

Вештом комбинацијом језичких знакова ови песници постижу иновације и свежину поетских слика. Песничке говоре граде на искуству раније објављених својих стихова, у којима нема мисаоних енигми, али има финих, емоцијама настопљених лирских размишљања и драмског набоја, смисао згуснутости песничких слика. Песнички субјекти, археолози душе, понорници у наше време – простор, у туђини, изнедрили су неколико потресних песама које ће остати у нашем памћењу у духу, упркос једноставним факturама стиха и метричких облика. Моделирају емпиријско, искуствено у кристалисани песнички израз, медитативно стишан, нема нигде бујичаве запенушаности реторских тирада, узаврелости емоција. Ова лирика припада корпусу медитативне поезије, мирне једноставности, у добрим традицијама српске поезије Милоша Црњанског, *Стојан Вујичић*, *Петар Милошевић*, *Предраг Степановић* и други српски писци из Сентандреје и Будимпеште, као српски песници из Румуније (*Славомир Гвозденовић* и други) надахнуто доказују књижевну и националну припадност и антејску везу са литературом и земљом Србијом.

Теме сеоба и изгона укључују се у шири распон и контекст времена и носе, поред универзалних симбола моралног стоицизма и титанизма, особене обележајне ознаке националне и родољубиве трајности и узимају свој *raison d'etre* у дугом низу деценија и векова српског народа. Неколико карактеристичних стихова из српске новије и савремене поезије речито сведочи о непрекидним српским сеобама и изгонима:

„Бежала си до краја вечности
Учинила још седам корака
Према северу.

Извадила из рајске реке
Лобању свог имењака свеца

И на темену јој саградила
Седам сунцомоља.

Запалила си испод кубета
Седам стараца храстова
И прелила их вином

Ослободила из жара седам гугутки
Отпојала са њима седам вечерњи

Помирисала си цвет перунике
Затворила се у небеску круницу
И заћутала."
(1950–1971) (Васко Попа: Сентандреја)

„Свеједно, јесмо ли дошли из Пећи
и овце пред нама питомо пасле,
или смо ишли пред патријарха с
руком на кубури,
или барјак носили крстат с
јабуком од злата
- - - - - - - - - -
- - - - - - - - - -
и цркве градили, и гробље копали,
и тамјан палили,
преко Мориша шајком бродили
(*Жарко Васиљевић: За усопшеног раба*)

„Свуд, свуд се бришу наши трагови
што прашина, што буђ што пепео
Времена рђа, злих, прождрљива,
што агресора, силеције бес,
вешала, пљачка, под кров угарак,
проклета кама брата изрода".
(*Вељко Петровић: Наши трагови*)

„И било би нам добро кад не
бисмо лажју
Започињали дан: горак је укус новина.
Даљине нешто знају али неће да кажу.
Путеви су наши једина домовина".
(*Милован Данојлић: Бегунци*)

У савременој српској поезији и најистакнутији модерни песници *Васко Попа* („*Усправна земља*") и *М. Павловић* („*Велика скитија*") пишу без емфазе романтичарског патоса.

У синтетизованој нашој песничкој повесници, за коју су нашли прикладне нове симболе и извесне ознаке некадашњег мита, митскоисторијски смисао метафорике, *Попа* и *Павловић* су демистифицирали националну косовску трагедију, остварили неку врсту антимита, нешто што је савремено виђење историје и субјективна визија прошлости. И поред посве нетрадиционалног приступа, у „Великој скитији" се као у жижи одсликава дубља историјска повезаност родољубивог и мисаоног тока наше старије и савремене поезије, чији је он значајни представник.

Користећи плодотворне елементе српске средњовековне литературе у лепом споју с класичном лириком, *Павловић* је једним делом узимао за узор народну епику, постижући пуну конкретизацију поетских слика, без реторичког патоса.

Изворно чиста народна лексика *Матије Бећковића* са ритмом ровачког говора, сопственог језичког била, утканог у токове савремене српске поезије, богате садржајно и обликовано, струји незајазно, будилачки подстицајно отрежњујућом родољубивом свешћу.

Ова поезија доказује микроструктурну функционалност скоро сваког стиха животворно уклопљеног у чврсту песничку целину. Нема ни једа јеткости, али ни капи ведрине, ни зрна радости, мелема утехе, а лирска сазвучја еманирају питомим сјајем племенитости и трансцендентности:

„О стари словенски душе, где твоја преста сен." (*Божидар Тимотијевић: Лелек себра са Косова*). „Осванух, на своме гробу, у туђини". (*Слободан Ракитић: Свети Арханђели код Призрена*) „Видите ли земљу како нам се сели, С прњама и целом својом сиротињом. Како се сели. На север и на запад? А тамо где се сунце рађа, и на југу. Ње више нема". (*Танасије Младеновић: Простор сна*)

- - - - - - - - - -

„Лажни избавитељ пречицом води до новог ропства и Вавилона".

(*Миодраг Павловић: Косово III*)

„Ко на туђу кидисао муку // Уста му се за врат окренула,
Ко удари на образ девојци // са гујама у јами ноћио.

- - - - - - - - - -

Ко размакне међу на њивама // ребра му се, живом, размицала.
Ко удари ђаче, јер је српско // обрнуо у махмиту гору. Ко затрује врело и изворе // воду пио жаби из очију.

(*Милан Комненић: Изгон*)

„Молимо те, свети Јоаникије Девички,

- - - - - - - - - -

кроз бежаније, кроз пожаре и глад, заустављај нас, и подижи нас, и учи нас, на страшном месту да градимо Град од камења којим нас каменују.

(Момир Војводић, „Избеглички сонет").

„Зар да опет затрапим Свете Архангеле? да ми помунаре поново Љевишку? Очни живац су ми одавно растурили // Сад ми и бели штап отимају // Жртвено поље са крвавом травом // Не смем да кажем да је моје - - - - - - - - - - Ко им је обећао, тај их је слагао // Што им не обећа оно што је његово?
Зато јуришају на мене удружени // Кивни што сам их познао".

(*Матија Бећковић: Косово поље*)

„Једном прогнани са Неба, Бићемо прогнани и са Земље, Владико, Код Неба без Неба, Код Земље без Земље, Код Косова без Косова".

- - - - - - - - - -

(*Ранко Јововић: Боже Ускрса*)

„Само силоване сестре и мајке утежу душу у црне завежљаје и пред твојим животом траже помиловање"

(*Гојко Ђого: Стефану Дечанском*)

„Овде је почела да трули светлост и вода и једна црна сенка на црном коњу, овде је почела скитија".

(*Радомир Стојановић: „Усправна кост"*)

„А кад моме покупише сено са највишег врха поља, Сиђе чудо: цвет ниједан косци нису били покосили".

(*Петар Сарић: Косово поље*)

„Одавно не идем у родни крај, јер // Неки албански фашистички фрајери // Преорао је српско гробље и још̀те // На њиви крај пута Одновице – Огоште // Слободно гази жито, псује Скаве и пева //
Где здробљена Јелина глава снева!

- - - - - - - - - -

Како да одем у траве, у то цветно поље // Ком хране прах је сестре ми најбоље"

(*Радослав Златановић: Јеликине очи*)

„Била је Велика недеља // Звери су стале и слушале нас, Непознате жене приближавале се уплашено // Хлеб нам носиле на белим рукама, И говеда су наша јако рикала // И окретала се као људи // За домовима и шталама које заувек остављамо".

(*Радослав Златановић: „Велика недеља", 1968*)

„Спаљују скитачко рухо, рухо ратничко, и изнова крче шикаре, питоме, звијери и липе срчу медовину. Завјет сушти за потомство: огњиште најприје свити и звекир – гост, Потом су долазиле ватре, надолазиле воде да се огласе и невоља свака".

(*Даринка Јеврић: Досељавање предака*)

„Ко бездане јаме и сва клања, Намијени нама од постања"

(*Драгомир Брајковић: Старац Милија на Косову*)

„По свој земљи српској ноћ шири крила гавранова

- - - - - - - - - -

У тој ноћи неке будне очи виде: изнад траве, изнад мртвих глава месец као срце до зоре крвари. Долази наше време, гуслари".

(*Раде Николић: Ноћ векова*)

Раде Николић у топлим стиховима постиже рељеф и пластику присних евокација:

„А када се жалост кроз сузе излила
и туга на село као магла пала,
сетна се песма у ноћи извила:
„Америка... пуста останала"

(*„Печалбари"*)

Али поред већ утврђених решења Николић понегде чини својеврсне дубље продоре у поетску материју освежавајући песничку реч неосимболичким и експресионистичким елементима. Звучни пределu његових песама инклинирају песничкој синтакси и модернијим решењима. Повремено се чак препознаје утицај Васка Попе и М. Павловића, нарочито у историјским мотивима. Песнички портрети су остварени ненаметљиво, без позе и изештачености, са историјским смислом да се извуче есенцијално у лику и његовом историјском одређењу и значају. У тим исходишним историјским тачкама превасходно, као и у неким кроки-пејзажима налазим прекретничке тренутке,преображајне у релативно дугој песничкој еволуцији *Радета Николића*.

Присно се осећа у *Поповићевим „Муклинама"* антејска везаност за земљу, за корене и жилице стабла, за њене немире, предања, исконске снове и носталгије, за њена кретања, себе, за молитве и шапутања, потоке и крајпуташе, за кнежеве и ратнике, себре, богаље, скитнице, за споменике и манастире.

У књизи *Љубе Поповића* се осећа крвна веза наших предања, традиција, мање савременог историјског тренутка. Из наше прошлости извлачи оне беочуге у ланцу догађаја, који су од неизмерног значаја за наше постојање и трајање данас. Теме су, углавном, на савремени поетски начин обрађене: од предака које опијаше „бунама труба кад рони" и зивкаше наследством мене на конак", „за туђом се слободом посатирасмо", „путем нас куге пребише // крајпуташима ни имена не урезасмо // и *бежаније* се наше не смирише. // Од свих историјских тема најсугестивнији је песнички медаљон *„Стефан Лазаревић"*, остварен у сублимном споју традиционалне гусларске визије и савремене песничке технике, која тежи згушњавању поетског израза и елиптичном облику:

„Уби ме поље кошено
туђа ме војска скратила
не иде слуга Милутин
не рже кулаш Расином

пораз причешћем примисмо
подивља лоза питома
муклина звона изгризе
војска се кући не враћа
узалуд мајка и сеја
босијком коње китише
не иде нико с косидбе
не рже кулаш Расином".

Нема ничег од барокне помпезне форме, као у мрамору срезаних стихова парнасоваца и симболиста, па ипак нас оваква поетска суштина и прикладан облик одушевљавају. „Муклина звона изгризе", патина времена остаје као у звуку и боји наше народне песме или у књизи старославној аутентичног поетског летописца.

Песничке транспозиције мотива сеоба и изгнанства углавном су самосвојне у савременој српској лирици и по симболотворној функцији и депа-

тетизацији израза. Снага српске новије поезије с овом тематиком није у пластичности слика, у аудиовизуелним ефектима, већ у сублимном споју мисаоне супстанце правдољубивости и трагике доживљаја српске сеобе и изгнанства по вековним беспућима живота. Сугестивна, лексичко-језички изворна, нарочито је високе домете естетски вишезначне остварила у стиховима *Матије Бећковића, Љ. Симовића, М. Павловића, В. Попе, М. Комнинића, Т. Младеновића.* С успешним одбиром лексичке грађе, пунокрвно изражавају ови песници, са савременим песничким сензибилитетом, суштину вековне драме српског народа: изгон, сеобе, милионска убиства у многим надземним и подземним ћеле-кулама. У Приштини је од тринаест цркава остала једна црквица крајем XX века, остале су *пресељене* у ниГдину. Зар Ракићева песма *„Напуштена црква"* није индикативна у смислу шта се све збивало на косовским просторима почетком овог века:

„Такав лежи Христос сред пустога храма,
И док неосетно свуда пада тама,
И јато се ноћних птица на плен спрема,

Сам у пустој цркви где *круже вампири,*
Очајан и страшан Христос руке шири
Вечно чекајући паству које нема!"

Уз Ракићеву песму помињем спаљивање конака Пећке патријаршије у песми *Даринке Јеврић „Нијеми псалам"*

(„У освит црна зорњача,
гори патријаршијски конак"):
„... Гори капела зимска
уочи премљења. У небо лете минеји,
србљаци, октоиси, *цвиле црквене утвари".*

У збирци песама „Хвостанска земља", у песми „Свечасни збор" (Молитва Десанке Максимовић) Даринка Јеврић исписује ове стихове:

„Опомени на кнежеву клетву и звона Самодреже, Атик минаре
На Љевишкој звонари, свевиду тему Симонидиног вида.
И на новижитије Данила и Ђорђа, хвостанске сеобе,
ноћас страже, мучке прекалске и парађинске хице.
Свих непогода, удава из Белог Дрима, Ситница и Бистрица,
црних орлова над Метохијама саклони.
У оскудно и смутно вријеме нек нас промине пошаст.
И мрзост свака. А да се нико не склони, нит главу приклони".

Ови стихови се завршавају стихом у коме се струјним сугласницима и асонанцом постиже видан ефекат:

„Сабери сабор, Свети и призови нас праштању сну и мачу."

У *„Срамотном печату"* помињу се „Данило усекован на прагу", Ђорђе на коцу – боци".

У *„Полазнику"* се пита: „по ком оченашу, Оче наш, за дом пуст да молим."

Родна Метохија остала је у сећању песника Душана Костића и низу његових песама – и стихова, лирски трепетних и потресних. И песме у збирци „*Чарнојевићи*" (1989) пунокрвно говоре о вековним сеобама, изгону српског и црногорског народа на овим просторима. Сеобе су сржна тема ове веома успеле песничке књиге.

Косово и Метохија су уткани у биће српског народа, а када је мењан њихов назив, није постајао ни један разлог за измену. Због разних чудних уступака, забране 1945. године Србима и Црногорцима да се врате на Косово и Метохију и откупљивање имања и насељавање емиграната, крајем овог века се суочавамо са масовним сеобама које су производ институције власти којој се народ није могао супротставити.

Укорењеност нашег народа у плодну метохијску равницу показује антејску везу са родним тлом вековима, јер Косово и Метохија су јединствено тло и душа, природни амбијент од посебног историјског, географског и психолошког значаја за читаву нашу земљу. Голо одржавање националног бића српског и црногорског народа везивало се за Косово и Метохију, бројне средњовековне споменике, манастире, књиге, за потребу инстинктивног самоодржавање и чувања националне самобитности, а свака пора живљења у прошлости и садашњости испуњена је нераскидивом везом трајања слободарства, позлаћених косовских кукурузишта и виноградних брегова, зелених лугова и сребрних метохијских река и извора, опеваних и у поезији Д. Костића.

У поеми „Чарнојевићи" Костић пева о бројним сеобама, грчевима у грлу прогнаника с огорченом клетвом до неба и преко неба", о Овидију чију тугу разуме, прикованог уз море сиње, да би прогрцао о доласцима и одласцима Чарнојевића на чијим је кућиштима седам слојева пепела". Кроз мочваре привиђа се песнику лик Вука Исаковића и Његоша који говори о великашима („проклете им душе"), пита се савремени Чарнојевић зашто га изгоне у слободу „коју изабрах". Сржна девета песма у поеми је обраћање Али Бинаку (из Зоговићеве песме „Дошљаци") кога Костић пита:

„Ко коме сијече шуму
разорава воћњаке –
реци, образа ти
ко је заједничкој софри
окренуо леђа на свиреп начин,
и на мом димњаку роду
ко онда твоју убио птицу свету?"

У Костићевој песми је крвави дажд, назире се нож, пред домаћим прагом курјаци коло воде, из древне постојбине да ли ће истећи као поток „коме су ток заковрнули". Мржња гонилаца траву сажиже, а лишће „хвата срам". У циклус песама „Насртање блата" унео је неколико песама из претходних песничких збирки које су инспирисане сеобама на Косову и Метохији, а тематски, идејно и по тоналитету усклађују се с песмом „Чарнојевићи", подвлачећи – како каже аутор у напомени – „суморан тон стихова у осталим одељцима, њихову горчину, њихов протест у име хуманитета и памети". У том циклусу двораном се разлива већ напуштена Интернационала као вапај, злопоглеђе призивају и снују смрт, један једини мост разума и пријатељства

је над неочекиваном провалијом, над погребним сандуком неко закива будућност, па ни Бистрице нису бистре од урвине и дивљине. Вапај је песников искрен када каже у истоименој песми „колико блата у грлу док звечи ми Звечан" // и „хајком сустиже хајку". У „Елегији пријатељства", пролеће ружно пречурке зла дозива, подмуклост неба гмиже између кућа.

У семантичком нуклеусу Костићевих „Чарнојевића" налазимо меланхолију, топониме унутрашњег емоционалног земљописа као што су симболи одређене друштвене климе, али и обележајне ознаке унутрашњих немира, забринутост пред неизвесношћу човековог опстанка и живљења данас. Неке чворне психотеме песникове, произашле су из наше свакодневице с одређеном драмском тензијом. Те теме, уз бројне варијације, носе основне костићевске психограме, иронично-сатиричне инвективе, живописно изречене опаске и размишљање, провенијенције црно-хуморног. Корелативно стимулантне поетске слике су упечатљиве, поникле из песникових солилоквија, јарке, запожарене. Убедљива је поетска конотација аудиовизуелних сазвучја, које је изнедрила природа, али ту је и кобни знак пред знаком равнодушности и смрти, као отров у ваздуху, упечатљиви МЕМЕНТО над нашом судбином. Језгреним значењем Костићева збирка песама конотира родољубље на сублиман начин природно, органски, психолошки мотивисано, плени непосредношћу.

У збирци песама *Србија* Б. Л. Лазаревић опева турски и послетурски период у Србији, користећи експресивна средства и симболе прикладне одређеној друштвеној атмосфери и ослободилачким тежњама нашег народа. Улазећи у психологију и карактер древних времена, извлачио је архетипско, народносно, егзистенцијално, морално подстицајно и трајно током векова: народноослободилачка мисао и борба за високе идеале слободе. Турски период персонификују људи са полумесецом, аге, харач, *Азија*, који хоће да угуше слободољубив полет Србије. У Лазаревићевој *Србији* нема ничег од романтичарских преувеличавања на превазиђени поетски начин. Родољубље пулсира у стиховима у којима има и трагике изгона и сарказма и неизмерне љубави за патријархално гостопримство и пожртвованост и непокорност туђину. Иако су Лазаревићеве песме *Србији* са сличном мотивском окосницом, разликују се по контролисаној маштовитости и осећајности, унутрашњој слојевитости значења. Стилско-имагинативни биоритам стихова је особен, па је отуда и чист родољубиви лирски горор, оплемењено осећање антејске везаности за отаџбину, земљу изгона и сеоба из које црпи мотиве и животворне лирске сокове. Ту је сребрна нит родољубља које проистиче из искреног доживљаја, али и архиетипског искуства, предања из слојева националне повеснице и њених сеоба. Родољубље проистиче из историјске свести, из жиле куцавице народног самоодржања, из поноса, слободоумља и слободарства за шире видике човечности и човекољубља. Ако смо рекли да се Лазаревићева Србија плодотворно надовезује на раније његове родољубиве песме, не значи да су то понављање и варијације на исту тематику. Углавном је у *Србији* нов угао, нов каменчић у мозаику родољубивих мотива у односу на раније његове родољубиве песме, а ове песме су и по садржају и обликовно препознатљиве лазаревићевске, носе особену арому и звук, јасне су, топле и непосредно искрене. Класичан облик, устаљена метрика и версификација нису сметње да се лирски ботато искажу нови

садржаји, иако местимично у њима препознајемо у стилско-језичком погледу везу са поезијом старијих српских песника.

У збирци песама „Жилиште" Слободан Костић налази драмске набоје за трагична виђења себа и расељавања косовскометохијског живља. У њима је ход прошлости, приближени кораци ранијих времена, људи који воле, мрзе, радују се, настају и нестају, али њихов глас, њихове речи одзвањају с патином архаике. Те сени, контуре прошлости, одавно мртви, живе, оживљени, надахнути стихом жилишта, постојања и трајања. Преношење предања и историјског искуства на *сублиман начин веродостојно*, синтаксичкостилским језичким средствима даје у низу песама и стихова:

„Но, вратићу се, једном, с модрим осмехом у грлу;
бићу жила пепела, стрпљиво затегнут лук.
Тишином гласа укротићу страх ма жудан и наг,
имаћу дрзност да повратим посед.

с којег ме неће маћи сечиво ни јед.
Комад косове земље узећу на длан
ко промрзлу птицу којој ваља дах..." („Жилиште")

Апострофирање у „*Простагми Прибила Черног*" је у Костићевој поезији често, као и наративни ток.

Трагичну одисеју српског народа са Косова одсликавају стихови „*Порука Прибила Черног за одбеглу госпу Владихну*":

„Сад говеда моја више нису, ни јастук, сан за немир (...)
И нико сам и ништа, јер не могу да се светим и селим,
јер божур сам и завичај и лишће".

Или „*Стрепња Прибила Черног*"

„За бегунце с Косова и за гласоноше
који касно или погрешно пренесоше поруке"...

Цела збирка „*Жилиште*" поникла је из корена и жилишта косовскометохијских простора, из испреплетаних предања и историјске свести, трагичних сазнања бројних *себа*, али и жилаве отпорности злу и насиљу.

У Костићевој поезији је видна асоцијативна заиграност песничких слика, мозаично слагање особених појединости и ероса и танатоса, *бежаније бројних бескућника попут пужева* голаћа са свог родног тла. Међузависност поетских слика из прошлости и садашњег тренутка у текстуалним микропојединостима вешто ужљебљује у ширу тематску целину. С историјском свешћу о опстанку српског живља на Косову, а далеко од митологизације и хиперболизације, као и флуидне мистичности, исписује песнички летопис инвентивно, полетно, с непосусталом духовном радозналошћу и трагању за својим и нашим идентитетом, људском егзистенцијом и судбином. Његова је поезија савремена по човекољубивим и родољубивим порукама; поред архаике израза и тематско-мотивских равни о косовским прецима, крвној вези старих и нових житеља косовског поднебља, све то присно зрачи из древних предања косовског жилишта. У узвишеном етичко-родољубивом

споју искуственог, у давним предањима са родољубивим идеалима савременог, егзистенцијалног, и с аспекта филозофије моралног стоицизма, траје ова лирика поникла с косовског жилишта. Не мистификујући, не хиперболишући предања и легенде, остварио је лирику, успешно прошло и садашње. У већини стихова је остварио пристојни песнички резултат, одређени естетски досег. Попут својих песничких земљака Златановића, Стоилка Станишића и Благоја Савића, и он је видно мењао дијалектички духовно-душевне пејзаже своје лирике. „Жилиште" је књига која је органски израсла из косовског тла, укорењена у његове жиле, у блиској природној вези је са народом, његовим радостима, весељима, упућеном љубављу и љубављу међу људима, али и његовим неспокојством, стрепњама, веровањима. У тематској галаксији Костићевих песама издвојили смо стихове из „Жилишта" који су трајни. Симболотворна функција Костићевих песама остварена је успешно, са живим бојама перцепције свакидашње стварности у „Жилишту". Фокусирали смо стихове у овој књизи који су не само занимљиви за песников профил, већ и битни за његово даље песничко стваралаштво. Примаоци песничких порука Костићевих песама суочиће се с њиховом искреношћу, уметничком веродостојношћу и естетским доменима.

С бујном снагом израза пониклог из косовско-метохијских простора песникове духовности, углавном савремене провенијенције, *Радосав Стојановић* остварује занимљиве, пулсирајуће стихове. С чулним утисцима, ретко с пенушавошћу реторских тирада, у *„Ђавољој школи"* је препознатљив по естетски прилично самосвојно артикулисаној лирици.

Још пре десетак година приметио сам у првој Стојановићевој збирци песама *„Инославље"* да у интонацији и штимунгу, у верлибристичкој техници, као и у везаном стиху, у дистисима, подсећа на нека сазвучја поезија Бране Петровића, Бранка Миљковића и Чезара Павезеа (овде додајем и Црњанског). Већина песама је артистички дорађена, и у њима је патина древног као боја старог сребра, али и боја и атмосфера савремене српске поезије. У Стојановићевој поезији има и стилско-језичких уобичајености, али у већини стихова струји свежина, искреност, музичко-ликовна доживљеност природе.

„Ђавоља школа" подељена је у три циклуса: *„Програм"*, *„Последњи суд"* и *„Слово у камену"*, у којима пева о *косовско-метохијским сеобама* крајем XX века, некада надахнутије, а понекад више региструјући у неколико кроки потеза, репортерски. Невоље српског народа у овом подручју дате су уверљиво, и када су психолошки скицозно одређене и када су сабласно осенчене. У *„Повратку у Метохију"* земља је њихова „све више у словима камена и у записима прадавних монаха расељавана у обзорима". У *„Апокрифном приказању Петра Коришког" ПИТА СЕ „Каква је то Србица – без Срба, Ђаковица без ђакона и ђака", док у песми „Косовци у Скупштини" каже: „Узалуд смо показивали тапије"*...

У песми „КАКО ПОНЕТИ МАНАСТИРЕ" пева:

„Како понети манастире
У небо заросла здања".

Једна од најбољих песама у овој збирци *„Грачанички сликар"* плени живописношћу боја, фином сетом, елегичним сазвучјима за непролазном

лепотом грачаничких фресака. Читав низ медитативних зрна, проистеклих из родољубиво-мисаоних језгара, траје у овој збирци неконвенционалној у већини стихова, са човекољубивим, антиратним порукама, које нису ни најмање наметљиве. Ту још нема узвишено амалгамисаних стихова, блиставо дотераних, али има непосредног лиризма, искрених и истинољубивих песама које налазе присни пут до читалаца.

Местимични апокалиптични призори издвајају се апартним песничким сликама од општих универзалних конотација љубави, родољубља, душевних предела и упечатљивих лирских описа природе. Просветљавањем лирске нежности стихова љубавне интиме, подвлачи се гранична линија између светлих мотива душевних узлета и узнесења, за разлику од тамних тоналитета косовске збиље, зрачење ове збирке је меланхолично, суморно, тек у неким песмама освежи се дахом чаролија метохијских предела који нису декорација, а израз су приснијих друштвених стања.

У књизи „*Косово је грдно судилиште*" Ј. Вујиновића нема ништа од сензационализма, рекламерства, илузионизма, лажног сентиментализма и превазиђене поетике, стил документоване истинољубивости и истине не губи ништа од вредности причања и монолога који се местимично интерполирају дијалозима животним, изворним, „ухваћених" на лицу места, снимљених веродостојно тако да богати чињенични материјал, *сагледан у историјској визури*, не делује издвојено, апартно, већ у мањој или већој непрекидности завереничких, похлепних тежњи сепаратиста за отимање Косова (и Метохије) из срца наше земље. Бесмисао издвајања Косова од Југославије није тренутни парадокс, већ је сагледан у низу ранијих тенденција скрнављења српских светилишта и имена на овим просторима.

Има и других добрих књига поезије и прозе о сеобама и изгону српског народа, које на основу историјских, митолошких, књижевних и етичких сегмената упућују непосредно на изворишта исконског људског поштења, честитости, нужно и подстицајно буђење националне свести и самосвести које су дуго биле затомљене и потиснуте у име „*виших циљева*" опште солидарности према *свим напредним* токовима и не само напредним на нашој земљиној кугли. У деценијама гајеном интернационализму, који остаје као трајни човекољубиви идеал, на одређеним, па и кључним моментима, губила се и (не)свесно кржљала егзистенцијална национална компонента брижљивог изучавања и популарисања српске културе, историје, цивилизације. Историјска *предвиђања* тобожњих сумњалица, а у ствари обдарених *виделаца* историјски предстојећег, у крајњој линији поклапало се са нашим историјским *превиђањима*, која историја, не увек дарежљива – *не прашта*.

СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

Др Маринко БОЖОВИЋ

ОСНОВНЕ ОСОБИНЕ ГОВОРА СРЕДЊЕГ ИБРА

Под појмом Средњи Ибар (СИ) подразумевамо део области Ибра и његовог слива, између планине Рогозне, са запада и Копаоника, са источне стране, у границама између Титове Митровице и Рашке. То је брдовит предео са врло разгранатим рељефом, са обе стране реке Ибра, чија најнижа тачка надморске висине износи 450 m, а највиша 2017 m (Панчићев врх). У њему живе Срби, Муслимани и Албанци. Ми смо испитивали говор људи којима је српскохрватски матерњи језик: Срба и Муслимана (види карту бр. 1.).

Говори Средњег Ибра су део зетско-јужносанџачког дијалекта (I, II i III зона: екавско-ијекавског карактера) и косовско-ресавског (IV наша зона: екавског обележја, види карте бр. 2 и 3).

Прикупљена и дата грађа, надамо се, може поткрепити предлог да се они називу средњоибарским говорима, будући да има доста особина које га карактеришу као таквог, а и оних по којима се разликују од других.

Првобитно ова област (припадала је централном делу Немањине државе), посматрана као географска целина, испресецана је носиоцима неједнаких говорних особина које су већ до половине XVIII века биле издиференциране на подручју нашег језика. Све те особине, посматране из перспективе развитка данашњих средњоибарских говора, углавном, могу се сврстати у ове групе: а) особине рашког говора, б) особине црногорских говора донесене из Куча, Пипера, Васојевића, црногорског Колашина, Берана, Штавице, Новог Пазара и др. и ц) особине косовско-метохијског говора донесене из Метохије, Подрима, са Косова (из околине Пећи, Вучитрна и др.).

Епоха превирања и уједначавања елемената разних говорних струја поклапа се са великим збивањима у друштвеном животу на овом подручју. Њу карактеришу два момента у односу на старо становништво и његов језик. Један од тих момената чине промене у саставу самог становништва, што је констатовано низом чињеница, а друго као нормална последица првог јесу промене у језику. Додуше, настале промене нису могле тако интензивно захватити целу територију Средњег Ибра, нити у једнакој мери. Сем тога ни талас одступања, временски није дуго трајао. Како се види из грађе , уопште, он је могао досегнути само до краја XIX века када је опет настало стабилизовање са изразито оријентисаном тенденцијом у правцу екавског изговора јата, што се потврђује материјалом ових говора.

За даљи развитак ових говора посебно значајан моменат чини то што те промене, посматране са лингвистичког аспекта у ширем смислу у односу на наш језик, Нису могле ићи изван оквира ових елемената који су имали најширу основу, а представљали су центар према којему се вршила оријентација у процесу уједначавања. Тај центар, уствари, чине особине старога

рашкога говора, што потврђују гласови ђ, ћ како по своме пореклу, тако и својим особинама уопште; вокализација полугласника у јаком положају (б>а); изговор јата као е; промена вокалног л>у; вокализација гласа л на крају слога и речи у о; уједначавање појединих наставака у низу плуралских падежних облика (датив, инструментал, локатив). Једном речју све оно што чини основу прогресивне екавске зоне. Особине рашкога говора имале су доминацију над другим говорним особинама, прво због тога што су његови носиоци били бројнији и економски јачи од досељеника (и ови су се утапали међу њих) и друго што се ова област непосредно наслања и граничи са великим подручјем себи сродних говора, с обзиром на јат, на косовско-метохијске и старовлашке говоре.[1] То узимамо као основу која садржи оно што даје правац даљем развитку ових говора као и основно обележје њихово тј. екавски карактер, уопште узевши.

На другој страни, посматрањем елемената разних говорних типова донесених на ово подручје, запажа се да се они нису потпуно изгубили, већ су оставили јачи или слабији траг у свим деловима језика, те се у том погледу могу констатовати следеће чињенице: 1) присељавања из (и)јекавских крајева, где живе архаичније говорне особине, оставила су као најглавније ове црте: а) делимичан изговор дугог јата као -ије, у корену речи (ријéка, млијéко, бијéло, лијéпо), б) претежну замену јата са -ијем, -ијема у инструменталу једнине, у дативу и локативу множине придева, придевских заменица и броја један (у I, II і III зони): добријем, лијепијем, правијем, руменијема, овијема, тијема, једнијема; ц) изговор јата као -ије (-ија) у гентиву множине придева, придевских заменица и броја један: добрије, лијепије, златнија, паметнија, овија, онија, једнија; д) местимичну појаву фонема с, з. 2) Од особина косовско-метохијских говора (IV зона) треба истаћи као најбитније: вокал е као вредност старога гласа јата што је омогућено да се овде такав изговор потпуно сачува (несам, млеко, а и није) наставак -е у дативу и локативу једнине именица женског рода старих а основа: жене, мајке; у компаративу придевских речи и одричном облику презента глагола јесам: мудреи̯, паметнеи̯, стареи̯, несам, неси, несу(а и није) и др.

Особине које карактеришу средњоибарске говоре, а тичу се фонетских проблема, морфолошких категорија и синтаксичких особина огледају се у овоме:

1. Акцентуација. Оно што карактерише акценатску систему ових говора и што их одваја од других (зетских, јужноморавских, метохијских) је следеће а) трочлани акценатски инвентар са квантитетом под акцентом и испред акцента (I, II і IV зона): по̏ток, ку̏ћа, буна̂р, војни̂к, ру́ка, на́род, гла̄ва̂, љӯди̂, пе̄рја̏ница, Да̄ни̏ле; у III зони имамо спорадичну и нову појаву краткоузлазног акцента: ко̀шуља; б) извршено је доследно преношење старога кратког акцента са ултиме на пенултиму: зи́ма, зве́зда, све́ћа, же̏на, се̏стра, те̏ле; ц) чување краткосилазног акцента из дугог слога у примерима типа: ра̄ди̏ла, са̄дни̏ца, чӯва̏ла; д) са опадањем учесталости облика типа ра̄ди̏ли, појављује

[1] Залеђе источног Копаоника (Брус, Жупа) се карактерише косовско-ресавским говором; а стари Влах зетско-сјеничким. Види и Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, СДЗб 1966, кн. 16, стр. 150.

се талас новоштокавског повлачења: ра́дили, чу́вали, ра́збоји, гу́њеви, чу́вала; е) дугосилазни акценат чува се на крајњем слогу (затвореном и отвореном): држи̂, зове̂, до земље̂, крсти̂, асти̂ал, црно̂јка, њево̂јка, војни̂к, по њӣва̂, гла̄ва̂, дрва̂, вра̄та̂; ф) дужина је испред акцента: ра̄ди̯ли, бре̄ге̂м, пе̄рја̯ница, стре̄пи̂м итд. док је иза акцента она елиминисана; г) ови говори знају за преношење акцента на проклитику: ни̯з брдо, пре̯т тебе, пре̯несе, пре̯ломи.

2. Вокализам. Говори СИ имају стандардни новоштокавски вокалски систем: и, е, а, о, у + р.

Најбитнија фонетска особина ових говора (I, II, III i IV) јесте изговор старога гласа *јат* (Ѣ). Познато је из претходне анализе да је његова првобитна чистота изражена рефлексом *-е* помућена доласком носилаца ијекавских говорних особина. Тиме је створена неједнакост, тако да се место кратког јата без изузетака јавља рефлекс *-е*, а место дугог јата *је -ије*, -е у I, II i III зони, док је у IV зони увек рефлекс -е (и спорадично -и: ни̯је). Све ово чини тешкоће у одређивању природе ових говора, због тога је било неопходно утврдити: да ли рефлекс *-е* (од кратког јата) и *-ије* од дугог јата (на зетско-јужносанџачком терену) представљају плод органског гласовног развоја, или, пак, плод мешања двају рефлекса?

Ако се пође од рефлекса -е као апсолутне замене кратког јата, што осветљава природу ових говора пре доласка присељеника из црногорских крајева, сасвим је нужно посматрати замену јата као целину, а не према квантитету слога. Према томе, првобитни и општи рефлекс јата у СИ је био само -е, што се као у читавој екавској зони, јавило као последица ишчезавања првог елемента у основној вредности гласа јата (ӢЕ̄), тј. ишчезавањем гласа И испред дугог затвореног Е̄ које се развило у данашње наше е нормалне артикулације.[2] С обзиром на то глас е као рефлекс гласа јата, на подручју СИ, представља плод органског гласовног развоја. Међутим, и историјски догађаји условили су одступање од такве јединствености зато што су се у овој области нашли и носиоци рефлекса -ије. Неједнаки рефлекси -е и -ије измешали су се и међусобно сукобили, баш као и у суседним колашинским и новопазарским говорима.[3] Према томе, на основу ових чињеница, мислимо, да се овакво стање (у I, II i III зони) не може друкчије посматрати него као плод утицаја, односно ремећења старог стања унесеним рефлексом -ије. С обзиром на то да кратко јат даје -е, а дуго -ије, јасно је да је рефлекс -е у превази. Према томе, говори СИ (I, II i III) су у основи екавско-ијекавски (у IV зони је екавски).

Изнесене чињенице недвомислено потврђују да наши говори испадају из ијекавских говора и прилазе екавским, али са још потпуно незавршеним процесом замене јата у дугим слоговима.

3. Рефлекс полугласника је, као и у многим другим говорима, вокал *а*, што наше и црногорске говоре чини међусобне опоненте по том питању, јер

---

[2] Александар Белић, Основи историје српскохрватског језика, I Фонетика/ универзитетска предавања/, Народна књига, Београд, 1976, стр. 113.

[3] Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, страна 153; Маринко Божовић, Говор Ибарског Колашина, страна 31–38.

говори СИ не знају за полугласник, већ само за местимичну и спорадичну пову трагова његове вредности.[4]

4. Вокали *е* и *о*, ако су под акцентом (у IV зони), артикулишу се јаче, напрегнутије и отвореније; де^{a}те, пе^{a}так, мле^{a}ко, Ко^{a}ала, про^{a}ја; вокал а, такође: аста̑л, бакра̑ч.

5. Елизија вокала: д-и̑дем, п-о̑ндак, н-оне̑м, з-ина̑т, н-уме̑, д-у Бео̏град, отка̑ле с'ти.

6. Контракција вокала у радном глаголском придеву: изле̏го, сле̏го, ве́зо, венчо̑ се, али и ста̏о, кра̏о, зна̏о, про̏до, до̏но, по̏но, у̏зо, ви̏до-га, за̏кло ју.

7. Афереза: двока̑т, патека; ва̄куисаше не, пале́те, не̏кција, Талија̑н, Кру̏гли ла̏з (топ.), слобоће́ње, сови̏на; ва̏мо, вуди̏је, зе̏нги̏ја, пу̏сто.

8. Синкопа: ва̏ља, у̏дрите; не̑м же̏ну, бр̏те; мо̏ш, не̏ мош; ко̏лко, неко̏лко; зо̏вте, говр̏те.

9. Апокопа: а̏л, да̑, и̏л, ја̏л, да̏ л, је̏ л, ни̏т, ба̏ц, не̏ може, мо̑ж да би̏дне, са̏-ћу, ку̏-ћеш, ова̏м, ума̏л, та̏м, ка̏м-га, са̏м, с, к, капитали̏с, једно̑г, ме̏н, те̏б, се̏б.

10. Хаплплогија: му́руз, де̑телиште, ја̑њци, водо̏ноша.

11. Супституција вокала: матика, јарговȃн; ћарами̏да, јале̏че, матроље̑з, јеребица, апера̑т, слезе̏на, фамелија, еве̑, ете̑, ма̏ћија, чикула́да, би̏де, попри̏ка, де̑толина, ко̏пица, бли́зо; ку̏фер, буљи̏на итд.

12. Консонантизам. а) Ламинар *ј* је занимљив, јер се јавља у форми пуног изговора, преко неслоготворног *и*, до потпуног његовог нестанка, или супституције неким секундарним гласовима; б) Сонант *в*, билабијални ламинар, у II зони код Муслимана, се десоноризује и чује се његов парњак *ф*: праф, крф. Он се губи из група *-ст* и *-штв*: бога̏сто, ро̏псто, ца̑рсто. Сугласник ф се супституише сонантом в: вија́кер, вили́ја; ц) Сугласничка група *хв* своди се на *в* (понекад и на *ф*): фа́ла, ва́ла, ва́ла му, ва̄лци̏ја; д) Ламинар *л* је као у књижевном језику. У II зони кад се нађе испред вокала предњега реда *и,е*, умекшава се: љива̏да, фамељија, гље́дна сна́ша, гље̏да; е) Консонант х, код Срба у свим зонама СИ, не чува се у фонолошком систему. У II зони, код Муслимана, велар *х* је присутан у систему као специфична фонема, са редупарњак африкати *ц*; г) Гласови *с' и* з' се срећу у I и II зони СИ; х) Африкате *ћ, ћ, ч, џ* у принципу се изговарају као у књижевном језику. У II зони, код Муслимана и спорадично у I и IV, у пограничним селима, супституишу се *ћ и ч, ћ и џ*; и) Јотовање је извршено: ро̏бље, ко̏пље, ра̑мље; ће̏д, пра̏ћед (I,II), ћево̑јка, ће̏рат (I и II); дивља̑к, здра̑вље, ли̑шће,гво̏жђе; искори̏шћен, кр̏шћен.

Морфолошке особине у говорима СИ. 1. Именице мушког рода у вокативу једнине знају за неколико наставака: *-е, -у, -и*, са тенденцијом да наставак *-е* превагне. Инструментал једнине има двоструке наставке: *-ом, -ем*. У I, II и III зони (зетско-јужносанџачки терен) наставци су *-ом, -ем*; у IV зони (косовски терен) наставак је искључиво *-ем*: бр̏дем, ре̄пе̑м, пӯте̑м.

[4] Михајло Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, ЈФ 1933/34, књига 13, страна 11, 12.

У множини једносложне и двосложне именице проширују своје облике формантом *-ов, -ев*: клинови, длanови.

Генитив множине именица мушког рода има наставак *-а* (најчешће), а јављају се још и наставци *-и, -ију*; јунāкā, āрй, пр̏стију.

Именице мушког рода у акузативу множине гласе: сāндȕце, опâнце, ора̏се.

У IV зони уместо акузатива, службу врши општи падеж, а завршава се на *-и*: нȍси свúњски опâнци.

Код именица мушког рода у дативу, инструменталу и локативу множине облици су синкретизовани и имају наставак *-има:* волȍвима. У IV зони у служби инструментала употребљава се општи падеж: идȇ с офици̏ри.

Локатив има тројаке форме: *-има*, затим облик који је једнак са генитивом плурала на *-а* и облик у значењу општег падежа (у IV зони).

2. Именице средњег рода у инструменталу једнине имају наставак *-ем* (у свим зонама), и *-ом*: дрвȇтом. Локатив има наставак *-у*: по сȅлу, а познати су и облици општег падежа: бȉо у сȅло. Датив, инструментал и локатив плурала су синкретизовани и имају наставак *-има*: кȍлима. Генитив и локатив плурала могу бити исти: по пôља, по кȗћа.

У I зони (нарочито), а и у другим зонама СИ, јавља се формант *-ет*: детȅта, ȍкета, вретенȅта.

У I, II и III зони: бȕрад, јāгњад, пȉлад, а у IV: пилȉћи, бурȉћи, ћебȉћи, ћурчȉћи.

3. Именице женског рода на *-а* у једнини у дативу и локативу имају наставке *-и, -е* што зависи од зоне (нема палатализације): у I, II и III зони је *-и*: вȏјски; у IV: *-е*: мâјке, жȅне, у бригāдȇ, у вōјскȇ.

Општи падеж у функцији локатива завршава се на *-у*: ради у фȁбрику, на целом терену. Генитив једнине има наставак *-е*: жȅне. Вокатив именица женског рода није једнак код свих именица (може бити као номинатив: Јелица); у IV зони има наставак *-о, -е, -а*. У номинативу сингулара двосложне именице женског рода са дугоузлазним акцентом у овим говорима чују се у облику са *-а*: Злáта, Áнђа, а вокатив је: Мâро, Мȉљо, Рȗжо, Стâно.

Номинатив плурала именица типа КАМЕНЕ чува се у великом броју назива села, заселака и имена места у СИ: Белȗће. Генитив плурала има два наставка: *-а, -и* (први је чешћи у употреби): љȗсака, ћерȋ. Датив, инструментал и локатив нису доследно синкретизовани, иако знају за наставак *-ама*. У IV зони, поред наставка *-ама*, јавља се и *-ема*: кра̏вема. Инструментал, такође, има наставак *-ама*, а и *-ема* (IV). У IV зони, уместо инструментала, може бити употребљен општи падеж у служби социјатива или оруђа: са бā̏бе идȇ, са кра̏ве. Локатив има тројаку форму: *-ама*, облик као генитив и као општи падежни облик. Именице које се завршавају на *-ад* (I, II, III) имају у дативу и локативу облике: јāгњадима; у IV зони су у форми: јагњȉћима.

4. Именице женског рода на сугласник имају мало облика у нашим говорима. У IV зони, у номинативу и акузативу, они гласе ра̏дос, кȍс; генитив, датив, вокатив, инструментал и локатив: ра̏дости, ко̏сти. Неке од њих у инструменталу једнине имају наставак *-ем* (IV), *-ом* (I, II, III): кр̂вљем, кр̂вљом.

5. Придевско-заменичка промена се измешала и срећемо наставке „тврдих" и „меких" основа: дȉвљо и дȉвље. Разлике у придевском виду су скоро нестале. Придевска промена је потисла именичку на целом терену. У IV зони (Копаонички подгор) у дативу и локативу сингулара мушког и средњег рода наставак је *-ем*, спорадично и *-ом*; у дативу, инструменталу и локативу мушког и средњег рода је, такође, наставак *-ем*: цр̑нем. У дативу и локативу плурала натавак је *-ема, -има*.

У IV зони (косовски терен) у дативу и локативу сингулара женског рода наставак је *-е, -оj*: Во̄йне сёстре, до̑бре же̑не. Датив и локатив плурала имају наставке у женском роду: *-ема* (у IV зони: до̑брема жена̑ма). У генитиву множине наставак је *-и*(х): вре̑дни, до̑бри.

У I, II и III зони, у генитиву и акузативу једнине мушког и средњег рода је *-ог*(а), *-ег*(а): жу̑тога, мо̑јега и ситуација није пречишћена. У дативу и локативу једнине мушког и средњег рода наставак је *-ом* и *-ем*; наставак *-им* се чује у IV зони: по ста̑рим је̑зику. У инструменталу једнине на зетско-јужносанџачком терену јавља се наставак *-им*: пла̑вим.

Датив и локатив једнине женског рода имају наставак *-оj* (I, II, III). У генитиву плурала наставак је *-и, -ију*. У I и II зони јавља се наставак *-ија, -ије*: ва̑шија, ови̑ја, до̑брија. У дативу, инструменталу и локативу плурала наставак је *-им, -има*.

Компарација придева у IV зони је занимљива по наставцима за компаратив: *еи̯, еи̯а, еи̯е* (од ии̯и), *-ији, -ши*: здраве̑и̯; суперлатив нај + компаратив и конструкција: по, при, пре + позитив.

6. Личне заменице у генитиву /акузативу, дативу/локативу једнине имају облике: ме̑не, се̑бе, те̑бе. У инструменталу једнине је с мо̑ном. Заменица 3.л.ј. женског рода (о̑на) у дативу и акузативу једнине има енклитички облик ју (II, IV зона). Датив и локатив заменице 3.л.ј. у женском роду (IV) је њо̑ˆизи, њо̑ˆизе, ње̑, однȇси ње̑.

Енклитички облици личних заменица за датив и акузатив на целом терену су: ни, ви, не, ве.

Придевске заменице, показне, гласе у IV зони: оне̑м, те̑м; датив и локатив су: на̑ше шко̑ле (на *-е*). Датив, инструментал и локатив плурала имају *-ема, -има*: на̑шема, оне̑ма и на̑шима.

7. Бројеви су карактеристични по томе што се њихова промена избегава. Збирни бројеви су ређи у употреби, док су редни бројеви обична појава (имају инвентар деклинационих форми по придевско-заменичкој промени).

8. Глаголи и глаголски облици. а) Инфинитив је у начелу без крајњег вокала *-и* у свим нашим зонама; б) Аорист је фреквентан као облик у СИ; у IV зони се чује стари наставак у 1.л. плурала *-(х)мо:* до̑ђо̑'мо, а и *-смо;* ц) Глаголски прилог проли је ишчезао из употребе и не постоји као жива категорија; д) Презент је веома заступљен у индикативном и релативном значењу. У 3.л. множине наставци су *-е* (I и III), *-у* (II, IV): во̑ле, во̑лу. У II зони глаголи ређи, пећи, врћи и сл. гласе: ре̑j, пе̑j, вр̑j; е) Имперфекат се као глаголски облик употребљава, а његов интензитет зависи од зоне. У III и IV зони чува се као категорија, али је у фази одумирања; у I и II (планинска села)

фреквенција се повећава, што је карактеристично и за друге архаичне особине ових говора; ф) Две футурске конструкције су познате нашим говорима, али је несравњиво чешћа конструкција: енклитика помоћног глагола (х)тети + да + презент одговарајућег глагола. г) Императив се твори од презентске основе, па се у њему појављују све гласовне промене које се јављају и у презенту. Потенцијал се чује у говорима СИ, глагол бити у њему увек има форму *би*. х) Трпни глаголски придев не разликује се много од облика у књижевном језику; и) Глаголски прилог садашњи нема велику фреквенцију: плáкаући, а обично значи радњу која се упоредо обавља као и радња уз коју стоји; ј) Перфекат, као и презент, доминира у употреби, са помоћним глаголом и без њега; к) Плусквамперфекат иде у групу оних глаголских облика који су склони губљењу у нашим говорима, па и шире.

Глаголске основе и њихову класификацију по врстама извршили смо према подели Александра Белића, која се базира на посматрању инфинитивне и презентске основе, а има осам група. Регистровали смо и помоћне глаголе: јесам, бити хтети..

9. Прилози, предлози, везници, узвици и речце (партикуле) дати су као категорије непроменљивих речи и облика који су карактеристични за говоре СИ, његове зоне, па и шире.

Синтаксичке карактеристике. Употреба падежних облика у говорима СИ је, као и у многим другим, карактеристична што се помешала ситуација у односу акузатива и локатива за обележавање места. Облик акузатива употребљава се и у локативном значењу с предлозима, а постоје и посебни облици за те падеже. У другим функцијама однос генитив/локатив, акузатив/датив није јаче нарушен. Однос инструментал/акузатив с предлогом с/са/сас. Мешају се облици акузатива и инструмента̏ла, као и акузатива и локатива: сас ово̏га, сас Ба̄зи̏ћа.

Акузатив у служби инструментала за место је чешћи него сам инструментал: пред кȗћу седи̂. У IV зони употреба акузатива за генитивне функције сре̂ће се, али нема велику фреквенцију: од тȗ ја̏буку. Синкретизам датива и генитива именица женског рода у IV зони не омета јасно синтаксичко разликовање ова два падежна значења: сȋн Ста̄ке̂ до̏шо Сч. Однос акузатива и локатива у I – IV зони није стабилизован, као и у суседним говорима; облик акузатива широко се употребљава у локативном значењу. Инструментал и социјатив се често мешају у употреби (нема издиференцираности). Честа је употреба акузатива за инструментал, мада су разлике сачуване. Однос инструментала и акузатива с предлозима за место је појава у којој се мешају падежни облици, што се најчешће чини где се значење правца и мировања може схватити двојако. Ову појаву налазимо и у суседним црногорским говорима, трстеничком[5] и др. (Локатив и датив у IV зони имају *-е*: ма̂јке, се̏стре, рӯке̂.)[5]

Аорист, имперфекат и плусквамперфекат се употребљавају; задња два су у фази губљења из говора људи СИ. Перфекат и презент све више доминирају и имају тенденцију раста у употреби, у индикативним и релативним

[5] Павле Ивић, О говору галипољских Срба, СДЗб 1957, књига 12,202/3; Душан Јовић, Трстенички говор 162; М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, страна 106/7.

значењима; футурски облици се чују. Од синтаксичких особина навешћемо још неке: употреба једнине место множине код именица које имају оба броја (синегдоха); употреба *кога* место *шта*; *ким* уместо *киме*; замена генитива присвојним придевом; прилошка употреба предлога *до* и *без*; употреба предлога *у* место предлога *од* и *код*; употреба предлога *на* и *у* само са акузативом; обележавање реченичке елиптичности предлогом *за*; употреба глаголских облика у правом и неправом значењу; служба префикса *уз* са презентом за обележавање паралелности двеју радњи; употреба крњег перфекта у индикативном значењу; употреба именица *сила* и *чудо* са прилошким значењем; служба везника *ал* са упитним значењем; употреба именице *чудо* место заменице *што* (и *зашто*); употреба многих страних речи (нарочито са истока): *еле, елем, ама, ема, међер, да-а* и др. у служби везника; употреба везника *а, док, тек, е, те* и др. са узрочним значењем; употреба *е* место декларативног *да*; везник *да* са временским значењем, замена адверзативних везника *ал, већ* везником *но*; слагање речи у реченици (конгруенција) што се у основи слаже са књижевним језиком итд.

Говори на овом подручју данас представљају формиране говорне типове који садрже у себи трагове разних дијалекатских типова. У физиономији ових говора углавном се разликују два момента: старина у корену и нанесени слојеви који се запажају у наставцима.

Данашње стање средњоибарских говора представља плод дуготрајног кристалисања при чему је врло значајну улогу играо однос овога подручја према суседним областима. Његове везе са косовско-ресавским говорима (и даље са призренским), омогућиле су чување старе основе, тј. екавску природу и нема сумње да је екавизам у нашој IV зони стар колико и у косовском говору. Број одлика који спаја наше говоре са косовско-ресавским су: –1>о и сажимање -ао>о: по̏со, на̏шо, и̏шо; појава отворенијег изговора о, е: до̏ацкан, вечѐарамо; отпадање -ј у речима: немо̂, ова̂; наставак -ем у дативу: тѐм човѐку, овѐм прѝјатељу; заменички облици: ово̂изин, ње̂изин; експанзија компартива на -ши: бе̏лши, ле̏њши, ску̏пши; наставак -аћа у имперфекту: зна̂ћа, има̂ћа; речца за компарацију *ки*: трчи̂ ки лу̂д. Овим одликама би се могле придружити и друге, које не морају бити типичне за косовско-ресавске или призренско-тимочке говоре, али им могу бити заједничке јер прекривају подручја и шира од ових зона (одсуство х, упрошћавање бројних сугласничких секвенци, а редовно финалних: јѐм, јѐш, јѐ и сл.).

У IV зони СИ осећа се утицај зетско-јужносанџачког говора и динараца досељеника, нпр. у наставку генитива множине заменичко-придевске промене која гласи -ије, -ија: ма̂лије дѐца̂ или ма̂лија дѐца̂. На другој страни, такође у IV зони, имамо доста призренско-тимочког наноса: оштећења у деклинационом систему, аналитичке конструкције у компаративу: по ста̏р, по ајду̂к; рефлекс -и у примерима: ни̏сам, сики̏ра; компаративе на -и(ј)и с јотовањем претходног консонанта: поштењи̏, или с контракцијом: поштењи̂; генитив множине типа: ко̂ли; супституција африката *ч* и *џ* са *ћ* и *ђ*: уђине̏ли, пе̏ђер; редукција и отварањененаглашеног вокала (о>а): палави̏на, Црнагу̂рац; удвојени облици: ме̏не ме боли̂, па му се ње̏му пожа̏ли; окамењени облик: старе̏иа; ново јотовање: бра̏ћа, си̏рење, а и метатеза: ло̂јзе,

грȏјзе; сугласничке групе -ст, -зд, -шт, -жд: пȏс, грȏз, вӗш, дȃж; личне заменице: мӗн, тӗб, сӗб и њȏјан, њȏјно, њȏјни; глагол ујȇм, јȇм, јȇш, јȇ; дативни облик у посесивном значењу: кућа мојему брату итд.

Област Копаоничког подгора (наша IV зона) спада у делове наше језичке територије где је замена јата (Ѣ>е) извршена сразмерно рано, још у XIII-XIV веку. Говор ових области (Косова и Метохије, одакле су дошли досељеници) је у почетку био веома близак основици доцније призренско-тимочке зоне. Касније, углавном од XIV века, појавиле су се крупне разлике. Иновације су биле претежно на страни косовско-метохијског говора: 6>а, -1>о, 1> доследно у. Једном речи, ови говори преживели су типичну новоштокавску еволуцију. У међувремену су и призренско-тимочки говори иновирали многоструко, ушавши у развојну фазу тзв. балканског језичког савеза. Ипак су живе узајамне везе наставиле и доцније, све до наших дана, захваљујући пре свега миграционим мешавинама и живљењу у суседству.

Данас су ова два дијалекта повезана великим бројем изоглоса, међу којима се истичу и ове: изоглосе замене јата рефлексом -е; познавање фонеме дз, облик 1. лица множине аориста и имперфекта на (х)мо итд. Велики је број слагања у ситним појединостима: чување цр-у црешња, метатеза и асимилација у сӑмне од свӑне, испадање т у типу лȋсје, метатеза у типу грȏјзе, сачуван презент кӧвем (кујем), аналошко н у ӱзнем (узмем), инфинитив је без крајњег и итд. У систему самогласничких фонема јавља се и (ь), али по правилу само у речима позајмљеним из турског језика: бакальк<бакаллик. (Уопште је број позајмица из турског језика, које су иначе доста честе у говорима СИ, највиши баш у јужним крајевима који су први потпали под турску власт и најкасније се од ње ослободили: јӑстьк, пашӑльк.)

Врло су значајне и везе косовско-ресавског са зетско-јужносанџачким дијалектом, засноване на старим додирима у средњовековној српској држави, а још више на новијим миграцијама које су ишле са зетско-сјеничког земљишта ко косовско-ресавском. Многе од поменьаних особина захватају на истоку, односно југу и истоку, наше језичке територије широке арее, спајајући косовско-ресавски дијалекат истовремено са два или три од његових суседних говора (смедеревско-вршачког, зетско-сјеничког и призренско-тимочког). Такве су особине на пример непренесена акцентуација са повлачењем са // ултиме, затим стварање два пара изједначених плуралских падежних облика (датив/инструментал и генитив/локатив), па неразликовање падежа места од падежа правца, упрошћавање консонантских група шч, сц>ч, ц, односно -ст, -зд, у -с, -з, датива – локатива типа мӗне, као и енклитике ни, ви, не, ве.

Наше зоне у СИ (I, II и III, зетско-јужносанџачки терен) не познају следеће особине зетских говора: старо стање у акценту: сестрӑ, трӑвӑ, нӑрȏд и сл. као што је то у Боки, Зети, Подгорици, Пиперима, Кучима и др. Наши говори не чувају дужину иза акцента. У СИ рефлекс јата је: *Ѣ̄ >ије, е; Ѣ̆ >е*. На знатном делу подручја црногорских говора стари полугласници имају вредности између *а* и *е*, дакле *а* или *е*, у говорима СИ је вокал а.

Вокалска група

Консонант *х* има у различитим говорима неједнаку судбину: од чувања, преко замењивања (ора̏г, му̏га), док се код нас у Средњем Ибру глас *х* не јавља (сем код Муслимана). Консонанти *з'* и *с'* живе у Црној Гори. Има их и у нашим говорима (I и II зона). Консонант *л* је стандардан у говорима СИ, нема модификација кад се нађе са веларним вокалима, као што то бива у неким говорима у Црној Гори: Милош). Јавља се форма *л:љ* чу̏љи, љива̏да. То је утицај албанског језика, као и код десоноризације: гро̏п, на́рот. За промену финалног *-ћ* и *-ђ* у *-ј*: до̂ј, испе̏ј, дого̏ј знају наши, а и црногорски говори.

Говори СИ не знају за прелажење *с* и *з* испред *н* и *л* у *ш* и *ж* што се дешава у неким црногорским говорима. Отпадање крајњег консонанта у *-ст* и сродним сугласничким групама заједничка је особина говора овога дијалекта и наших говора: жа̏лос, гро̂з. Такође, заједничка карактеристика је што и једни и други у дативу и инструменталу множине имају уопштене наставке *-има, -ама*: жена̏ма, љӯди̏ма. Генитив и локатив плурала су изједначени у највећем делу подручја (заједничка особина): ā(х) или ā.

Двосложна хипокористичка образовања м.р. имају овде тип Бо́жо (тако је и у СИ), с променом по деклинацији м. рода. Код одговарајућих женских имена распрострањен је тип Ма̂ре, Ка̂те (у Црној Гори), у СИ је супротно: Ма̂ро, Ка̂то.

Личне заменице у дативу и локативу: ме̏не, те̏бе, се̏бе и енклитике ни, ви(датив) и не, ве(акузатив) -заједничка црта.

Аорист и имперфекат су живе категорије; инфинитив је без *-и*: ора̏т, ди̏ћ; глаголи VII и VIII врсте у 3.л.м. презента имају *-е* (ра̂де), *-у* (ра̂ду); у VI врсти је раширено *-ау*: пу̏цау; глагол хтети у 3.л.м. гласи: о̏те; 3.л.м. футура је: но̏сите, до̂јте – све су то заједничке особине.

У црногорским говорима темељито је поремећен однос између падежа места и падежа правца (заједничка одлика), што је утицај романског и албанског језика. Овај последњи утицао је и на појаву удвајања ли̏чних заменица: ме̏не ми је и̏ме Да́ра.

На крају да додамо изостанак промене *же* > *ре* у презенту: мо̏же. (У нашој II зони, код Муслимана, чује се облик: мо̏ре, мо̏ремо, што би их везивало за говоре источне Херцеговине).

Детаљнија анализа грађе средњоибарских говора допушта да се у овом правцу констатују извесна одступања. Полазећи, дакле, одатле, али без задржавања на карактеристикама зетских говора о којима имамо драгоцена саопштења других испитивача: М. Решетара,[6] М. Стевановића,[7] Б.

---

[6] Милан Решетар, Der štokavische Dialekt, Wien 1907. године.

[7] М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, страна 107.

Милетића,[8] Р. Бошковића-Малеског,[9] Д. Ћупића,[10] М. Пешикана,[11] Р. Алексића,[12] М. Пижурице[13] и др. размотрићемо на крају оно што постоји на подручју које чини предмет наших испитивања.

На целој територији наших зетско-јужносанџачких говора (I, II и III зона) није сачуван полугласник природе зетских говора (занемарљив је блед траг његов у страним речима: пашальк). Ово подручје у свом говору нема гласа *х* (не узимајући његову редуковану фрикацију код Муслимана) ,као што га нема ни у IV зони, нити у суседним: новопазарском, васојевићком, колашинском и косовском. Исто тако овај глас *х* на овом подручју не прелази у гласове *к* или *г*, што је особина неких јекавских говора.

Типична одлика већине црногорских говора је *ā* у партиципу претерита II мушког рода. У говорима СИ ова црта је непозната. Контракција вокала у овом глаголском облику увек се врши у правцу потоњег вокала, што га повезује са суседним говорима источно и северно од њега.

Када се говори СИ данас посматрају као формирана дијалекатска целина, с обзиром на њихов развојни пут, запажају се три етапе: а) епоха самосталног развоја као јединствене целине у времену од XIII до XVIII века; епоха старог слоја и наговештаја промена условљених историјским догађајима (ову епоху илуструје материјал млађих писаних споменика и натписи у манастирима Бањској и Соколици), а све то посматрано кроз призму савременог језичког материјала овог подручја; б) другу епоху чини нарушавање ранијег развоја условљено усељавањем носилаца ијекавских особина што траје од половине XVIII века до краја XIX. То је најбурнија и најинтересантнија епоха која пружа слику борбе особина двају дијалеката; епоха уједначавања разноврсних елемената, стабилизовања и доминације основне особине стариначког говора; ц) трећу епоху чини период од краја XIX века до данас и карактерише је изразитије потискивање најбитнијег ијекавског елемента *-ије* рефлексом *-е*, што веома потпомаже школа, администрација и уопште оријентација ка екавском подручју. Ову констатацију најбоље илуструје стање с десне стране реке Ибра. Талас ијекавских особина прелио се преко планине Рогозне и реке Ибра (у неким селима) у одређеним условима. Касније, пак, нешто старинци, нешто екавско залеђе с десне стране Ибра и општа оријентација ка екавском подручју, било из политичких или економских разлога, учинили су да ијекавске особине постепено устукну. У III зони данас се оне срећу у појединим лексемима као архаичне окаменотине (дије-

---

[8] Бранко Милетић, Црмнички говор, СДЗб. IX.

[9] Р. Бошковић – Малецки, L examen des dialektes du Vieux Montenegro (Стара Црна Гора) en tenant compte des parles voisin. Extrait du Bulletin de l Academie Polonaise de scinces... Cracovie 1932.

[10] Драго Ћупић, Говор Бјелопавлића. СДЗ, књ. XXIII Бг. 1987, стр. IX + 226

[11] Митар Пешикан, Староцрногорски средњокатунски и љешански говори, СДЗб 1965, књига XV.

[12] Радомир Алексић, Ивештај о испитивању говора горњих Васојевића, ГЗС III, 15–17.

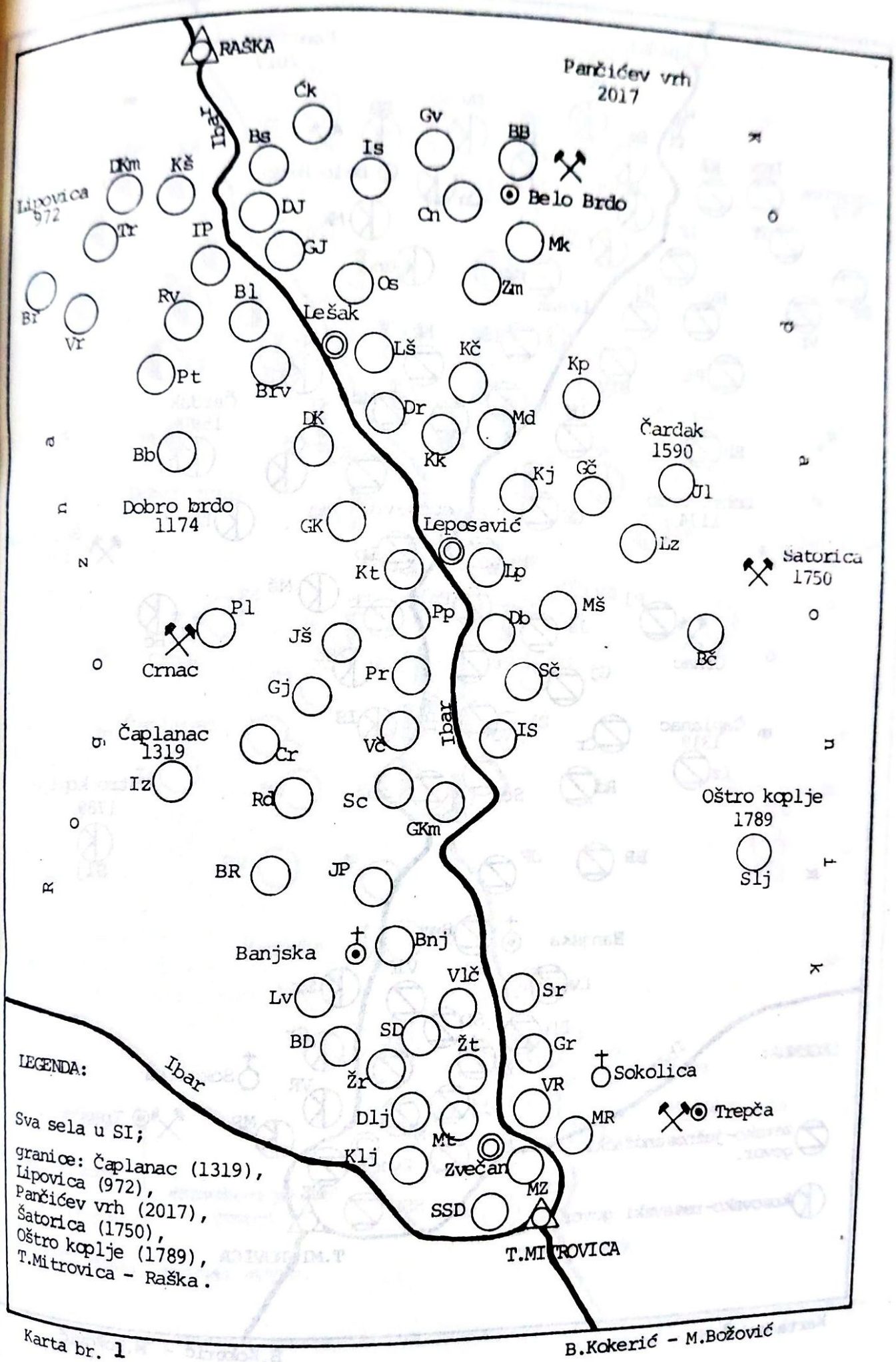
[13] Мато Пижурица, Говор околине Колашина, Титоград, ЦАНУ, књига 12, Посебна издања, 1981. године.

те, лијепо, ријеч, бријег, млијеко), или како је речено, у падежним наставцима: добрија, овија, лијепије, овије, опет као нека врста окаменотина.

На основу ранијих оскуднијих података у литератури могао се стећи утисак ијекавске доминације. То је послужило као основа за формирање постојећих мишљења о говорима Средњега Ибра. Новија испитивања дала су друкчије резултате од пређашњих према којима је вршено омеђавање и класификација.

Све ово захтева да се о специфичности говора средњоибарске зоне мора водити рачуна, да их треба посматрати као посебну јединицу у склопу прогресивних штокавских говора.

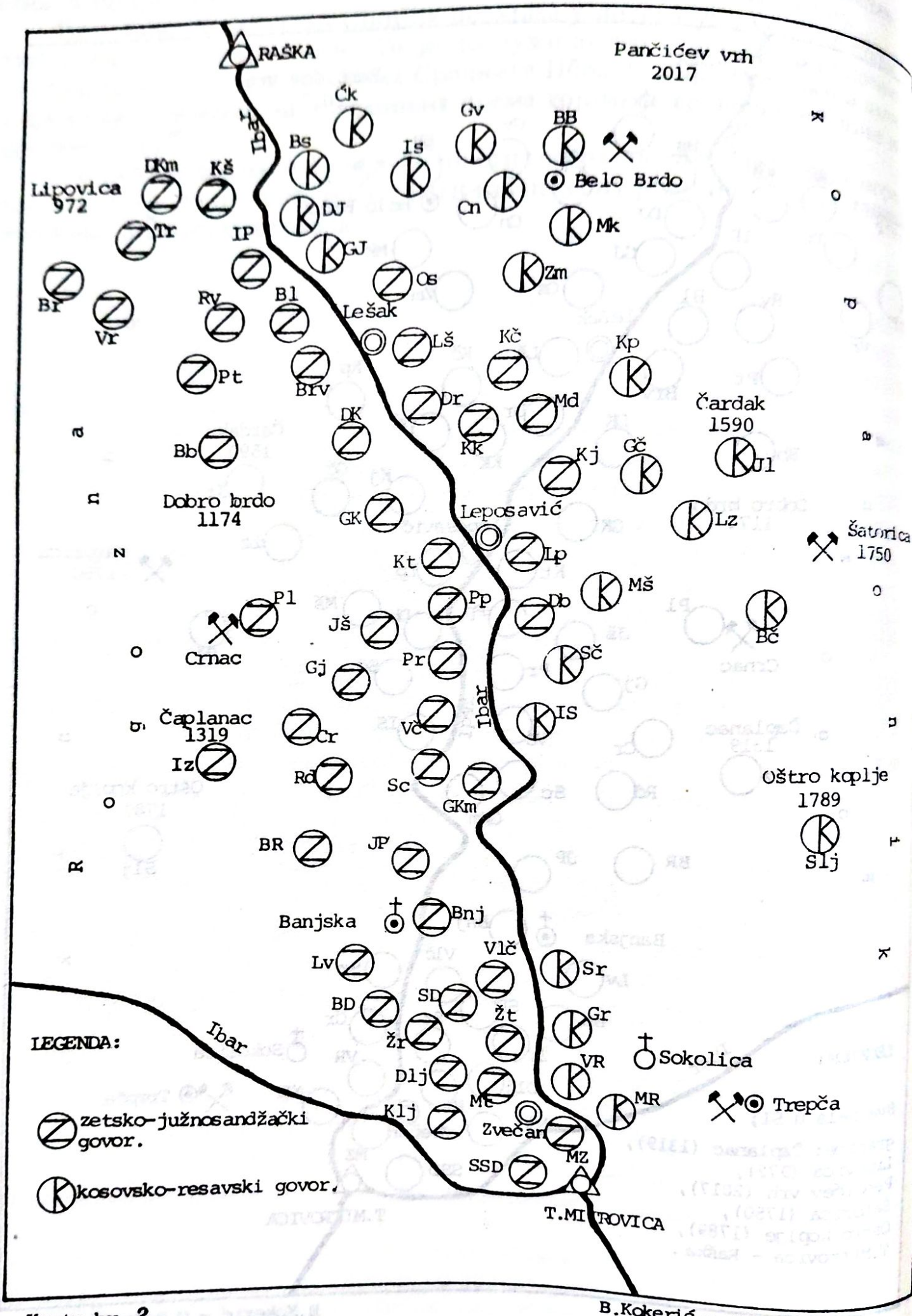
Srednji Ibar

Karta br. 1

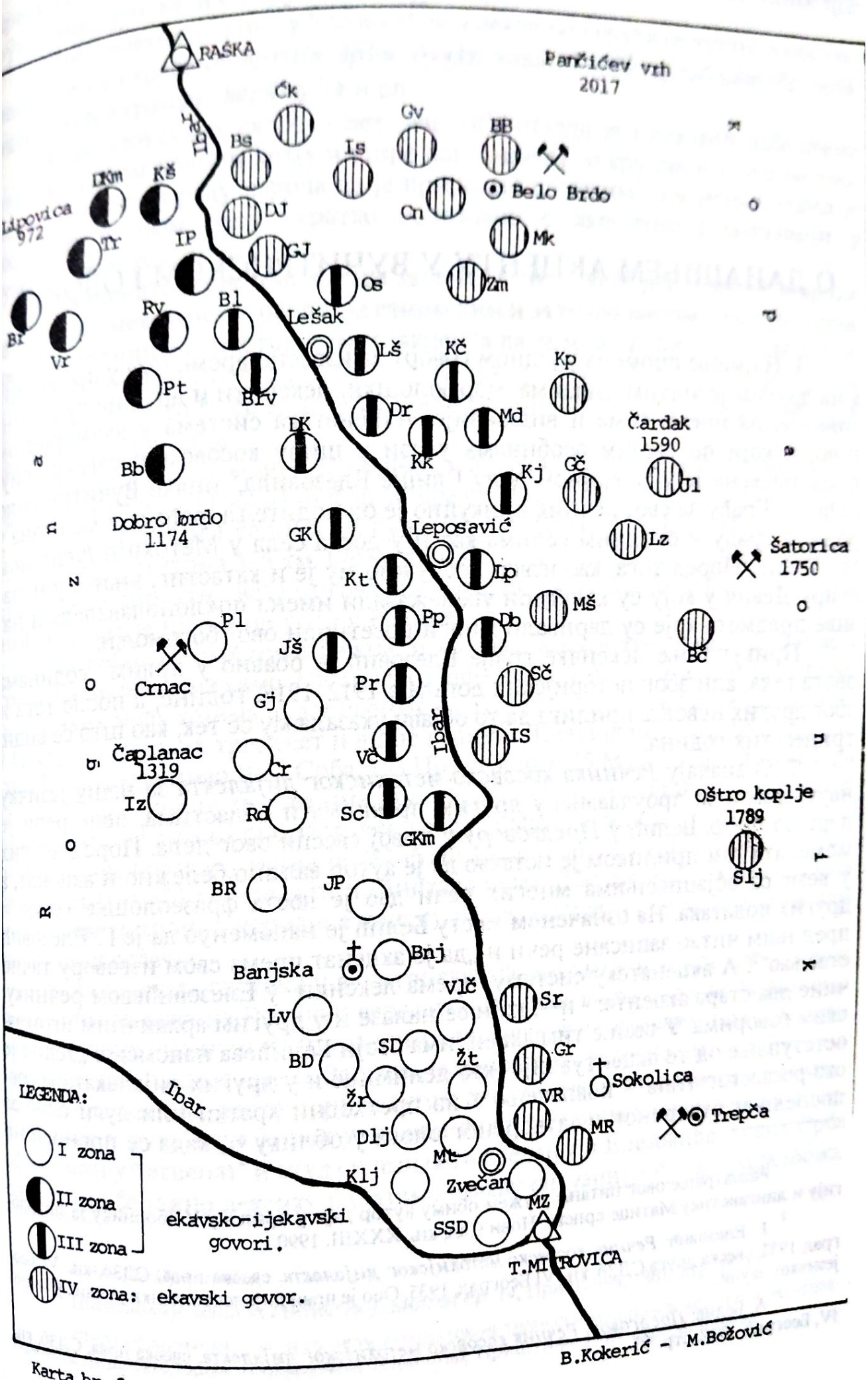
B.Kokerić - M.Božović

Srednji Ibar

Karta br. 2

B.Kokerić - M.Božović

RAŠKA
Pančićev vrh
2017
Ibar
Čk
Gv
BB
Bs
Is
Belo Brdo
DKm
Kš
DJ
Cn
Lipovica
972
Tr
IP
GJ
Mk
Os
Zm
Rv
Bl
Lešak
Br
Vr
Pt
BIv
LŠ
Kč
Kp
Dr
Md
DK
Čardak
1590
Kk
Kj
Gč
Ul
Bb
Dobro brdo
1174
GK
Leposavić
Lz
Šatorica
1750
Kt
Lp
Mš
Pp
Db
Pl
Jš
Bč
Crnac
Pr
Sč
Gj
Ibar
IS
Čaplanac
1319
Cr
Vč
Oštro koplje
1789
Iz
Rd
Sc
GKm
Slj
BR
JP
Bnj
Banjska
Vlč
Sr
Lv
SD
Gr
BD
Žt
Sokolica
Žr
VR
Trepča
LEGENDA:
Dlj
MR
Mt
I zona
Klj
Zvečan
II zona
MZ
ekavsko-ijekavski
govori.
SSD
III zona
T.MITROVICA
IV zona: ekavski govor.
B.Kokerić - M.Božović

Karta br. 3

Др Милосав С. ВУКИЋЕВИЋ

О ДАНАШЊЕМ АКЦЕНТУ У ВУЧИТРНСКОМ ГОВОРУ[1]

1. Најмање промена у једном говору за извесно време има у прозодији, а на другим језичким нивоима /морфолошки, лексички и др./ оне су интензивније, па према томе и видљивије. Акценатска система у вучитрнском говору, који по својим особинама улази у ширу косовско-ресавску зону, представљена је у значајном делу Глише Елезовића,[2] иначе Вучитрнца по рођењу. Грађу за свој речник прикупио је од родитеља, рођака и мештана у родном граду и околним селима као и у доста села у Метохији /углавном око Пећи/. Поред тога, као извор послужио му је и катастиг, књига у манастиру Девич у коју су калуђери убележавали имена поклонодавалаца и називе предмета које су даривали многи посетиоци овој богомољи.

Прикупљање лексичке грађе Елезовић је обавио у првим годинама овога века, али због историјских догађаја 1912–1918. године, а после тога и због других невоља, прилика да то објави указала му се тек, као што се види, тридесетих година.

2. О значају *Речника косовско-метохиског дијалекта* за нашу језичку науку као и за проучавања у другим правцима и областима, лепе речи је изрекао проф. Белић у *Предговору* у првој свесци овог дела. Поред других момената том приликом је истакао да је аутор ваљано бележио и акценат, а у вези са објашњењима многих речи дао је доста фразеолошке грађе и других података. На означеном месту Белић је напоменуо да је Г. Елезовић пред њим читао записане речи и „да је акценат према свом изговору тачно стављао"[3]. А акценатску систему, према лексици у Елезовићевом речнику, чине два стара акцента: ˝ и ∩, који се налазе и у другим архаичним штокавским говорима. У вези с тим акцентима стоји Белићева напомена: „Једно је остступање од те акцентуације -као делимице и у других дијалеката косовско-ресавског типа – повлачење ˝ на претходни кратки или дуги слог са последњег отвореног и затвореног слога у облику ˝ , када се преноси на

---

[1] Разматрање овог питања у ужем обиму аутор даје у прилогу У Зборнику за филологију и лингвистику Матице српске, Нови Сад, књ. XXXIII, 1990.

[2] Г. Елезовић: *Речник косовско-метохијског дијалекта*, свеска прва, СДЗб, књ. VI Београд, 1932; свеска друга СДЗб, књ. VI Београд, 1935. Ово је први дијалектолошки речник у нашој језичкој науци.

[3] А. Белић: *Предговор, Речник косовско-метохијског дијалекта*, свеска прва, СДЗб, књ. IV, Београд, 1932. стр. VI

кратки слог, и у облику ◠, када се преноси на дуги слог /исп. по̏ток: пото̏ка, ру̂ка, ви̂но, јуна̂ка, и сл.=рӯка̀,*вӣно̀,*јуна̄ка̀/".[4]

Претоничне дужине у Елезовићевој лексичкој грађи се чувају, а постаценатске су скраћене: *а̄рти̏ја, а̄ру̏м, бу̏ча̀т, ви̏ка̀т, Го̄јбу̂ља, забља̄шта̀т, јаба-ни̏ја* /туђ, странац/, *кара̄нфи̏л* и сл.

3. За протеклих скоро девет деценија откада је Елезовић избележио лексику у свом родном крају и шире догодиле су се крупне и значајне промене у животу и раду народа па је природно да их има и у језику. Наша је жеља да у овом раду укратко изложимо о акценатској ситуацији у вучитрнском говору данас.

4. Акценатска система од два акцента /◟ и ◠/, коју је Елезовић утврдио за косовско-метохијске говоре, па самим тим и за говор његовог родног краја, данас је проширена постојањем и ◝ акцента па се може рећи да овде егзистира система од три акцента: ◟ , ◠ и ◝ . Нови акценат узлазне интонације јавља се врло често, што ће се видети из примера који следе, па отуда утисак да је ова система стабилна.

Грађу за илустрацију данашње акценатске ситуације бележио сам и снимио на траке из говора информатора староседелаца у граду Вучитрну /В/ и у староседелачким селима Гојбуља /Г/, Слатина /С/ и Бањска /Б/ која су удаљена од Вучитрна 3–5 км. Говор српског становништва у овим насељима представља директну везу са говором њихових дедова и бака па и родитеља чији акценат је Елезовић унео у Речник.

Потребно је скренути пажњу и на неке ванјезичке моменте. Данас у граду Вучитрну има само 248 српских породица, а од тога је око 140 староседелачких међу којима је доста оних које су се из суседних села преселиле у град у последњих тридесет и више година. Према попису из 1981. године град Вучитрн је имао 1057 Срба, 153 Црногорца и 35 Муслимана, а Шиптара 18024.[5] У три поменута села има укупно 168 домова /податак из евиденције приликом сакупљања ономастичке грађе урађене прошле године –М.В./, а по прошлом попису у њима је 782 становника српске националности. Гојбуља је имала 423 становника, а Шиптара нема. Досељеника у овим селима нема осим неколико породица које су овамо дошле из суседних села али као староседелачке.

5. Акценатска система у вучитрнском говору која је постојала у време Елезовићевог рада на Речнику вероватно је била таква. Процес повлачења наших старих акцената на претходни слог овде је заустављен под утицајем турског и арбанашког језика. Заправо, нови акценат узлазне интонације који се почео јављати на претоничном дугом слогу /прво у двосложним речима, нпр. рӯка̀ > ру́ка/ овде је под утицајем дужина у арбанашком језику трансформисан у ◠ акценат[6] и отуда у језичком осећању и Елезовића и свих Срба од којих је бележио лексику налазимо овакву ситуацију: *бу̂на, бра̂да, Бо̂жа,*

[4] А. Белић: *Предговор,*

[5] Покрајински завод за статистику, *Билтен бр. 14*, Приштина, 1981, стр. 18–19.

[6] Шира објашњења у вези са овом акценатском трансформацијом в. код Данила Барјактаревића, *Дијалектолошка истраживања*, Јединство, Приштина, 1978. стр. 58. и даље.

бо̑за, Гра̑це /село/, *дрвце, Ду̑да, ки̑нут, ла̑мба, о̑вца, пи̑сма* < *бӯна̏, бра̄да̏, Бо̄жа̏, бо̄за̏, Гра̄це̏, дрвце̏, Дӯда̏, кӣнут, ла̄мба̏, о̄вца̏, пӣсмо̏* и сл. Ипак треба веровати да су Срби у овом крају на почетку нашег века имали и ′ акценат, али је преовладало осећање да вокали под њим имају силазни тон и експирацију и зато је код Елезовића само ˆ акценат. Данас је ситуација друкчија па ћемо погледати како се и где јављају акценти у овом говору.

6. Стари кратки акценат / ˝ / може се наћи на затвореној ултими, мада не тако често, и на унутрашњем слогу:

Јова̏н, Мила̏н, Стоја̏н, Сарафи̏н, Младе̏н, чове̏к и сл., али се обично чује *Јо̏ван, Ми̏лан, Сто̏јан, Сара̏фин, Мла̏ден, чо̏век; иља̏ду, има̏о бра̏та,* са *ово̏га, оти̏шли* код по̏па, ка смо *сабра̏ли, игра̏ли* ми *чоба̏ни,* ни̏је *има̏ло,* и *каза̏не* смо пра̏вили, би̏ли *сироша̏шни,* посе сам *оста̏о о̏вде, пшени̏цу* сре̑димо, у *кама̏ру* зде̏немо, до *петна̏ест* го̏дина, *узи̏мала* сам, у *снопо̏ве* ве̑жемо, на *желе̏зницу* би̏о, *оста̏о* сам на пољопри̏вреду, *почео̏* да ра̑дим, о̏но се та̏д *зара̏тило* би̏ло *огрна̏ње* о̏цу е зборио̏, ја̑ сам *прескочи̏ла* бра̏та, *његова* ни̏је, *заста̏ли* ње̏га на *капи̏ју,* у цр̏кву смо се *венча̏ли, има̏ле конȁте* /тести̏је/, на *покрива̏чу* га *оста̏вимо,* у *црепу̏љу* се пече̑, *учи̏о* сам до̏бро, *покри̏јемо* по̏се *дрља̏чом,* не̏смо *има̏ли* при̏храну, *задужу̏емо* ра̑днице, та̏д смо *има̏ли* о̑вце пре смо како ре̏кну *роди̏тељи,* и оти̏дну *тро̏ица,* ви̏ше *његова* ни̏је, *ћува̏чи* за мле̏ко, скува̏мо на *ве̏ригу, носи̏ли* смо во̏ду, ко̏ла ко̏њска кој *има̏о* /све – Г/;

Божа̏на, ма̑јка ми, *Миломи̏р чове̏к, роди̏тељи, доно̏симо* с ко̏лима, *конопље* се̏јали, *намести̏ли зе̏мљу с мати̏ком* бра̏ли и бело̑јку у *рукави̏це,* до̏бро с *мати̏ком исе̏цкали,* па смо *погра̏били,* па ста̏вљали на *гоми̏лу,* то̑ смо ве̏зали у *снопо̏ве, носи̏ли* у ре̏ку, па смо *поки̏селили,* о̏но ста̏ше за *неде̏љу* да̏на, онда мо̑ра лемезе *четири,* не̏ко поста̏ви ше̑с, да ве̏тар не *одне̏се, пшени̏цу* у је̏сен *доно̏симо на гу̏вно, седе̏ло* код ње̏га, и *оти̏шли* смо пре са̏ба кад је ла̑т *изва̏дили* сми, онда смо то̑ *расте̏рали,* ка се осу̏ши *носи̏ли* смо она тр̏лицу, испа̏да о̏тпад, као тре̏ске *отпа̏да, отпа̏не* она̑ по̏здер, по̏сенка *оста̏не* са̏мо оно̑ *влаша̏то, доне̏семо* ку̏ћи, у̏вече кад је ла̑т *огре̏би* посе пре̏димо *повȅсмо,* па ле̑по *огра̏биш,* па се *осну̏је,* но̏симо *деца̏ма* за га̑ће, кошу̏ље, пре̑ се то̑ *носи̏ло* ни̏је *има̏ло* да се ку̏пи, ал' не̏ко *куповао,* да ве̏тар не одне̏се /С/;

мо̏же да би̏дне и за о̏чи *лековита,* мо̑ј о̏тац *Исаи̏ле,* ше̑с *сирочета, сто̏ку смо има̏ли, рабо̏тали* смо и *конопљу,* но̏симо на *влача̏ру,* посе тке́мо *ћели̏ме,* све̑ *балу̏чимо* ру̏же, три̏ес *ћели̏ма* сам *изаткала* се̑но пла̑стимо на *ли̏ваду* то̑ е *грбина,* у *земља̏но* гр̏не, *оста̏вио* у ку̏ћу, но̏симо у *воденицу,* бра̏т *Нико̏ла,* дома̑ћа *раки̏ја,* до̏бру ку̏ћу *напра̏вио,* па му во̏да *напра̏вила* ште̏ту, сећам се *дола̏зила,* ју̑че̑ *забора̏вили* ала̑т, *ша̑к пу̏н си раси̏пао* /Б/;

бра̏т *Свети̏слав, пропа̏доше* сви̏, *суди̏ја* Муста̏фа, ка̑жу да се *изгуби̏ла,* у *земља̏ни* ло̏нац – гр̏не, испод на̏ше *пека̏ре,* мо̏ја *Дани̏ца,* Ро́да што *отва̏ра* цр̏кву, *дотера̏о* др̏ва, тамо су *Јанȁчковићи, Нико̏лићи,* зна̏ло се и *ра̏није, исте̏раше* и до̏ле до са̏ме *ли̏ваде,* Љубиса̏в у о̏пштину, *Мила-*

дȉн и *Милȁдин*, тȏ *годȉшње* у *касȁпницу*, *долȁзила* Ôлга, *Тихȏмир* и *Тихомир*, *иселȉло* се дȏста /В/.

7. Кратки акценат се јавља и као пренесен на претходни слог, али при том није измењен његов квалитет:

код мȅне *дȏшо*, сȁдȉма *тȅхнике* овȇ, *кукȕруз* сазрȅо, *ȏтац* је *дȏшо калабȁлук* бȉлȉ, уз *ȏгањ кȕпус*, трȉ *нȅдеље*, залȉвање *пȁприке*, *кȕпуса* мȏју *свȅкрву* глȅдала, ȏни су *вељȉна*, *дȅца девȅрска* ми бȉла, бȉла сам код мȁјци *сирȏче* /Б/;

Мȉлошев *ȏтац Милȕтин* брȁт му, *Милȁдин* његȏв, *вељȉном* га донȏси са *ће мȕзика* засвȉрат /С/.

8. Стари дуги акценат /◠/ налази се на свим слоговима у речима, али обично је на ултими и пенултими:

трȁву имȃ, свȉ *онȋ*, *ваљȃ* да се *смочȋ*, *такȏ* и *такȏ испрȋча*, *продȃј* тȏ свȇ, на *танȗр* о *танȗр* у црепȕљу, а сад *тањȋр*, *колȋр* на кошȕљу, *пушкȃрнице* јȏш *седȇ*, двȁес *четврȇте*, дȃо *милиȏн*, *измȇша* се, после се дрљȁчом *подрȇља*, исȋтни се *орȃње*, јȅдан другȏм *помȃжемо*, *Добрȋнка* сȅстра, Спȃса се *зовȇ*, *отȋдне* за њȇга, *домȃћа* ракȉја, *онȇ* пушкȃрнице, врțшȅли смо *јучȇ* заборȁвили *балȏн*, да зовȅмо *одбȏрнице*, остȁо са *покȏјног* ȏца, *зеленȋ* се, *његȏв* ȏтац, и *девȏјка* не *пȋта*, *отȋдне* за њȇга не пȋта родȉтеље /Г/;

млȅко се *добȋва*, *пасȗљ* у земљȁно грȏне, мȏже *путȋћ* и путȅљак, ȏн је *дошљȃк*, *шишȃрка* од кукȕруза, *Љубȋнка* е отȉшла, сȅстре *Милȃнка* и *Душȃнка*, *мȃјка Јордȃнка*, *избегȃва* ȏбавезе *овȇ* недȅље, *поскупљȃва* свȇ, *одвȇже* га /В/;

плȃстимо навȋљце, да не вȕче од *земљȇ*, нȅ знам кȁко се *зовȇ*, *али ако нȇма најлȏн*, *завȇжемо* га гȏре сас ȕзицу, *разврțшимо сȇно*, прво смо брȁлȉ *белȏјку* стȁвимо *камȇње* на њȇга онȏ огрȁбиш, и *немȏ* да *рȃдиш*, *отȋдне* на штȅту, *озгȏр* стȁљамо најлȏне, изȁткемо плȁтно *четвȏрно*, јер тȏ *такȏ* бȉло, н *умȇм* да ти кȁжем /С/;

овȃј ȏвде *Топлȋк*, тȏ се *назȋва Топлȋк*, а с тȋм *корȋстимо* га за залȉвање, до стȏ-двȅста *мȇтара* мȏже свȇ да *залȋва*, *кромпȋр*, кȕпус, *ошȋшају* ȏвце, и *девȏјке* су ми бȉле, нȏсимо да се *овлȃчи*, *Керȏлске* њȋве, *Бошљȃнски* брȇг, *Десȃнка и Стојȃнка*, трȅба да *одговȃра* /Б/.

9. Предакценатске дужине постоје у овом говору, али мало је примера којима се може илустровати та појава. Повлачење старих акцената на претходни дуги слог овде је скоро завршен процес и зато наводимо само неколико пронађених примера са претоничном дужином:

тȁд имȁлȉ *фијāкȅри*, *врțшȅли* смо јучȇ, *кāрлȉце* ми то нȅсмо имȁлȉ, *измēшȁло* се, отȉшо у *пēнзȉју*, тȏ се зовȇ *Кȉжȅвица* /топ/., бȉо у *бōлнȉцу* /Г/; *кāршȉје* / тур, значи преко пута/, *Чāршȉја* мȁла – чешће: *Чáршија* мáла, *јēрлȉја* /тур./ = домородац – чешће: *јéрлија*, *нāвȉљак* /В/; пȏсе смо *подрȇљали*, мȅћемо стȏке *скȕбēмо* /С/; тȁкȏ смо *рāдȉлȉ*, *рāдȉла* и у пȏље, али обично: *рáдила* и имȁла /Б/.

10. Оно што нас посебно занима овом приликом јесте употреба речи са дугим узлазним акцентом ( ). Може се рећи да је овај акценат данас обична појава у вучитрнском говору, јер се у двосложним речима у говору информатора које смо имали као саговорнике редовно чује само та акценатска вредност. Те речи су имале претоничку дужину и акценат на другом слогу који је померањем на претходни слог дао нови акценат узлазне интонације. Овде наводимо примере из говора информатора:

кад се ȍре *бра́зда, ва́гу* ȏн и̏ма, до̏шло му за *во́јску*, но̏симо на *гу́вно*, има̏ло оне̑ *гу́це*, мо̑ј о̏тац *Ди́ша*, преко *зи́ме*, ка до̑ђе *зи́ма*, да ми да̏ш тво̑у *ђе́рку* за мо̑ега си̏на, *Спа́са* се зове̑, оно̑ е *би́ло у́же*, сад све̑ у *ше́рпе*, па се вра̑тимо дру̏гим *пу́тем*, до̏ста *бли́зу* на̏ма, *Кр̏ста* и *Је́вђа*, *Ми́ле* је жи̏в, код *Па́на* оста̏о, све̑ у *ре́ку*, и кад га *на́ђе*, за *стри́ца*, *о́вде* сте *би́ли*, Тра́јко је код си̏на *Во́ја*, *Сла́ва* е у *Ча́чку*, *ру́да* од ко̑ла, ме̏не ме *мр̏зи*, на̏ђосмо *Зве́зду* и Ма́цу, што̏ ми *Се́ла* о̏де /Г/;

носи̏ли у *ре́ку*, иза̏ткемо *пла́тно*, па смо по̏сленке пра̏вили *бра́зде*, ка до̑ђе *зи́ма* ме̏ћемо сто̏ке, па се тке̑ на *ра́збој*, јер то̑ тако̑ би́ло, Све́та, Ве́ра оти̏шла /С/;

од о̏ца *Па́не*, ова̑ј *о́вде* Топли̏к, те̑ е *на́зив* Топли̏к, то̏пла во̏да и преко *зи́ме*, *о́вде* сам се у̏дала, балу̏чимо *ру́же*, ма̑јка ми се *За́нра*, *ни́сам* та̏ко има̏ла, *ле́пи* ћели̏ми /Б/;

Не́ша се зва̏о, поста̏вио *ча́ршав*, *мле́ко* се доби̏ва, *ја́јце* у пи̏ту, би̏о по̏п *Сре́ја*, суди̏ја Муста̏фа *Кру́ја*, рани̏је та̏с а са̏д *ло́нче*, оти̏шла код *ђе́рке*, *Гли́ша* је ода̏вде, *Све́та Ми́лић*, на *ру́чак*, чи̏ка *Ђо́ка*, *ле́ђа* – грби̏на, *це́ло* га ме̏тни, *Ва́на* Јо̏ван *Жи́ва*, *То́ма* и Па̑вле и сл. /В/.

11. Дугоузлазни акценат се јавља и код вишесложних речи где је добијен, такође, преношењем старих акцената, на пример:

два̏ес девето̑г *деце́мбра*, *пока́зали* му ства̑р, да̏о пе̑т *милио́на*, и о̑н је *ка́зао*, да *зове́мо* одбо̏рнице, ка̏ко е ко̑ и̏мао *могу́ћности*, ка смо *чу́вали* о̏вце, и то̑ смо се *гу́цали*, мо̑ј о̏тац је би̏о *те́рзија*, после *ослобође́ња*, ја̑ ни́сам *ра́дио*, по̏сле смо *пра́шили*, *ишпарта́мо* са плу̏гом, вр̏шалицом смо *вр̏шели*,, сто̏ку *чу́вала*, за шко̏лу *напи́сао*, ни̏је *пи́тао оста́ли* поста̏љени, ја̑ сам док та̑ј ре̑д *изре́дили*, има̏ла сам те́тка *одена́ке* /Г/;

За́горка и Мило̏мир, ста̏љамо *најло́не* на вр̏, док *пора́сло*, посе то̑ смо *ве́зали*, по̏се *пре́димо* повесма, то но̏сим деца̏ма за *пантало́не*, *смота́мо* на матови̏ло /С/;

има́мо су̏меша са *Шипта́ре* и Ср̏бе, има́мо на̏ше *има́ње* на́зив *Топли́ка* е, и *Шипта́ри* и Ср̏би, кори̏стимо га за зали́вање, *наводња́вање* ба̏ште, све̑ је до̏бро *кре́нуло*, има́ње ра́дили смо, *опре́дем* и тке́мо, има̏ли смо до̏ста *ова́ца*, дево̑јке су *пора́сле*, о̏тац Исаи̏ле *Мили́ћевић* /Б/;

Је́рина ку̏ћа, *је́рлија* /поред јѣрли̏ја/ = домородац, *старовре́мци*, мо̏же и *путе́љак*, о̏тац *Славу́јко*, ми̑ смо *Вучитр̏нци*, па га *окомиша́мо*, и Ра̏тко *Стале́товић* и сл. /В/.

12. Поред примера који су са ´ акцентом у говору информатора, узели смо и седамдесетак речи из Речника Г. Елезовића а имају акценат с циљем да проверимо како их овдашње становништво данас изговара. Разуме се, са

информаторима смо водили разговор о ономе шта те речи значе наводећи их да их они изговоре. Показало се да ни у једном случају нису употребили лексему са већ са акцентом. Тако, на пример, на питање шта је пре петнаестак година подигнуто на Ибру у Газиводама одговор је гласио *брана*, а на питање шта им је кумова супруга сви су одговорили да им је то *кума* итд. Оваквом провером добио се исти резултат у сва три села и у граду Вучитрну па ћемо навести речи са садашњим акцентом:

бо́за, Бо́ја, бра́на, бу́на, вра́бац, Ги́ле /хип. од Глигорије/, *ду́ша, Жи́ва* /хип. од Живоин/, *За́рко* /м. име/, *Здра́вко, ја́јце, Ја́на* /ж. име/, *Ка́та, кума, Ле́мпа* /м. име/, *Ма́да* < Младен, *ме́ћа* /храна за свиње/, *Ми́лко, о́вас, о́вде, Па́на* /м. име/, *пе́рце, Пе́тра* /ж. *пи́смо* и *пи́сма* /код Елезовића *пи́сма*/, *по́ноћ, пре́сек* /део у амбару/, *при́ход, ра́сад, Ро́са, Ру́жа, ру́ка, Са́ва* /м. име/, *Сла́ковце* /село у окол. Вучитрна/, *слу́га, сна́га, Спа́са, тра́ва, тр́пет/и/, Ћа́ба, ће́рка, Цве́ја, Цве́та;*

брата́нац, време́нце, зеле́нак /зелени плод/, *је́трвица, кавурма, каламу́т-ња, Кова́чевић, Колаши́нац, лубе́нче, Малисо́рац* /човек из Малисије, Арнаут, брђанин – ткао код Елезовића/ према овој речи су и: *Црного́рац, Дечи́нац, Пећа́нац, Скопља́нац, Вучитр́нац, Новосе́лац, Слати́нац, Митровча́нац* – које сам дао ван Елезовићеве грађе, *меду́нак* /врста крушке/, *оди́ва, опе́ло, панталоне* и *панто́ле* / код Елезовића – *панто̂ле*/, *Свињаре.*

13. Другу групу примера чине они који код Елезовића имају претоничну дужину и кратки акценат на затвореној ултими, а у говору данашњих информатора чују се ˊ акценат на слогу под дужином:

бра́нит, ви́кат, го́вет у знач. *дво́рет, ду́жит, загле́дат, зара́дит, затра́вит, кара́нфил, пока́зат, при́чат, разми́нут, распу́дит, разде́лит, са́дит, смла́тит, та́пија, тра́жит, тру́нит, укру́тит* итд.

Ове речи и њима сличне чује се и са старим акцентом и претоничном дужином, како је показано у тач. 9, али то је ипак ређа појава. Сви примери са акцентом проверавани су у сва три поменута села и у граду Вучитрну и резултат је исти, па зато нема ознаке места где су записани.

14. Будући да сам на целом вучитрнском подручју прикупљао и ономастичку грађу, мислим да је корисно за потпуније сагледавање акценатске ситуације у вучитрнском говору да наведем нешто примера и из те области.

а /Хипокористици од личних имена/ наводимо их без ознаке места где су забележени јер се понављају, исти су/:

А́ња, Ба́га < Бла̏гица, *Би́ља, Бо́ба* < Слобода̂нка, *Бри́на* < Добри̂нка, *Бра́на* < Бра̏нкица, *Ву́ка, Га́га* < Дра̏гана, *Ги́на, Го́ра, Го́ца, Да́на, Да́ра, Де́са, За́га, Је́ла, Је́фа* < Јефи̏мија, *Ка́ћа, Ки́на* < *Кристи́на, Ко́са, Ле́пша, Љи́ља, Ма́ја* < Ма̏рија *Ма́ра, Ми́ља, Ми́ра, Ми́ца, На́да, На́та, Не́на* < Невенка, *Пе́па* < Ле̏посава, *Ра́да, Ри́са* < Р̏исимина, *Ро́са, Ру́жа, Са́ндра* < Алекса́ндра, *Сла́ђа, Сне́жа, Ста́на* < Стани̏ја, *Та́на* < Ста̏ница, *Ца́ца* < Сла̏ђана;

А́ндра, А́кса, А́ца, Бо́где, Бо́жа, Бла́га, Бо́ле, Бо́ра, Ва́на, Ве́ко, Вла́да, Во́ја, *Га́па, Ги́га, Го́ја* < Го́јко, *Да́не, Да́ча, Дре́на* < Раде́нко, *Ду́ле, Жи́ва, Жи́ка, И́ца, Је́ра, Јо́ца, Ко́ле, Ла́за, Љу́ба, Ма́да* < Мла̏ден, *Ми́ја, Ми́ле,*

Ми́ша, Не́ша, Ни́ца, Но́ле, Пе́да, Пе́ђа, Пе́ра, Ра́де, Ро́да < Ми̏ло̏рад, *Све́та, Сло́ба, Ти́ка, Три́фа, Че́да* и сл.

б) Презимена:
Ањѐлковић, Ди́мић, Димитри́јевић, Ђо́рђевић, Живи́ћ, За́рковић, Ја́нковић, Јова́новић, Јо́вић, Ла́зић, Миле́нковић, Ми́лић, Милова́новић, Милути́новић, Ми́рковић, Младе́новић, Пе́рић, Спа́сић /Г/;
Данче́товић, Крсма́новић, Ми́лић, Милоса́вљевић, Ра́кић /Б/;
Апосто́ловић, Ђо́рђевић, Јанићи́јевић, На́стић, Тодо́ровић, Тома́шевић /С/;
А́нтић, Ба́јић, Васи́љевић, Вла́ић, Гру́јић, Ди́мић, Еле́зовић, Жи́вић, Здра́вковић, Ја́рић, Коша́новић, Ма́рковић, Милоса́вљевић, Пе́рић, Ра́кић, Ри́стић, Сла́вић, Топа́ловић, Тра́јковић, Ђа́миловић /В/.

в) Топоними:
За́војце, Мађа́рце, Ки́жевица и *Ки̏жѐвица, Смо́нице, Стра́на* – називи, потеса, брда, извора, шуме и др. /Г/;
Ба́лић – брдо, ораница, *Чука́рак* – брдо, *Па́ина кр̏чѐвина* – шума, *Радо́јков по̏то̏к, А̏гине ба́ште* – потес, *Батва̂рско гу̏ша̏лиште* – утрина и сл. /С/;
Козма́чеве њи̏ве – оран., *Луги́ште* – оран., *Ва́лога* – шума /Б/.

15. На основу изложене језичке грађе јасно се види да је акценатска ситуација у вучитрнском говору данас друкчија у односу на ону коју налазимо код Г. Елезовића на почетку овог века. Будући да су примери дати из говора староседелачког становништва, које је у директној вези са прецима из периода од пре девет деценија, намеће се закључак да је релативно брзо измењена његова прозодија. Томе су допринели различити фактори /школа, администрација, средства информисања и др./ па контакт овога живља са досељеничком слојем из прогресивних говорних зона. У околним селима било је доста (данас их је мање) досељеника из Лике, Далмације, и др. крајева са којима су староседеоци имали честе сусрете и бројна ороћавања што се одразило на говор староседелаца на свим нивоима.

Текстови

...О̏ћу да вам при̂чам о цр̂кве, о̏на е би́ла ста̂ра, рушѐвина цр̂ква, не па̂нти ни̏ко, то̂ су Ту̂рци пору̏шили, са̏мо не̏ знамо ко̏е го̏дине, ко̏ег ве̂ка је би́ло. Е, осамдѐсет пр̂ве Жи̏вку Ђу̂рковићу до̏шла на са̏н Све̂та Пе̂тка да ка̂же – тре̏ба се гра̂ди цр̂ква. О̂н је дола̏зио код на̂с, код ме̏не до̏шо пр̂во и ка̂же о̏ће да пра̏вимо ову̂ на̏шу цр̂кву, до̏бровољни при̏лог. По̏п е од ку̏ће до ку̏ће, све̏ је пи̏са̏о и кад је би́ло ми̂ смо сабра̏ли добровôљни при̏лог и о̂н оти̏шо до̏ле код по̏па Зо̏рана и о̂н је ка́зао: „По̏пе тако̂ и тако̂, до̏шла ми на са̏н, тре̏ба да пра̏вимо цр̂кву". О̂н ни̏шта му ни̏је одговôрио. О̂н је има̏о је̏дног Ми́лића. Та́ј Ми́лић Зо̏ран о̂н је са све̏ Жи̂вка оти̏шли код по̏па, пока́зали му ства̂р ка̏ко тре̏ба и о̂н је ка́зао да о̏ћемо и о̂н је пр̂во за ту̂ на̏шу цр̂кву да̏о пе̂т милио́на; по̏сле по̏п је да̏о, Зо̏ран свештени̏к, милио̂н и до̏шо е код ме̏не ова̂ј Жи̂вко и

кâже такô и тô за цр̏кву да пра̏вимо, кâже-о̏ћеш ли? Ја̂ сам ре̏ко – о̏ћу и ја̂ сам да̏о о̏дма милио̂н. И по̏шли смо да зове́мо одбо̏рнице о̏те ли и о̏ни су се прифа̏тили и по̏шли смо од ку̏ће до ку̏ће, сви̏ су да̏ли по милио̂н сто̂ и̏љада, две̏ста и̏љада, како е ко̂ и̏мао могу́ћности. И ка̏ смо сабра̏ли до̏шо е по̏п Зо̏ран са ово̏га је̏дног, ово̂г што пра̏ви ку̏ће и тако̂ смо напра̏вили цркву...

Ја̂ ка сам напу̏нио се̏дам го̏дина, ја̂ сам чу́вао о̏вце. Ка смо чу́ва̏ли о̂вце, та̏мо смо се игра̏ли и ми чоба̏ни, та̏д је би́ло – ни̏је има̏ло ло̏пта но је има̏ло оне̂ гу́ке и каза̏не смо пра̏вили и то̂ смо се гу́ка̏ли та̂ е и́грa би́ла та̏д у шу̏му са чоба̏нима. Е по̏сле ја̂ сам напу̏штио, ја̂ сам и̏шо у шко̏лу од три̏ес четврте до три̏ес о̂сме го̏дине. Ми̂ смо би́ли сиромашни, мо̂ј о̏тац је би́о те́рзија, шна̏јдер, и не́смо мо̏гли, ни́сам мо̏го да се шко̏лујем...

...По̏сле ослобође́ња ја̂ сам оста̏о ку̏ћи, а бра̏т стари̂ о̂н је на желе́зницу би́о у Ми̏тровицу, по̏сле Ми̏тровице оти̏шо у Кра́љево, а ја̂ сам оста̏о са поко̂јног о̏ца и ма̂јку о́вде у се̏ло, ја̂ ни́сам ра́дио ни̏где са̏мо на пољопривреду... та̏д ни́су би́ле ове̂ маши́не, те̏хнике ове̂, ми̂ смо ру̏чно се̏јали плу́гом, у бра́зду. Кад ни̏кне по̏сле смо пра́шили ма̏тиком, то̂ е би́ло пр̏во, ишпарта́мо са плу́гом, по̏сле је би́ло огрћање, два̏пут се кукуруз копа̂... кад ве̂жемо у сно̏п, доне̏семо ку̏ћи, оно̂ е би́ло у́же, по̏сле комиша́мо и ста̏вимо у ко̏ш... Пр̂во сро̏м смо жње̏ли па ру̏ковет па ве̂жемо у сно̏п, па у крсти̏не па од крсти̏не во̏зимо на гу́вно, па по̏се до̏ђе вршалица, вршалицом смо вр̏шили, задужу́емо ра̂днице...

Пана Спасић 66 година
Гојбуља...

Пре́зиме Са̏вић то̂ е ро̏ђено. девојачко; о̏ца и ма̂јку сам има̏ла је̏дног бра̏та, се̏стру, бра̏т ми је о́вде, се̏стра у̏дата у Ми̏тровицу. Ма̂јка и о̏тац умре́ли, бра̏т се зове̂ Спа́са Са̏вић, Спа̏сое, се̏тра Бо̂рка, о̏тац Дими̏трије – Ди́ша, ма̂јка Ста̏ница. О̏тац ме ни̏је да̏о у шко̏лу; четири го̏дине сам сто̏ку чу́вала. Та̏д смо има̏ли о̂вце, ко̏зе, има̏ли гове̏да, три̂ стру̏ке сам ја̂ чу́вала по шу̏ме; има̏ли смо бли́зу шуму, све̏ сам то̂ чу́вала. А о̏тац ме ни̏је да̏о у шко̏лу, ја̂ сам не̏писмена. Мо̂ј о̏тац је би́о ка̏жњен, те̏к има̏ла сам стри́ца до̏л у сре̏з па ме водио̏ би́о стри̂ц ко'до̏ктора деме̏к сам не̏способна за шко̏лу, да сам глу́ва и напи́сао да сам не̏способна... Сва̏дба е би́ла до̏ста до̏бра; ње̏гов о̏тац је мое̂м о̏цу зборио̏: да ми да̂ш тво̏у ће́рку за мое̂га си̏на. Та̏д је би́ло ста̂ро вре́ме ни̏је ка̏ј са̏д, о̏пште ме о̏тац ни̏је пи́тао: ће̂рко, да те да̂м ту̂ и ту̂, ал'јо̏к. Са̏мо о̂н са̂м од се̏бе, јер пре̂ смо ка̏ко ре̏кну родитељи – о̏тац и ма̂јка ка̏ко ре̏кну – а́мина. Ни̏је ка̏ј са̏д, са̏д се о̏тац и ма̂јка не пи̏ту. Ње̏гов о̏тац је до̏шо и ње̏гов стри̂ц код мое̂га о̏ца и да̏ли ре̂ч ка̏ да ме у̏зну. А ја̂ сам прескочи̏ла бра̏та, бра̏т ми стари̂... кад о̏но по̏сле до̏шло му за во́јску. И мо̂ј о̏тац шта̏ ће, ку̏ ће, не̏ зна шта̂ да ра̂ди. Има̏ла сам те́тка одена́ке и ка̂же: „Ди̏шо, ме̏не ако слу̏шаш да је; ако ју са̏д не да̂ш, о̏на ви̏ше ње̏гова ни̏је. Оти̏дне о̂н у во́јску, о̏нда ће дру̏ги да ју тра̏жи". И мо̂ј о̏тац ме да̂, о̏пште ме ни̏је ме̏не пи́то. За три̂ неде̏ље бе́ше и би́ла сва̏дба. Оста́ли поста̏вљени. А је̏с, на вра́та ста̏ве ја̏буку да се га̂ђа. И

сва̏тови до̏шли̏ калаба̏лук би̏ли̏; ја̂ сам уну́тра би́ла док та̂ј ре̂д изре́дили̏ и по̏сле даровали̏ зе̏та... и ми̂ окре̂немо дру̏гим пу́тем, оти̂демо за у цр̂кву смо се венча̏ли̏. А по̏сле ис цр̂кве ка смо до̏шли̏ дру̏гим пу́тем, ваља̂ се промени̂ пу́т, и та̏д смо има̏ли̏ фијакери̏ као са̏д што и̏му ко̏ла, та̏д са̏мо фијакери̏... грни̏ли̏, ма̂ли̏ ђувечи, у котли̏че ску̏вамо на верижу, не́смо има̏ли шпоре̏т, ка̏рли̏це ми то̂ не́смо има̏ли̏...

Ми̏лица (Са̏вић) Спа́сић, 58 година
Гојбуља

...пла̂стимо навиљце, са ко̏ла но̏симо у сто̂г, дрво сто̏жер на среди̏ну, до̏ле ме̏тнемо гра̂ње, ста̂ро не̏што, сла̏му, шта би́ло за̏то да не тру̏не јер ву́че од земље̂, да не ву́че вла̏гу; на вр̏ ста̏љамо најло́не озго̂р... Ка до̂ђе зи́ма, ме̏ђемо сто̏ке пома̏ло, ску̏бемо, разврши̂мо се̂но, но̏симо у шта̏лу... пшени̏цу посе̏јемо у је̏сен, о̏ремо па подрљамо са дрља̏чу, ка сазри̂ вр̏шемо на гу́вно...

Миломир Тра́јковић, 59 г.
Сла̏тина

Коно̏пљу смо се̏јали, осмо пр̂во намести̏ли зе̏мљу ка̏ко тре̏ба па смо по̏сенке пра̏вили̏ бра́зде па се̏јали̏ па смо погра̏били̏ па че̏кали̏ док ста̏ше, док пора́сло. Пр̂во смо бра́ли̏ белу̂јку у рукави̏це па смо ста̏љали на гоми̏лу па по̏сле то̂ смо ве́зали у снопо̏ве и носи̏ли па смо поки̏селили, не̏дељу да́на седе̏ло и ста̏сало... ту̏риш до̏ле̂ гре̏бене па оно̂ ле̂по̂ огра̏биш па се тке̂ на ра́збој, пр̂во се опре́де па се осну̏е на ко̂ље та̏мо ова̂мо, па попа̏римо – ма н уме̂м да ти ка̂жем... смота́мо на матови̏ло. Иза̏ткемо пла́тно четво̂рно, мо̏жеш она̏ко ли́то да иза̏ткеш и то но̏симо деца̏ма за панталóне, за га̏ће, кошу̏ље...

За́горка Тра́јковић, 57 г.
Сла̏тина

Ја̂ сам из се̏ла Ба̏њске, Да̏нчетовић Бра̂нко од о̏ца Па́не. У на̏ше се̏ло има́мо су̏меша са Шипта́ре и Ср̏бе; има́мо ова̂ј о́вде Топли̏к у на̏ше има́ње, на̂с смо три бра̏та, то̂ е поде̏љено; то̂ на́зив Топли́ка е, али с ти̂м ту̂ те̏че во̏да вре̏ла – то̏пла, мо̏же да бу̏де и за о̏чи до̏бра, ле̏ковита. Кад гле̏даш, ја и̏мам скоро седамде̏сет го̏дина, у на̏ше се̏ло сви̏ за ова̂ј на̏ш Топли̏к ту̂ је пра́ло и же̏не и Шипта́ри и Ср̏би, то̂ се нази̂ва во̏да то̏пла преко зи́ме... а с ти̂м кори̂стимо га за зали́вање наводња́вање ба́шта, па̏прике, ку̏пуса, кромпи́ра, куку̏руза...

Бранко Данчетовић, 68 година
Бањска

Ја̂ се зове̂м Илӣнка Да̏нчетовић, ма̂јка ми се зове̂ За́нра а о̏тац Исаи̏ле; ја̂ сам до̏шла за Бра́нка четре̂с о̂сме, у два̏ес ро̏ба сам до̏шла, о̏ни су два̂ бра̏та би́ли, де̏ца девӗ̏рска ми би́ли ше̂с сиро̏чета и ја̂ сам с мо̏ју свекр̏ву гле̏дала ту̏ де̏цу две̂ го̏дине док се ожени̏о ми де̏вер, јер умре̏ла му пр̏ва. И тако̂ смо ра̏ди̏ли, сто̏ку смо има̏ли, има́ње ра́дили смо и рабо̏тали и коно̏пљу пре̏ли, тка̏ла сам ћели̏ме; би́ла сам код ма̂јци сиро̏че и ни́сам тако̂ има̏ла спре̏му. Али о́бде сам се уда̏ла у бога̏ту ку̏ћу па сам о́вде рабо̏тала и ра́дила, има̏ла до̏ста... тка̏ла сам ћели̏ме, опре́дем и тке́мо, све балу̏чимо ру́же, ле́пи ћели̏ми... јер има̏ли смо до̏ста ова́ца и девӗ̏јке су ми би́ле девӗ̏рске пора́сле...

Илӣнка Да̏нчетовић, 62 године
Ба̏њска

Др Недељко БОГДАНОВИЋ
Вилотије ВУКАДИНОВИЋ

ЈЕДНА ЈЕЗИЧКА ПАРАЛЕЛА

Пре неколико година од стране Одбора за изучавање српскохрватског језика на Косову /Одбор је формирала АНУК, а њим је руководио акад. Владета Вуковић/ добили смо задатак да за потребе Српскохрватског дијалектолошког атласа обрадимо пунктове Грачаницу /Н. Богдановић/ и Извор /В. Вукадиновић/. То смо обавили током лета 1985. године.

Радећи једно време заједно у оба места приметили смо да између ова два суседна пункта на правцу запад /Грачаница, надаље Г/ – исток/ Извор, код Новог Брда, надаље И/, међусобно удаљена двадесетак километара, постоје бројне сличности и извесне разлике. Учинило нам се да без обзира на разумљиве резерве, мотивисане колебљивошћу самих информатора пред испитивачима „са стране", и ограниченошћу на мали број информатора и вероватно оскудно време за рад, постоје и неке одлике које се тичу само једног или само другог говора, и могу се посматрати у односу једног говора према другом.

Издвојили смо један списак уочених разлика што су их према Упитнику за српскохрватски дијалектолошки атлас[1] показали информатори Ката Секулић /онда око 60 година/ из Г и Јован Перић /76 година/ из И.

Напомињемо да ови говори нису непознати у науци,[2] да оба места припадају зони призренско-тимочких говора,[3] и о њиховом призренско-јужноморавском типу,[4] али да детаљнијих истраживања овога краја /у облику монографије или сл./ није било.

Што се самих информатора тиче, чини нам се да су они добри представници својих говора, да су се релативно слободно односили према условима испитивања /било је разговара у кући, у дворишту, на ливади, насамо и у групи с другим људима, с магнетофоном и без њега.../, те да извесна колебања, која ће бити очигледнија из примера, могу бити одраз и стварне

---

[1] Југословенски комитет за дијалектолошке атласе, Београд.

[2] Види: Данило Барјактаревић, *Историјски развој косовско-метохијских говора*, Приштина 1986; Павле Ивић, *Дијалектолошка испитивања српских говора Косова и Метохије* /сепарат/, Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова, Научни скупови САНУ, књ. XLII, Београд 1988.

[3] О размеђи са косовско-метохијским говорима в. Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Нови Сад 1985, стр. 101.

[4] Д. Барјактаревић Грачаницу, судећи по карти дела наведеног у нап. 2, стр. 47, смешта у подручје „косовског" говорног типа, док Извор као да изостаје из тога подручја.

	Грачаница	Извор
8	разбирамо	разумимо
20	можеју	можев
22	могаја	мога/а/
26	слепе очи	слепочница
27	снага	тело
33	приш	мир
37	сврби	зврби
39	носеви	носеви
48	гледеньц	гледац
55	видо	видо
57	видоше	видоше
61	видеја	видеја
64	плачкиво /дете/	Н
72	сним/снијем	саньам
89	дојна усница	дойа усна
104	зборі/лакаьрдише	зборі/лафи
106	зборе́е̑ни	зборе́ј^е̑ње
111	лакьрдишу	лафив
113	њуту/њутију	њутив
114	њутал'е	њутили
116	пишти	рове
118	пиштал'е	ровали
119	јауче	вика
120	јаукала	викала
125	сме^и̯е̑м се	смијем се
126	смејаја се	смијаа се
127	смејала се	смијала се
131	теме	Н
132	тило н	тил м
142	брија	бричи
143	бријаа	бричија
152	прси	груди
157	рва се	врве се
158	рвал'и се	врвели се
166	кичма	грбњача
167	плећка, плећке	рама ф, раме
171	жељудац	трбу
175	жуч	жључка
181	мишка	пазука
192	држу	држив
196	држата, -то	држана, -но
198	држе̑ћи	држај^е̑ћи
201	пушћију	пуштив
203	пушћен	пуштен
205	пуштају	пуштав
206	задева	такиња
209	записуе	записује
210	писање	писување
216	ударија	ударија
226	узо	узе
228	узните	узнете
234	дигнумо	дигомо
238	даду	дадев
245	дата, -то	дана, -но
249	бацињa/фрља	фрља

		плúк
	клóбук	кривáче, шáке
252	прéгрш	срéђан прс
258	вéлик прс	мáли-прс
262	најмúчак /прст/	уштипáја
263	уштипнýја	úдев
264	úду/úдеу	úдете
280	úдите	ишáја
282	úшја	идéјћи
283	идéћи	ће дóђев
284	ће дóђу	ја би дóша
293	ја би дóшаја	искóчи
294	изл'éгне	ће отúднев
303	ће отúдну	шéтав
313	шéтају	трчáј^{е}ћи
321	трчéћи	кýк
323	бутúна	колéно
345	калéно	савúја се
347	сави^{и}а се	úскав
352	тражију	нóсив
353	нóсу / нóсију	носéј^{е}ћи
361	носéће	донéсен, -на, -но
365	донéшен, -на, -но	
372	/али:прéнет!/	
		остáљамо
376	стáљамо / турамо	остáвен
377	стáљен	човéку
381	чóвече	úмена/úмиħи/úмиња
399	úмена	тáтко, В тáте
401	отáц, В тáте	тáте/тáтковци
404	очéви	тáтков
406	очéв	нáна
407	мáјка	детéнце
418	мúцко д^{и}éте	сúса
422	сише	сúсав
423	сúшу	растéв
426	пл растију	рáса
427	раснáја	úграв
428	úграју	игрáј^{е}ће
430	играýће	сакрúјена
434	сакрúена	дедéви
450	дéде	на брáћу
465	брáће/на брáћу	брáтов
466	братéвљев	мáћија
473	маћúја	мáћија
474	маћúје	на мáћију
476	ýјак^{к}, пл ýјци	ýјко, пл ýјци
478	парáдеда	парадéда
479	параýнук	пара^{у}нýк
494	познáвам	познáвам
496	мýже	мýжу
499	од женé	од жéну
506	имáње	богáство
507	чýвају/вардúшу	чýвав
514	жáло^{а}с	жáлос
518	лáж м	лáже ф
520	пцýју	пцýјев
523	дарýју	дарýјев
530	добúвају	добúвав
534	мóмак	бећáр
542	девóјка	девójка
548	снá/снáва	снáва

	баџа°нак[и]	баџанак
556	робље	чељад
559	А рођаће	А рођаци
563	одело	пљачке/одело
564	вето	старо
566	опанце	опанци
583	кондура	кундра
584	ђон	залога
589	футарка	фута
594	вијача	бошча/кипеља
596	испод куће	из кућу
602	мичка кућа	кућиче
619	заграђују	заграђујев
624	зидови	дувари
631	ћошак[и]	ћошак/ћошка
635	ћуша	ћош
636	олок	олук
641	кључеви	кључеви
651	оган	оган
657	ковије	кове
662	меше	ме
664	мешићи	мехови
665	пепеа	пепеја
667	жишка	искра
668	чаћа ф	чаће н
673	таван	под
675	стуба	слуба
676	легну	легнев
678	легну легну	лега
679а	чаршав	чаршав/доњачка
680	јестак[и]	јестак
681	колевка	колепка
682	трешена	тресена
689	сечу	пилив
703	ножови	ножеви
709	џам	срча
717	штала	ар
728	дељена	одвојена
733	имају	имав
737	требаја	требаја
743	учињена	учињета
747	напољ	надвор
750	једу	једев
755	поједе	изеде
759	поједосте	изете
760	млого је	крка
763	кова	кофа
769	грнац	лонац
771	брашно	брашњо
777	качамак	качамак
779	Н	рушница
786	квасац	квасац
788	наћва	наћве
791	печемо	печемо
795	печена	печена
800	разреже	расече
807	буђ	паутина
824	горак	горчљив
825	отрова	отру
830	отрована	отрула
831		

106		ки́сал
		си́рће
	ки́саја	по́дручак
	оцва́т	про́даде
832	–	ра́вна
835	прода́де	се́јемо
844	ра́мна	р̀ж
864	се́емо	о́вас
867	ьр̀ж	оси́ље
879	о́вас	мумуру́з
884	си́ље	загр̀ћа
885	коломбо́ћ	кла́с
886	нагр̀ћа	кужљевка
887	ку́жаљ	гребу́ља
889	кужљица	жње́тва
891	грабу́ља	пожњи́јена
892	же́тва	вр̀шив
907	пожње́вена	врши́ја
914	врши́ју	ов̀рши́мо
915	вр̀шија	о́вца
919	ов̀рсмо	о́вчи
920	о́пца	ја́ганьци
924	о́пчи	пло́ча
934	ја́ганци	осови́на
938	по́тковица	срче́ница
944	оса́вина	пе́шки
963	срча[е]ни́ца	о́глов
976	пе́шке/пеша́чки	би́к
978	о́глав	кра́вљо
985	би́к[x]	си́рење
986	кра́вље	си́рутка
993	си́риње	ка́јмак
999	су́рутка	те́лићи
1002	ка́јмак[x]	ви́ме
1003	те́аци	помужена
1006	ви́ма, пл ви́ме	мага́рац
1008	помужена	чоба́н
1013	мога́ре	праси́ћи
1015	чоба́нин	сте́лна
1017	пра́јци	сја́гњата
1021	сте́ана	пче́шки
1027	сја́гњета	фи́шти
1031	па́јси	вре́ка
1032	вриска	гвичи
1043	вре́чи	ма́учи
1046	гу́чи	со́кол
1048	ма́уче	шт̀рк
1050	со́ко	шти́глић
1052	шт̀рк	ско́вран
1056	ср̀пски ци́ганчићи	жљу́на
1059	чоковра́н	гака́ја
1061	жуте́лька	пе́та
1067	гракта́ја	петли́ћ
1072	пета́	кваčи
1094	петли́че	зве́рке
1096	крекеће	за́јко
1114	зве́ри	крти́њак
1124	за́јче	ко́нштрак
1135	кртица	–
1147	ко́њштип	зо́ља
1161	коломбоћа́р	
1162	о́сица	
1165		

	умр́ле/у́мр^{е}ла	
	мра́в	
1168	сте́ница	умре́ла
1173	ста́бло	бараби́ньак
1178	ко́ра	штеница
1196	скр́шен	дубина
1198	ли́с, пл ли́сти	ко́рка
1202	бре́стић	сло́мен
1203	ба́грен	ли́с, зб ли́сја
1213	базо́вка	брести́че
1215	жбу́н	ба́грем
1218	пру́т, пл пру́ћи	бузо́вка
1220	цре́шња	џжбу́н
1221	цре́шњо́в	пру́т, зб пру́ће
1223	пра́ска	цре́шна
1225	ду́т	цре́шно́в
1231	ле́шњик	бре́сква
1240	бу́тка	ду́д
1242	зри́	ле́шњак
1246	ба́јча	ја́тка
1260	ку́пус	ста́ше
1263	пасу́љ	ба́шча
1267	ре́па	купу́с
1268	спа́наћ	гра́
1270	папри́ка/љути́ка	кочаѣ
1274	би́бер	спана́ћ
1279	цвета́ла	попри́ка
1281	мириса́ла	биберр
1289	жљу́би	цавта́ла
1290	жи́ца	мериса́ла
1303	вр́тено	жљу́ба
1308	тки́је	ко́нац
1316	тки́ју	вр́тено
1318	тр́ља	тка́е
1319	бре́г^{х}	тка́^{и}ев
1327	плани́не	чу́ка
1358	ка́мен	бре́г^{х}/ри́д
1362	ка́мењи	пла́нине
1367	сте́на	ка́мењ
1369	бре́кче	ка́мење
1373	џжа́да ф	бр́дица
1379	и́звор	џжа́де н
1383	бро́д	и́звир
1393	тамни́на	пре́лаз
1408	и́ње	тавни́на
1417	ба́рица	и́ња/ки́т
1418	ка́пље	ви́рче
1423	сне́г	ка́па
1424	сне́гови	сњег
1428	снеговит	сњегови
1430	са́нице	сњеговит
1431	зе́бем	санке
1432	ка́шље	зе́бнем
1435	сва́не	ка́шља
1440	свању́је се	са́мне
1455	понеда́ник	самњу́је
1456	сунце	понеде́ник
1459	но́ћни	слу́нце
1467	је́ктика	но́ћњи
1499	по́могну	су́шни бо́лес/вере́м
1551		по́може
1543		

		бајра́ци
1566	бајра́це	гоче́ви
1568	го́чови	уби́вац
1578	уби́ца	ла́фи
1587	лакаьрди́ше	доде́ја
1581	оди́ја	забрави́ја
1593	забора́вија	нерабо́тник
1595	нерабошти́ја	ту̑ѓина̑ц
1598	дошља́к[и]	ајду́к
1600	ајду́к[х]	веру́јев
1610	ве́рују	ма́нестир
1618	ма́настир	благосо́ви
1619	благосло́ви	све́тац
1630	свето́к	сирома́си
1641	сирома́се	поклони́ја[5]
1643	поклони́[и]а	

Ограничени простором остављамо да списак сам собом говори, али ћемо указати, ипак, на неколико одлика /идући наведеним редоследом питања из Упитника/ које се, макар и овако, на уском простору, везују за један или за други пункт.

1. Веће су варијације у изговору гласа *j* у Г, где смо чешће у интервокалном положају /типа: *сме*[и]*ем се*/ бележили *и* наспрам *j* у говору I: питања 125, 352, 418, 1643; али и ту се боље чува ако је други вокал секвенце задњега реда /*смејаја се, смејала се*/.[6] За елиминацију *j* пит. 106, 198, 284, 323, 365.

2. И умекшање *л* пред вокалима предњега реда као да је особина Г, примери типа: *ћутал'е* пит. 114, 118, 158, 303.[7]

3. Извесна аспирација финалног *к*, која се доима као утисак *к*[и] или *к*[х] пит. 476, 556, 635, 681, 993, 1006, 1598, 1600, и *г* / > *г*[х]/, које би могло бити и резултат десоноризације финалног звучног сугласника, такође се бележи само у Г, пит. 1358.[8]

4. У истом пункту као да лакше неакцентовано *о* > *а*, пит. 494, 514, а и вокално *р* или лакше настане /елиминацијом неакцентованог вокала: *вртено*, пит. 1316/ или се лакше девокализује /штърк, ърж, пит. 1059, 884, 1587/.[9]

5. Говор Г редовно има *у* < *л*, док се у I у позицији дентал + л̥ јавља *лу* /слуба/ пит. 667, а *жл* > *жл̥* /жљуна/, пит. 175, 1067.

---

[5] Употребљене скраћенице: Н номинатив, јд једнина, пл множина, зб збирно, м мушки, ф женски, н средњи род, / између речи, знак за паралелни облик.

[6] Овакав правац стабилности артикулације *j* примећен је и другде, в. и: Н. Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, СДЗб, XXXIII, стр. 94 и тамо нап. 164.

[7] О овој појави на ширем простору косовско-метохијских говора в. М. Павловић, *Говор Сретечке жупе* СДЗб VIII, Београд 1939, стр. 113; М. Стевановић, *Ђаковачки говор*, СДЗб IX, Београд 1950, стр. 66.

[8] Види и: Н. Богдановић, рад у нап. 6, стр. 57 и тамо нап. 104.

[9] И у овоме су говори призренско-тимочке зоне, ближи косовско-ресавским, слободнији него други – в. Н. Богдановић, исто, стр. 82–83.

6. Девокализација[10] *-у/-ају* > *-ау* > *-ау* > *-ав/* у облицима 3. лица мн. презента редовна је у говору I/ ***можев*** према *можеју* у Г/, пит. 20, 111, 113, 192, 201, 205, 238, 280, 293, 313, 321, 353, 361, 423, 426, 428, 507, 520, 523, 530, 624, 678, 703, 737, 755, 919, 1615.

7. И поред опште аналитичке деклинације у оба говора, примећује се да се у Г задржава генитив једнине им. ж. рода /од *жене*/, пит. 499, 602.

8. У вокативу им. м. рода које означавају жива бића у говору I има облика на *-у* /***човеку***, према ***човече*** у Г/, пит. 381, 496.

9. Према *-ите* у императиву у Г /*идите*/ стоји *-ете* /< *-ете*/ у I /*идете*/, пит. 228, 282.[11]

10. Повлачење акцента у добром броју случајева раздваја Г и И: са затворене ултиме /***качамак*** Г : ***качамак*** И/, пит. 534, 779, 1006, 1267, 1274, 1281; са унутрашњих слогова /***носеви*** : ***носеви***/, пит. 39, 542, 667, 1568; а затим у глаголским облицима /***могаја*** Г : ***могаја*** И/ пит. 22, 55, 57, 61, 192, 216, 283, 423, 743, 920, 1168, 1593. Дужење /*еје* > *ē*/ само у Г /*држēћи*/, пит. 198, 284, 323, 365.

Остављајући за другу прилику детаљнија проучавања појединих питања /и целине/ српскохрватских говора на Косову, што и поред релативно добре проучености /па и оног дела којем припадају Г и И/[12] остаје хитан и озбиљан задатак, да сада закључимо.

а/ Иако и Г и И припадају истом дијалекатском подручју – по традицији: призренско-тимочком дијалекту, међу њима има и осетнијих разлика.

б/ Од одлика типичнијих за целину овога дијалекта оне дате под 5, 6, 9, 10 покривају говор И. Говор Г ту се слаже са западнијим говорима косовско-ресавског типа. Он и јесте периферни у односу на призренско-тимочку дијалекатску зону, управо на њеној западној граници.

ц/ Са западне стране у Г стижу и одлике типа *теаци* /1008/, /*стеана* /1031/; *прајци* /1027/, *опанце* /583/, *рођаце* /563/, *барјаце* /1566/, *сиромасе* /*1641*/.

д/ Чини се да се јачи јачи утицаји других језика /овде под 2/ и нешто више турцизама /166, 252, 589, 680/ осећају у говору Г, који је иначе ближи граду, вероватнијем пребивалишту турског становништва.

Како списак показује, постоје и друге бројне ситније разлике. Неке су лексичке /717, 771 и др./, неке су у роду /673, 1383 и др/, у облицима, у фонетским или фонолошким варијацијама, а не треба искључити ни резултате тренутне „инспирације" информатора или интелектуалне реакције у тренутку испитивања. Тако се могу објаснити нека укрштења када се на неком питању покаже разлика, а код другог питања, које носи исту језичку појаву, елементи разлике замене места. У таквим случајевима, верујемо, и једно и друго, присутно је у оба говора.

---

[10] П. Ивић, дело у нап. 3, стр. 117.

[11] Исто, стр. 114, 124.

[12] Види рад. П. Ивића у нап. 2. Види, такође, и занимљив и садржајан рад: Ивич, П. и Р. Александер: *Рефонологизация количества в качество в одном югвосточном сербском говоре.* Общеславянски лингвистический атлас. Материалы и исследования 1971.Москва 1974. 18–21.

Разуме се, велик је и број заједничких одлика које ове говоре обједињују, а међу њима има и оних које их, узете заједно, одвајају од других говора исте или суседне зоне. Такву појаву чини ревитализација квантитета у лику отворенијег, затворенијег или дифтонгираног изговора *е* и *о* у зависности од некадашњег квантитета / поред 26, 542, 797 и сл. о томе више говоре текстови у прилогу/.[13]

Пример текста из Извора (Ново Брдо)

Имам године седамдесет и шес. Одовде, староседилци. За време Албанију. За бивше Југославију ако учинимо штету, пољака смо имали. Кад[т] ће дођемо они куде куће не одерув, смлатив ни. Ако ни увати пољак стоку, ми платимо на пољака. Они јопет па-не и код[т] кућу избијев и штету платив. Ишла четири године. Кад[т] сам бија ја, господине, у школу таде била мучна школа. Ка отиднемо, ако закасниш, он те тепа, ако не знаш он те тепа. Штап је имаја дугачак од дрен, дебел. Кад[т] ти викне овде преко руке, отекнев руке. Кажемо направи се колко лешњаци. Искочив све на прсти на руке. Ако знаш, он те тепа. Ако не знаш, он те тепа. Свакако те тепа. Свакако те тепа. Служија, и тамо тепање. Кад сам сам војску служија триес и шесте, триес седме године. Такој ме је запало у Карловац Крвацки, педесет и трећи пук.

Кад[т] смо отишли у војску, учите, он те тепа. Кревети смо имали. Сламарица мала, слама мало имала. Мораш га направиш онај кревет како год[т] шибицу. А како да га направиш? Он узе па га згази. Труба свира, доле збор за доручак. Ми несмо готови. Кад[т] ће искочи горе, кога нађе горе, он га тепа што не искочиш. Правим кревет. Направ га добро одма. И док кажемо слама мало, не мож га направимо, добро, не смемо. Он ће не тепа.

Кад[т] отидемо доле да доручкујемо, примимо, пред нас туримо, туримо на астал. Да га једемо леб не смемо. Кад[т] ће дође дежурни официр каже: – Пријатно! Миједемо. Таман почнемо да једемо, оно врућо. Он каже: Један, до три, до три да завршите. Кад[т] каже један, ми једемо. Оно врућо. Два, ми врућо не можемо. Кад каже три, ми порције у руке држимо, идемо расипемо га, трпимо гладни. Не не остаја да једемо леб. Кад ће не искара на занимање, занимање је било тешко тад. Имали смо две фишеклије напред, трећу овде позади на леђе. Кад ће каже он: – Вод, напред марш! ако не му искидамо сас корак, сас ноге, да издигнемо ноге добро да корачимо, задњу онуј да му закачимо, каже: – Вод стој! Блато било, ма вода било, ама камен, тьрн, зелезо. Лежи, диж се, ваљај се. Тепа те. Кад сам ја отиша, имаја сам каплари.

Јован Перић (76 година)

---

[13] Павле Ивић и Слободан Реметић, *Рефонологизација акцентованих вокала е и о у говорима призренско-јужноморавског дијалекта на земљишту косовске покрајине*, Косовско-метохијски зборник I, Београд 1990, стр. 163–171.

Пример текста из Грачанице (Приштина)

Свекар ми бија газда, он увек бија, он један ^и^е бија Рајко тај Секулић. Он је пр^ч^увен бија човек, и добар, и газда. Он је за' вр'еме (вр^и^еме) турско купија земњу од Турце. И све наша земња што имамо ми још турске тапије имамо што купио мој свекар. Ал'и, био он председник, мој свекар, председник бија. Ал'и један бија к^а^о пандур куд њега, пандури тад се звал'и, Са^(л)^ се кажу поштари, а та^д^ пандури. И он би'о горе тамо кад смо се ослободили. И он узеја једну кобилу тому Дуке, Шиптару од Мрамор, горе што-е. А тај Дука девет жена имаја. Девет жена имаја. То, цеа Мрамор њигов. И ^у^он, узеа једну кобилу, тај пандур, и донеја гу у ^у^општину.

А мој свекар имаја своју кобилу, своје ч'езе. Кад иде за Приштину кад иде де ^у^оће, они... ал нека брзина му била, она та кобила била ту, у ^у^општину, и он доватија мој свекар па гу ујану^и^е да заврши работу. Отишаја у град^т^, у Приштину. Кад отишаја тамо, ^у^они видел'и, ти Дукини, кобилу под моега свекра што јаше. ^у^он, овиа председник. Кад се вратија, они рекли Дуке: „Дуко, каже, видомо ми кобилу под Рајка Секулског, председника." И ајде, ајде, ајде, кад... дошло за време, те се ослободил'и, дошло шиптарско, знаш тад, и он дошаја Шиптар, рекаја: „Рајко, да ми даш паре, каже, тал'ико и тал'ико, кобилу си ми узеја.". „Нисам ти ја, Дуко, узеја." „Ја сам виде^а^ кобилу под^т^-тебе, ти да платиш кобилу". И мој свекар вртеа, вртеа, вртеа, и он, тому пандуру, што биа тај Жива Аритонов (Аритонов) и они платили, и мој свекар платиа.

Кад^т^, ослободил'и смо се ми после, он... дошло албанско време (вр'^е^ме), знаш, за албанско дошло. Он, Дука тражија паре од моега свекра. Кад доће воде Дука за верме албанско, каже: „Рајко, ел ме познаваш?" Мој свекар стар. Каже: „Ја не, Дуко, не те познавам.". „Е, каже, мораш да ме познаш, каже. Знаш, ти кобилу си ми узеја, каже, мораш да ми платиш." „Кал'ико, Дуко?" „Двајес и пет напалијона."

Ката Секулић (60 година)

САЖЕТАК

Аутори излажу преглед разлика у говору Грачанице и Извора /САП Косово и Метохија/, према Упитнику за српскохрватски дијалектолошки атлас. Посебно се указује на разлике које Грачаницу везују за западне /косовско-ресавске/ а Извор за источне /призренско-јужноморавске/ говоре.

Мр Вања СТАНИШИЋ

СЛОВЕНСКА ПИСМЕНОСТ У ПРИМЕНИ ЗА АЛБАНСКИ ЈЕЗИК

У оквиру општих културно-историјских односа између Албанаца и Словена, и словенска писменост имала је улогу. Словенски језик је као један од главних културних језика на средњевековном Балкану био коришћен и на територији Албаније. У канцеларијама албанских владарских породица састају се сва три писмена језика тадашње Европе. Типичан пример за то је тројезични латинско-грчко-словенски натпис Карла Топије из 1383. на манастиру св. Јована Владимира (Shën Gjon) крај Елбасана[1].

Познато је да словенска писменост припада само културној прошлости Албаније и да није имала никаквог учешћа у стварању савременог албанског алфабета. Међутим, нека питања из те прошлости остала су и даље отворена. Једно од њих било је питање старости словенске писмености на тлу Албаније. Мада је познато да од три писмености које су постојале у Албанији, словенска готово да и нема споменике на албанском језику, Н. Јокл, Х. Барић и В. Полак изнели су претпоставку да је управо она служила као најстарије национално писмо Албанаца. Сва три аутора заснивају ову хипотезу на пет ћириличних знакова за особене албанске гласове у првој албанској писаној књизи, Мисалу Ђона Бузукуа из 1555. На основу чињенице да су неке од тих Бузукуових знакова употребљавали у својим радовима северноалбански писци XVII века, а да при том нико од њих за Бузукуа није знао, Х. Барић тврди да се у Албанији писало словенским писмом „пре него је под утицајем католичке цркве овладала латиница, а и после, где је за млетачке владе у Скадру још почетком 15. века постојала словенска канцеларија"[2]. Међутим, најстарији писани споменици на католичком северу и православном југу Албаније јесу Формула кршења по латинском обреду (Formula e pagëzimit) из 1462, написана за цркву св. Тројства на реци Мат[3], и Божићна песма (одломак јеванђеља по Матеју) писана грчким писмом и пронађена у Амброзијанској библиотеци у Милану у једном кодексу грчких текстова из XIV века[4]. Посредна потврда да је у Северној Албанији најстарија била латиница, још је старија од првог писаног споменика: 1332. француски клерик и барски

---

[1] М. Шуффлау: „Повијест сјеверних Арбанаса", Архив за арбанаску старину II, Београд 1924, стр. 206.

[2] Х. Барић, „Старина арбанаске писмености", Време 1. I, Београд 1941, 5.

[3] Dh. Shuteriqi, Shkrimet shqipe në vitet 1332–1850, Tiräne 1976, str. 34–35.

[4] Dh. Shuteriqi, Shkrimet shqipe, 29; Х. Барић, нд. стр. 5.

надбискуп Брокар (Guillelmus Brocardus) бележи да Албанци: „Иако говоре једним потпуно различитим језиком од латинског, ипак у свим својим књигама употребљавају латинска слова" (»Licet Albanenses alliam omnino linguam Latinam habeant et diversam, tamen litteram Latinam habent in uso et in omnibussuis libris«) [5]. Ову тврдњу, на крају, употпуњују и сверноалбански историјски документи XIII, XIV и XV века који су доследно латинични. Зато се можемо сложити са закључком Е. Чабеја да појава неколико ћириличких знакова у првој албанској писаној књизи пре изгледа као индивидуални поступак једнога, или неколико албанских клерика са севера, него као одраз правог културног утицаја[6]. Али је, исто тако, и Чабејева протхипотеза да је најстарије писмо на територији читаве Албаније била латиница такође слабо утемељена. Чабеј то закључује само на основу два знака (th /ϑ/, x / шж/) – заједничких графичких црта између старог северног алфабета и писмености италијанских Арбреша (који су пореклом из јужне Албаније)[7]. Овај други знак био је, међутим, стандардна одлика и средњевековне латиничне писмености Далмације и Босне[8].

Као што је показано, тек од Бузукуове књиге почиње употреба пет поменутих знакова у албанској писмености. И мада је ова књига у каснијим вековима пала у заборав (поново је откривена тек у XVIII веку), с правом се може рећи да је кроз Бузукуово дело, или дела његових до сада непознатих савременика, словенска писменост ушла у албанску културу. Ту претпоставку најбоље потврђује велики значај јужнословенског (српскохрватског) утицаја на првог албанског књижевника. Иако се о овом фрањевачком клерику из доба реформације ништа више не зна осим имена, са́мо̄ презиме Бузуку које се још и у XIX веку среће у Сарајеву у имену фрањевца Андрије Бузука, не изгледа случајно везано баш за Босну и босанске фрањевце. Не само да је концепција ове књиге карактеристична за фрањевачке текстове тога времена, већ се, по мишљењу већине проучавалаца, може сматрати да је албански књижевник за предложак свога дела имао јужнословенски текст. По Барићевом мишљењу Мисал је несумњиво рађен по једном босанском Требнику с почетка XVI века, док М. Цамај упућује на Бернардинов и Рањинин лекционар[9]. Упоређујући текстуалне подударности Мисала и дубровачког молитвеника „Офичије блажене дјеве Марије" (XIV век), Чабеј је запазио заједничка одступања од латинског оригинала у правцу источне цркве, што се код Бузукуа може објаснити једино ослонцем на словенски текст који је, мада католички, у језичком смислу наследник староцрквенословенске, па

---

[5] Shuteriqi, ibid. str. 27.

[6] Meshari i Gjon Buzukut, Botim kritik punuar nga Eqrem Çabej, I, Prishtinë 1988, str. 60.

[7] Meshari i Gjon Buzukut, str. 46.

[8] Енциклопедија Југославије 5, „латиница" Загреб МЦМLXII; Г. С. Ружичић, Језик Петра Зоранића, Београд 1930, 13; В. Богићевић, Писменост у Босни и Херцеговини, Сарајево 1975, стр. 203.

[9] Бабић, н. д. 5; В. Полак, »Cirkevi slovanština v Albanii«, Студија paleoslovenica, Praha 1971, str. 294.

дакле, и византијске традиције. То још очигледније потврђују чисти језички утицаји. Само под српскохрватским утицајем настали су следећи преводи: »E ut ap krypë asaj qi anshtë e ligë« / „и да дам соли оној која је болесна"/ – сх. „И болесну ћу окријепити", лат. »Et quod infirmum fuerat consolidabo« где је сх. *окријепити* схваћено као krypë „со"; »E bijatë e tu viñënë pr anë tande të jenë ushqyem« / „и кћери твоје доћи ће к теби да се нахране" / – сх. „И кћери твоје носиће се у наручју", лат. »Et filiae tuae de latere surgent« где је сх. *наручје* схваћено као „наручати се" и преведено са ushqyem „хранити се"; »E të viñë tek na porsi shiu i mpsuom përherë e qi ep gjithë te parë frujt dheut«ю / „и нек дође нам познати дажд који увек и свуда даје прве плодове земљи" / – сх. „И доћи ће нам као дажд, као позни дажд који натапа земљу", лат. »Et veniet quasi imber nobis temporaneus et serotinus terrae« где је сх. *позни* замењено са „позват" и преведено као i mpsuom. Међу славизмима има и канонских личних имена, нпр: Jeva према Eva (што одговара облику Jevrejtë код Петра Богданија албанског писца из XVII века који такође има доста словенских утицаја), Jezu Nazarenin = сх. *Исус Назаре /ћа/ нин* према лат. Iesus Nazarenus и итал. Gesù Nazareno, Gregpr (Gurgur код Богданија) „св. Гргур" чији је култ врло јак управо у Босни[10]. Овом кругу припадају и славизми црквенословенског порекла, који су се у албанском језику задржали као цивилизацијско наслеђе: strazhë (стража), zakon (законъ – општеалбанско значење „обичај", а код Бузукуа Iri zakon значи „Нови завјет"), riznicë (ризница), bdoj (бдъти)[11], а индикативна је и реч ajër (и данашње северноалбанско ajr) која упркос Чабејевом одрицању представља везу са католицима српскохрватског језика[12].

Због свега реченог не чуди ни веза поменутих пет знакова за особене албанске гласове са словенском писменошћу. То су: 1) ε /z, zh / (meεatneh / »mëzatnë / „јунац"/ облик акузатива/; goεdeuet/ »gozhdëvet«/ „ексерима");2)ȩ / c/ (buoli at/ »buolicat«/ „биволице"); 3) ѫ / q, gj / (vdiћ /»vdiq«/ „умре", burće/ »burgje«/ „тамнице"); ξ/ th, dh/ (ћiξe/ »gjithë«/ „све", e maξeh/ »e madhe«/ „велика"); 5) γ/ u, y/ (ροργit/„попујт"/ „народи", γneh εot »ynë zot«/ „наш Бог"). Међутим, од ових знакова само је један (3) искључиво ћирилички („ћерв" који је одлика само српске ћирилице, а нарочито босанске и средњевековне ћирилице далматинских католика), док су остали дискутабилни. Прва два и четврти знак сматрани су или преобликовани ћириличким знацима „земља", „зјело" и „кси", или северноиталијанским (венецијанским) знацима s, ξ, z (што понајвише важи за ȩ који се под италијанским утицајем у истом значењу среће код католичких писаца у Далмацији и Босни[13]. Последњи знак

---

[10] Meshari, стр. 36–37.

[11] В. Полак, ибид, стр. 291.

[12] У овом облику реч је истоветна хрватскосрпском облику *ајер* (од латинизма AER) и супротставља се књижевном албанском синониму erë – E, Cabej, Studime gjuhesore I, Prishtine 1986; g. Meyer, Etymologisches Worterbuch der albanesischen Sprache, Strassburg 1891, str. 6.

[13] Као нп. код Ивана Анчића који је помоћу графема : ç правио разлику између гласова (ц) и (ч): katholiçim: çoviçastvo – С. Марковић, Језик Ивана Анчића (босанског писца XVII века), Београд, 1958, стр. 6.

је грчко-ћирилички „уник" који је заједно са првим и четвртим постао стандардни знак старог северноалбанског алфабета.

Иако после овог прегледа веза Бузукуовог алфабета са ћирилицом може да се учини пренаглашеном, Чабеј је указао на низ детаља којима није придаван значај, а који показују да је албански књижевник не само знао ћирилицу него у много већој мери био под утицајем овог писма него што то на први поглед изгледа. Осим поменутих знакова у тексту се среће још један – карактеристично босанско квадратно „вједе" којим се доследно пише само једна реч:&u̯/»uria«/ „глад". Не тако ретко, среће се и велико слово М у средини речи уместо m: korp гман, тј. у облику курзивног ћириличког *м*. Утицајем ћирилице у овом правцу може се сматрати и често писање других мајускулних слова уместо минускулних пошто се у ћирилици мала слова графички не разликују од великих. Словенским утицајем Чабеј сматра и замену итало-романске комбинације gn /њ/ знацима ni(неретко и nt). Овакво бележење је иначе у албанској писмености врло старо и врло распрострањено. Среће се већ у Форумули крштења: paghesont /pagëzonj/ „крштавам", e senit /shenjt/ „свети", а такође и код Л. Матранге и П. Богданија[14]. Иако је обележавање палаталних сугласника *љ, њ* италијанским групама gli, gni веома рано ушло у хрватску приморску латиницу (одатле чак и у дубровачко ћириличко „Либро од мнозијех разлога"[15]) ипак се као алтернативни, непрестано употребљавао модел са l, n + i, y, e, а доследна примена оваквог начина у Шибенској молитви један је од разлога да се она, по Решаторовом мишљењу, сматра најстаријим спомеником писаним латиницом[16].

У пост-Бузукуовој северноалбанској писмености XVII века, описани ћирилички знаци постају национална одлика албанске латинице. Настављајући Бузукуову графичку традицију, каноник и викар „Српске бискупије" са седиштем у Прокупљу, Петар Буди бележи око 1616. да албански језик нема другу писменост.[17] Знаке ɛ, ʒ, *γ* као домаће албанске („епиротске") помиње Франг Барди у свом „Латинско-епиротском речнику" (Рим 1635)[18], а скопски надбискуп Петар Богдани у предговору свога Cuneus prophetarum жали што у Падови, где је штампао своје дело 1685, нема „албанских слова"[19]. Ови преобликовани ћирилички знаци својим карактером подсећају и на знаке из специјалних албанских алфабета који се век касније појављују у православним центрима средње Албаније, Елбасану и Берату. Са том оригиналном албанском писменошћу у вези је давно одбачена фантастична хипотеза загребачког слависте Леополда Гајтлера да њени загонетни знаци представљају остатке неког старог балканског писма из којег се развила словенска

---

[14] Meshari, str. 53.

[15] Нпр. *глиубећи* „љубећи", *когние* „коње" – М. Решетар, Дубровачки зборник од год. 1520, Београд 1933, стр. 138.

[16] М. Решетар, нд. стр. 139.

[17] Shuteriqi, str. 59.

[18] В. Полáк, стр. 288.

[19] Барић, нд. стр. 5.

глагољица[20]. Међутим, насупрот тврдњи да је „Елбасански аноним индивидуално стилизовано грчко курзивно писмо XVIII века[21], Гајтлерову идеју васпоставио је Димитар Шутеријћи, али на много реалнијим основама. Везу са грчким писмом не подупиру историјске прилике у XVIII веку. Све до 1767. охридска патријаршија са својим епископијама у Мокрој Гори, Елбасану, Берату и Драчу одупирала се Цариградској патријаршији, познатом феудалном наметнику против којег је иначе био читав православни народ турске царевине. Као што су се албански хришћани нашли на истој страни са Словенима и албанско писмо XVIII века нашло је, по Шутеријћијевом мишљењу, добру подлогу у отпору словенске охридске цркве грчкој. Због тога се Шутеријћи враћа словенском тумачењу Елбасанског анонима и алфабетâ Дaскала Тодија и Косте Бератија, па чак и најамбициозније замишљеног оригиналног писма Наума Панајота Вељиљхарџија, родоначелника албанског препорода из средине XIX века[22]. Значајна је и чињеница, да овим алфабетима нису писани само религиозни списи већ су били распрострањени и у занатско-трговачким слојевима становништва јужне и средње Албаније, што, по речима М. Домија, говори о покушају да се у писму одрази албанска национална посебност[23]. Међутим, ова писменост није могла да одигра значајнију улогу у албанској култури зато што услед општих културно-историјских прилика албанска писменост у XX век закорачује с латиницом.

Иако ћирилица никада није служила као албанско национално писмо, постоје потврде да су се албанске хришћанске енклаве у словенском окружењу служиле овим писмом. Једна од таквих је албански ћирилички натпис из 1883. који је на православном гробљу у Тетову открио М. С. Филиповић[24]:

Кьту ньнь кьт рась тефтофун, армооть ене калбеть
– Këtu nën këtˆ rrasë të ftoftë, â rrmua òdhe kalbet
– Ту под овом плочом хладном, закопано је и труне
трŏпи е /!/ Андчесс бири дŏкось ҷелепь пред Дŏфить.
– trupi i Andçes biri (i) dukos ̆xhelep prej Dufit,
– тело Јанче сина трговца стоком из Дуфе,
а и ђŏшь пои кьндонь леть ѳоть нилже /?/ Зоть,
– ai gjysh /gysh/ po i këndon le(h)të thotë n(d)ieje Zot,
– онај који чита лако ће рећи услиши га Боже,
роити цаль: 75: вѣь вдич 1889: мои апрѣль: 26 нь ше'ер Тетов:

---

[20] L. Geitler, Die albanesischen und slavischen Schriften, Wien 1883

[21] Gj. Pekmezi, »Vorlaufiger über das Studium des Dialektes von Elbasan«, Anzeiger der philosophisch-historishen Classe der Osterreishiscehen Akademie der Wissenschaften, Wien 1901. str. 390.

[22] Dh. Shuteriqii, »Anonimi i Elbasanit«, Buletin i Institutit të shkencavet, III/1 Tiranë 1979, str. 50.

[23] M. Domi, »Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit«, Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastittit, Tiranë 1972, str. 14.

[24] M. S. Filipović, »Albanisch mit kyrillischen Buchstaben«, Zeiteschrift für Balkanologis 7 1969–70, str. 22–23.

– rojti xhallë /gjallë/ Vetë vdiç/vdiq/ 1889, mu(a)j prill 26. në she(h)er Tetov.
– поживе 75 сам умре 1889. месеца априла 26. у шехер Тетову.[25]

Овај текст записан црквенословенском ћирилицом толико верно одражава албански језик да се на основу њега могу и замислити и разумети речи Доситеја Обрадовића, записане у албанском Хормову, да се албански језик „с нашими словами пише колико да су за њега начињена"[26]. Није познато како је албански језик бележио Доситеј, али зато графичка решења овог натписа могу да буду упоређена с албанском ћириличком графијом тројице јужнословенских аутора, В. Караџића, Ђ. Пуљевског и Љ. Кујунџића. Пада у очи да је искусни филолог, Вук Караџић, најсавршеније одразио албански гласовни систем, иако тај језик, за разлику од друга два аутора, уопште није говорио (своје „Арнаутске пјесме" чак је записао из „друге руке" – у Крагујевцу 1830. од пећког калуђера Д. Обрадовића[27]). Као и албански натпис и Вук бележи „дебелим јером" албански полугласник у јаком положају: *Нь* бјеште нальт /Në bjeshk të nalt/ „У високој планини". И Вук албанско /th/ обележава грчко-старословенском „титом": Море Даут, Даут *θије*, прсем преве кушерије? /More Daut, Daut *thije* , përse m'preve kusherije?/ „Море Дауте, Дауте свињо, зашто ми посијече рођака?", али је осетио и фонолошку вредност албанског /dh/ обележивши га грчком „делтом" или „ламбдом", што је и албанска дијалекатска реализација овога гласа: Песћинд *δен* ме пескум бона /Pes qind *dhen* me pes kumbona/ „Пет стотин' оваца са пет звона", Мь катра ћиш ја *λа* зјаре /Më katra qish ja *λa* zjare/ „Са четири стране даде му огањ". Оригинално Вуково решење је и графија *ÿ* за албанско /ü/ (ортогр. у): Пљот *кљисÿра* умбеш ме ђак/Plot *klisyra* u mbush me gjak/ „Пуна клисура се крви напуни"[28].

Други аутор, Ђорђе М. Пуљевски, један је од последњих балканских полиглотских лексикографа. Попут познатог албанског просветитеља Теодора Кавалиотија из Москопоља, који је 1770. штампао у Венецији тројезични речник грчко-арумунско-албански, и Ђ. М. Пуљевски „мијак гаљички" штампа 1875. у Београду свој „Речник од три језика (македонски, арбански и турски)". Мада се именује „речником" његова књига представља неку врсту расправе у просветитељском духу о потреби образовања и подизања културног нивоа балканских народа. Сва три језика пише Вуковом азбуком са додатком „тите" за албанско /th/. Ништа мање оригинално од Вуковог, јесте његово обележавање албанског гласа /y/ графичком комбинацијом *ји*. Описујући њену посебну гласовну вредност Пуљевски на свом галичком дијалекту каже: „Ово слово је гушно зашто виљициве стегнуваме, а језиков го соберу-

---

[25] На овом месту најсрдачније се захваљујемо лекторкама албанског језика са Филолошког факултета у Београду, Ђустини Шушки и Ремзији Ајети, на помоћи при тумачењу овог натписа.

[26] Ђ. Шушка, „Доситејево интересовање за албански свет", Научни састанак слависта у Вукове дане 10/2, Београд 1989. стр. 486.

[27] Вукову тачност у бележењу албанског језика истакли су проучаваоци овог његовог рада – Н. Јокл, »Vuk's albanische Liedersammlung herausgegeben und mit sprachwissenschaftlichen Erlauterugen Versehen«, Белићев зборник I, Београд 1921, стр. 33–86.

[28] Сабрана дела Вука Караџића, XVIII, Београд, 1972, стр. 350–359.

ваме, повљечено напред со гушата" (у албанском преводу: „*Кји* /= Ку/ штиљс аште гурмазис, прсе те нофула поштрингоим, апо ћуу, поембљидем ичшин препара гурмаза" /118/). Из овог текста се запажа да овај глас он обележава и комбинацијом *ју*: *попјуетин* /ро pуetin/ „прашуват", или само знаком *у* (пред палаталним сугласницима): *кађуре* /këqуre/ „погљедала".

Трећи аутор, Љубомир Кујунџић – Ђаковац, писац је првог српско-хрватско-албанског речника. Његов „Српско-арнаутски речник" (Београд 1902), за разлику од Пуљевскуовог, већ има изглед једног дела такве врсте: садржи око 4000 речи за којима следе називи дана, страна света, „годишњих времена", месеци у години, бројева и доста обиман разговорник. Кујунџићев рад био је у једном периоду главни извор података о албанском говору Косова и Метохије. Одатле је у познате албанолошке студије Н. Јокла и К. Таљавинија ушао и један број Кујунџићевих грешака, пошто је он саставио свој рад „сам без ичије помоћи, ослањајући се само на речник који ми је био у глави" (стр. VII)[29]. Насупрот В. Караџићу, чијом су се азбуком служили, ни Пуљевски ни Кујунџић не усуђују се да за ознаку албанског полугласника уведу „дебело јер", већ га бележе или цртом: *вог-љ* /vogël/ „мал", *шт-пи* /shtëpi/ „кућа" (Пуљевски), или апострофом: *влаз'н* /vllazën/ „братство", *т'пуноиш* /të punoish/ „да радиш" (Кујунџић) – иако је управо у завичајним говорима обојице аутора, за разлику од Вуковог, полугласник постојао. Интересантно је да попут старих северноалбанских писаца и Пуљевски бележи албанске дуге вокале удвојеним знацима: *пошкруу* /ро shkrū/ „пишем", *диим* /dīm/ „знајемо", *мир јаан* /mir jān/ „љепи", *љее*/le/ „остави". Насупрот овом, удвојени знаци код Кујунџића пре говоре о назализацији него о дужини: *шеејт* /shêjt/ „знаци", *пее* /pê/ „прећа", *брии* /bri/ „ребро", што, по речима Х. Аганија, потврђује стање у албанском говору Ораховца, Кујунџићевог завичаја, кога одликује изразит назализам[30].

Речник Љ. Кујунџића има једну особеност везану за ћириличко писмо. По сопственом признању аутора написан је из политичких побуда и представља покушај да се код Срба попуни празнина у познавању албанског језика „јер данас ни један наш чинилац у Ст. Србији и Маћедонији – а нарочито на Косову – не може без овог језика вршити посао успешно толико и тако као што би могао с њим"(VI). Наглашавајући фактичку потребу да сва наша интелигенција у Старој Србији и Маћедонији, сви тамошњи а многи овамошњи знају тај језик, језик блискога територијалнога суседа, с којим су нам битни интереси измешани"(V), Кујунџић са жаљењем закључује да су многи суседни народи у том погледу претекли Србе, а нарочито Италија којој приписује стварање албанског латиничког алфабета. Ако се тврдња о италијанској улози у стварању албанског писма прихвати само као делимично тачна – католички албански север који је, као што је показано дао најстарију албанску писменост, одиграо је најважнију улогу у стварању савременог албанског писма[31] – сасвим је тачна тврдња да је за заједнички

---

[29] H. Agani, Fjalori i Lubomir Kujunxhiçit, Prishtinë 1981. str. 20.

[30] Х. Агани, ибид, стр. 68–69.

[31] М. Доми, стр. 18–43.

живот различитих народа на истом простору неопходно њихово међусобно упознавање. Значајан допринос томе свакако је проучавање старих културних веза које их зближавају.

ОНОМАСТИКА ПОТКОПАОНИЧКОГ СЕЛА ЛОЗНО

Село Лозно удаљено је око 15 км источно од Лепосавића. До села се долази веома лошим путем из правца села Добрава. До самог села луксузни ауто не може да дође, могу теренски ауто или трактор, и то веома тешко. Да би стигли у Лепосавић сељаци користе пречицу којом осетно скраћују пут. Зими је село готово изоловано од света.

Село је смештено у подножју Ко̏знице чији се врх налази на 1442 метра надморске висине. Саставни део села су била и два засеока: Кнѐжѐво Бр̏до и Лука̏ре. У ова два засеока нема више нико да живи. У засеоку Кнѐжѐво Бр̏до некада су живеле породице Цве̏тковић и Пе̏тровић, а у засеоку Лука̏ре породица Те́рзић. У селу Ло̏зно сада има 10 домаћинстава (породица Ра̂довић) са укупно 19 становника од којих ни један млађи од 70 година.

Са десне стране села, према селу Гранич̏ане, протиче речица коју сељани зову Лоза̂нска ре́ка, која се низводно зове Добровска река (по селу Доброво) и која се десно улива у Ибар.

У селу постоје два гробља – старо српско гробље које је обновљено 1912. године, поновним доласком Срба у Лозно и Бошња̂чко гробље у коме су се сахрањивали муслимани који су до 1912. године живели у селу. У српском гробљу су видни остаци неке грађевине коју мештани зову Црквина.

Школу немају, нити су је икада имали. Некада док је још било деце у селу у школу се ишло у суседно село Гранич̏ане док и тамо није школа затворена па после тога у Јела̏кце где је школа 1983. затворена због недостатка деце.

Последњим пописом становништва 1981. године у Лозну је имало 17 домаћинстава са 45 становника.

Етници: Лоза́нац и Лоза̂нка; ктетик: лоза̂нски

Информатор: Че̏домир Ра̂довић (1919)

Топонимија

Ба̏тковица, ливада са извором

Бо̂р, ливаде у страни

Бошња̂чко гро̏бље, остаци муслиманског гробља

Бре́киње, њиве у страни

Ва̄ло̏га, њива равна

Громи̏ље, ливада и шума у страни

Го̑рња во̏да, извор
Гребе̑н, шума у страни, према Граничану
Гр́нац, пашњак у страни
Пр̏бље старо српско гробље
Долина, њива равна
До̑ња во̏да, извор
Жа́ри, ливада и шума у страни
Жа̑рски по̏ток, поточић (улива се лево у Лозанску реку)
Јаћи̏мовац, шума у страни
Једи̏на бу̏ква, ливаде у страни
Кла̏дни до̑, ливаде у страни
Клопота̏ре, ливаде и шума у страни
Кнежёво Бр̏до, некадашњи засеок села Лозно
Ко̏зница, брдо више села
Лёли̏на во̏да, шума у страни
Лёсје, шума у страни
Лоза̑нска ре́ка, речица (Добравска река)
Лоза̑нски кр̏ш, пашњак и шума у страни
Лука̏ре, некадашњи засеок села Лозно
Ма̑кова, ливада у ували
Међугорје, шуме и ливаде у страни
Ни̑чки брёг, шума и њиве равне
Оба̑рци, пашњак у страни
Пото̏чине, њиве, ливаде и поток (улива се у Лозанску реку)
Сте́на, шума са огромном стеном поред Лозанске реке
Стра́на, ливада у страни
Црквѝна, остаци грађевине у српском гробљу
Ча̏дариште, ливада и пашњак у страни
Што̑вна, извор у Кнежевом Брду

Антропонимија

Презимена

Пе̏тровић, одсељена фамилија. Дошли су били 1919. године из оближњег села Борчане. Славили су светог Андреју. Одселили су се у Крагујевац (две куће) и у Београд и Лепосавић по једна кућа.

Ра̑довић, десет кућа. Дошли су били 1918. године из оближњег села Борчане, а у Борчане су дошли из Мораче у Црној Гори. Даљи рођаци са Гаићима у Граничану и Борчану. Славе светог Ранђела и светог Ранђела летњег. Одсељено, од II св. рата, преко 30 домаћинстава у Крагујевац, 7 у Београд, 4 у Лепосавић, 2 у Нову Пазову и по једно домаћинство у Сочницу (општина Лепосавић), Земун, Обреновац, Руму и Приштину.

Те́рзић, одсељена фамилија. Дошли су били 1919. године из оближњег села Борчане. Славили су светог Николу. Одселили су се у Београд и Крагујевац.

Цве̏тковић, одсељена фамилија. Дошли су били из оближњег села Борчане 1919. године. Славили су светог Аранђела. Одселили су се у Руму.

Мушка имена

(Добр̂ије)
Добросав
Ду̏шан
(Василије)
(Вук̂мир)
(Здра̂вко)
(Јездӣмир)
(Ма̏ксим)
(Ми̏ла)
Мила̂н
Миле̂нтије
Миро̏слав
Петр̂ије)
Прок̂пије
Ра̏дивоје
(Ра̏дања)
(Ра̏досав)
Свето̏зар
Свето̏мир
Че̏домир

Женска имена

(Анђели̏ја)
Богда̏на
Вели̏мирка
Вуке̏на
Ву̏косава
Дра̏гица
(Јегдо̄сија)
Јорда̏на
(Ка́га)
Mила̂нка
(Миле̏на)
(Нера̂нца)
(Радинка)
(Ранђи̏ја)
(Серафи́на)
(Софија́на)
Стану̏ша
Цве́та

Имена у загради су имена људи и жена који су некада живели у селу и којих више нема.

Мушки хипокористици

До́бро (Добро̏сав)
До́са (Миро̏слав)
Ду̏шко (Ду̏шан)
Ми́ле (Миле̂нтије)
Про́ка (Про̂копије)
Ра́ца (Ра̏дивоје)
Све́ла (Свето̏мир)
То́рзо (Свето̏зар)
Че́до (Че̏домир)

Женских хипокористика, мушких надимака и женских надимака нисам нашао.

Драган МИКЕТИЋ

НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ

Др Никола ЦВЕТКОВИЋ

МОТИВИ СМРТИ У НАРОДНИМ ПАРТИЗАНСКИМ ПЕСМАМА КОРДУНА, ЈУГА СРБИЈЕ И КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Мотив смрти у народним партизанским песмама ослободилачког рата и револуције Кордуна у Хрватској, југа Србије и Косова и Метохије има врло истакнуто место. Мотив страдања и смрти у име лепше и богатије сутрашњице, обрађен је сликовито и са пуно унутрашње драматике у више песама насталих на ова три удаљена, по много чему различита, али по слободарском духу и борбеним традицијама, врло слична подручја. У тим песмама се величају подвизи партизанских првобораца уз извесну идеализацију и наметљиву идеолошку усмереност у смислу ангажовања и мобилисања нових бораца. Народни уметници су опевали поједине личности, појаве и збивања која су често имала реалну историјску основу. Важно је овде истаћи да су Кордун, Косово и Метохија као и Јабланица на југу Србије били истинско стециште борбених и револуционарно ослободилачких традиција које су имале снажног уплива и одјека у свеукупном народном стваралаштву, па и у народној партизанској поезији.

Кордун, Јабланица и Косово и Метохија – значајна упоришта народноослободилачких и песничко-стваралачких традиција

Кордун је захваљујући својој богатој и разуђеној историји, честим ратним војевањима и сукобима, динамици живљења и неговања борбених традиција, био и остао један од значајних центара усменог народног стваралаштва, па и лирске и епске народне поезије. Тај крај је, како је лепо примећено, „једна од колијевки народне пјесме"[1] и дао је видан допринос југословенској народној поезији уопште, а посебно народној партизанској поезији ослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Подручје југа Србије, са такође динамичном и богатом историјом и традицијом, средиште је још увек живог народног стваралаштва. Овај крај, као и валовита Топлица, Црна Трава и Пуста Река дали су значајан прилог епској и лирској народној поезији. Песмопојци и у наше време стварају песме поводом смрти знаменитих руководилаца или трагичних личности и догађаја, као што је страдање амбасадора Роловића у Шведској.[2] Носиоци

---

[1] Станко Опачић-Ћаница, *Предговор* књизи *Народне пјесме Кордуна*, Просвијета, Загреб, 1971, стр. 7.

[2] Никола П. Илић, Момчило Златановић, *Народне песме јужне Србије о ослободилачком рату и револуцији* Лесковац, 1985, стр. 10 и 161–163.

епске традиције у Јабланици и Косаници, према једном од ранијих запажања Момчила Златановића, доброг познаваоца народног стваралаштва на југу Србије, јесу: „пре свега потомци динарских досељеника с краја XIX столећа".

Косово и Метохија су били центар некадашње српске државе, цркве, неимарства и свеколиког духовног стваралаштва и цивилизацијског раста. Трагично косовско опредељење за слободу као историјску судбину и лазаревско царство небеско, чини темељ српског националног мита, етичко вредно упориште читаве националне идеологије и моралну основу и суштаство друштвене и националне свести, све до наших дана. У том смислу Косово и Метохија су још од давнина били једно од најмоћнијих средишта усмене народне књижевности. „У овим српским крајевима очувала се свежа усмена народна традиција толико богата и разноврсна да се преко ње може јасно видети континуитет српског усменог стваралаштва", пише проф. др Владимир Бован, један од најбољих зналаца и истраживача народне књижевности овог подручја.[3] Поред старијих родољубивих песама и оних о првом и другом српском устанку, на Косову и Метохији су надахнуто опевани српско-турски ратови осамдесетих година XIX века, као и балкански ратови; а први светски рат и партизанске борбе из другог светског рата снажно су одјекнуле у свести народног песника. О томе сведоче бројне народне песме у којима се, поред осталог, опевају поједини догађаји и познате личности, истичу херојски подвизи и јуначке погибије партизанских првобораца.

Народни песник Кордуна лирски надахнуто, на моменте баладично, пева о смрти браће Карас, о погибији Мишка Бреберине, Душана Мудрака, Мирка Поштића, Миће Бараћа, Дакића и других команданата и бораца.[4]

На сличан начин у Јабланици, Пустој Реци и Топлици пева се о страдању Ратка Павловића Ћићка, Србе Ђуровића, Милана Дацића, Попа Миће и другим партизанским вођама.[5]

И народни уметник са Косова и Метохије дирљиво пева о смрти Стаје Марковића,[6] па о Ћаји Марковићу, Моми Павличићу, С. Миличићу, вођи Армушу,[7] те о Бати и Розети[8] и другим првоборцима и командантима.

У овим народним партизанским песмама Кордуна, Јабланице и Косова и Метохије указује се на подвиге палих јунака, упућују се поздрави и позиви на освету, наводе се њихове заветне речи, истиче спремност на саможртвовање,мобилизаторски се поручује да се борба наставља и сл. Ти мотиви се често варирају и увек изнова актуелизирају приликом погибије

---

[3] др Владимир Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији* I, Јединство, Приштина, 1989, стр. 7.

[4] *Народне пјесме Кордуна*, сакупио и уредио Станко Опачић-Ћаница, Загреб, 1971; *Народне пјесме, пословице и слике из живота и обичаја Срба на Кордуну*, сакупио и уредио Станко Опачић-Ћаница, Просвјета, Загреб, 1987.

[5] Добросав Туровић, *Народне партизанске песме Јабланице*, Лесковац, 1968.

[6] Др В. Бован *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији* I, стр. 217.

[7] Т. П. Вукановић, *Српске народне партизанске песме*, Врање, 1966, стр. 98–99.

[8] *Народне пјесме о борби и изградњи*, избор и редакција Мака Диздара, Сарајево, 1958, стр. 148–149.

сваког виђенијег борца. Понекад се чак користе и слични поетски реквизити. Тако се на пример у песми о погибији Бараћа и Мандића на Кордуну започиње: „Процвилила нагоркиња вила"[9]; а у песми о погибији Србе Ђуровића првоборца из Гајтана, пр стих гласи: „Бијела је кликовала вила".[10] / И једна и друга песма завршавају се позивом на освету/. Песма о страдању Бате и Розета, два најбоља друга са Космета, почиње стихом: „Са Космета закликтала вила", а завршава се заветним покликом.[11]

У већој скупини песама о погинулим борцима, поред оних о страдању јунака, долази група епских народних песама о масовним покољима; потом неколико песама о партизанској мајци која тражи мртвог сина.[12] А по облику и карактеру издвајају се и песме хронике о палим борцима жртвама терора, са каталогом јунака. При суптилнијем и адекватнијем груписању песама из ове шире мотивске скупине, могли бисмо вероватно издвојити и неке друге подгрупе, што је само израз тематског богатства и разноврсности. Гледано у целини, свим овим песмама заједничка је љубав народног песника према палим борцима и херојима, њиховим слободарским циљевима и идеалима, као и идеологизирана вера у боље сутра. Истинске људске вредности, борбени хероизам, самопрегор, и свесно жртвовање инспирисало је народног уметника који је све то садевао у песму тражећи стваралачког одушка. Тако је исказивао свој поетски, али и поетички став и виђење човека у условима погибељног ратног страдања и револуционарног преображаја. У тим епским песмама веома је присутна и наглашена лирска нота, негован поетски израз и складна мелодиозност римованог двостиха.[13] Поједине од тих песама, као „Бојничка катастрофа", на пример, проживљавале су различите трансформа-

---

[9] *Народне пјесме Кордуна* стр. 258.
Песма је забележена од Драгиња Мандића, из Јоховице, који је сам стварао песме уз гусле. – Ибид., стр. 461 и 453.

[10] Д. Туровић, *Народне партизанске песме Јабланице*, стр. 22.
Стихови су записани од народног песника Милорада Шћепановића. Песма је посвећена Живку Ђуровићу-Срби из Гајтана, који је погинуо 16. јула 1943. године у Реткоцеру, у сукобу са четницима.

[11] *Народне пјесме о борби и изградњи*, стр. 148–149

[12] Од неколико песама из овог круга издвајамо „Гроб незнаног јунака" и „Поздрав кордунашких гробова". *Народне пјесме пословице и слике из живота и обичаја Срба на Кордуну*, стр. 242–245.
„Буклића мајка" – *Народне партизанске песме Јабланице*, стр. 66–69. А „Чолића мајка" је можда уметнички најуспелија епска народна партизанска песма на југу Србије.

[13] „Сијећање на моју чету" садржи каталог јунака – *Народне пјесме Кордуна*, стр. 432–436.
„Песма Гајтанчанима палим у НОБ" хроничарски бележи имена свих палих бораца. – *Народне партизанске песме Јабланице*, стр. 81–92.

ције, кристалишући се у колективне творевине са тужбаличким и баладичним елементима. У другима је опет /„Сијећање на моју чету"[14] – Кордун; „Песма о палим херојима Лесковца и околине" – југ Србије[15] „Погибија Витомирчана на Штедиму 1941. год." – Косово и Метохија,[16] упадљиво хроничарско приповедање засновано на реалним појединостима, уз одговарајућу каталошку организацију и композицију поетске целине. Основна вредност им је у дубокој хуманистичкој, борбено-патриотској и етичкој усмерености као и животној и документарној осмишљености.

На Кордуну су поједине песме, судећи по белешкама и записима о њиховом пореклу и казивачима, поред осталог, објављене и у *ратним листовима* као што је случај са „Пјесмом једне мајке". Ту је Милева Божић-Марјановић опевала своју мајчинску трагедију „погибију свог друга, мајке и троје дечице" /С. Опачић/. Песма је штампана у листу жена Кордуна „Ријеч жене", /1942, бр. 4–5/; а друге су опет објављиване у „Гласу Кордуна", или „Вјестима", што заслужује посебну пажњу, као и начин настајања појединих народних партизанских песама,[17] о чему ћемо писати у некој другој прилици.

Када је реч о југу Србије и Јабланици поједине песме су записиване и умножаване у партијској техници ОК КПЈ за Лесковац и као такве растуране међу народом Јабланице и Пусте Реке, бодрећи дух и подижући борбени морал.[18] Песма испевана поводом погибије Милосава Влајића објављена је у „Младом борцу" који је излазио у Јабланици све до ослобођења Београда.[19]

Већи број песама са Косова и Метохије, због посебно отежаних услова и околности у којима су настајале, записан је и објављен углавном после рата. Неке од њих налазе се у збиркама штампаним изван Космета и Србије.

Кад бригада полази у Лику – Иде чета – Баш на Шари водила се борба

Осврнимо се овде на мотив смрти у неколико народних партизанских песама, Кордуна, југа Србије и Косова и Метохије, на њихову стилско-изражајну структуру, слојевиту симболику и борбене поруке.

Занимљиво је да народни песник Кордуна и Лике и југа Србије пева о поласку бригаде, односно чете и о смрти вође и команданта. Песник Кордуна

---

[14] *Народне пјесме Кордуна*, стр. 432–436.

[15] Мирослав Миловановић, *Народне песме ослободилачког рата јужне Србије*, Београд, 1974, стр. 216–221.
Н. Цветковић, *Народне партизанске песме о илегалним борбама у* градовима југоисточне Србије, Лесковачки зборник, 1990, XXX, стр. 110–112.

[16] Т. П. Вукановић, *Српске народне партизанске песме*, стр. 97–100.

[17] *Народне пјесме Кордуна* /1971/, стр. 42–44.

[18] Никола П. Илић, Момчило Златановић, *Народне песме јужне Србије о ослободилачком рату и револуцији*, стр. 172.

[19] Ибид., стр. 168.
Н. Цветковић, *Лирски прилози у првим бројевима „Младог борца"*, Лесковачки зборник, 1985, XXV, стр. 221–254.

то чини разуђеније, са једним прилогом који доста вешто уводи у драматична збивања;[20] док се у сличној песми са југа Србије одмах in medias res пева о партизанској јединици која је остала без свог команданта.[21] А у песми са Косова и Метохије се у уводним стиховима говори о месту и попришту борбе као и о тежини битке.[22] Упадљива је мотивска сличност у поменутим песмама у којима се са осећањем бола пева о страдању најбољих бораца.

Кад је бригада пошла у Лику девојке су пратиле своје драгане, а мајке синове: „Хајде, сине зове домовина!" поручује народни уметник овим мобилизаторским речима. Тај уводни део песме има ангажован смисао позива у бој за одбрану онога што је најсветије – за одбрану домовине.

„Пред бригадом Дакић Милисаве,
Води јунак борце изабране".

Код сваког од тих бораца „очи су ватрене", каже сликовито песник истичући младалачку жестину и борбеност. Ту се намерно подвлачи њихова племенитост, сјај и блиставост да би се дочарала животна снага, одушевљење и занос са којом ови одабрани ратници полазе у окршаје. Истовремено то открива да су они пуни љубави према својој домовини која их зове у бој, а указује и на њихову живахност и жестину у сучељавању са непријатељем. При том се указује да су они кроз многе бојеве *прекаљени*. Поново се овде бира фигуративна поетска представа да би се указало на издржљивост, снагу и виталност партизанских бораца у подношењу највећих напора и тешкоћа. Они су кроз борбу и војевање очврсли и постали су тако издржљиви, као што се челик кали.

У наставку се описује бој око Врховине где је партизане дочекала фашистичка сила.

„Тешка борба траје пола дана,
Партизанске побједила страна".

У том крвавом окршају погинуо је командант бригаде Дакић Милисав.

„Душманска га погодила стријела
Бригада је заплакала цијела".

Народни уметник испуњен мржњом према злотвору бира реч *душманин* која се иначе доста често налази у народним песмама[23] да би означио крвног непријатеља. А стрела која је погодила Дакића симболизује изненад-

---

[20] „Кад бригада полази у Лику" – *Народне пјесме Кордуна*, стр. 254. Према белешкама скупљача ове стихове је записао у Утињи проф. Миле Дакић.

[21] „Иде чета чела намрштена" – *Народне партизанске песме Јабланице*, стр. 26.

[22] „Баш на Шари водила се борба", – *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији*, I, стр. 218.

[23] Тако на пример Вук Караџић у народним песмама записује:
„Вако али наши душманини
Који су ме с тобом омразили".

ну смрт. Додајмо овде да је симбол стреле слојевит и вишезначан, те поред осталог она може да означава и бол и усуд, пробијање и раздирање итд. Она у овом конкретном случају указује и на трагичне последице које ће ражалостити целу бригаду што је тужно заплакала.

„Заплакаше и Кордун и Лика
То је наша туга превелика".

Овде се песник служи успелом персонификацијом, дочаравајући дубину бола који је изазвала смрт Милисава Дакића.

Задњи стихови у традиционалном духу говоре о томе да је он оставио спомен своме роду, јер је дао живот за слободу.

На југу Србије је у песмама мушког бола, како их је назвао академик Душан Недељковић, често опевана смрт омиљених другова, вођа устанка и револуције, партизанских комданата и хероја, и то у најразличитијим варијантама. После погибије Ратка Павловића Ћићка спевана је једна оригинална и општеприхваћена народна партизанска песма, која је касније преобликована у више различитих верзија. Приликом смрти сваког познатијег партизанског борца актуелизовани су поједини стихови из поменуте песме и добијали нову локализацију, уз мале варијације. Тако су на пример, настале песме које се везују за смрт команданата бригада: Благоја Костића, Борка Ћулавке и других.

Поводом смрти Владимира Букелића, познатијег као Поп Мића, испевана је сажета, врло сугестивна народна песма која такође говори о погибији команданта бригаде. У првом стиху слика се партизанска чета која иде „чела намрштена". Сликом намрштеног чела песник исказује драматику бола за погинулим другом, јер „пред четом нема најбољега". Намрштено и наборано чело изражава и велико незадовољство, забринутост, али и чврсту решеност и одлучност да се борба још жешће настави. У песми се жали за палим другом који је био понос и нада свим борцима.

„Нема нама поноса и наде
Погибе нам командант бригаде".

Као што се види и овде се, као и у претходној песми са Кордуна, говори о погибији команданта бригаде. Међутим, туга и бол који зраче из наредних стихова ове јужносрбијанске партизанске народне песме исказани су на врло сликовит и сугестиван начин:

„Нема нама сокола и тића,
Нема нама славног Попа Мића".

Народни уметник се овде служи успелом стилском фигуром понављања – анафором. Понављањем почетних речи наведених стихова у којима је садржана чињеница о смрти вољеног команданта истиче се сва дубина трагике и величина губитка. Упадљиво је да се ту понављају почетне речи, па је и тиме још више наглашен њихов смисао. Уз то, постигнута је и пуна емоционална набојитост која носи у себи и нешто мало патетике. Понављањем ових речи о губитку команданта смишљено се не само емотивно већ и

ритмички, делује на осећања и свест слушалаца. Погинули командант је у овој наглашеној сликовитој представи, – соко, што је у складу са симболиком наше народне традиције. Као што је познато соко је због своје снаге, лепоте и брзине, био краљ птица. То је својеврсни атрибут сунца и слободних небеских пространстава у којима се огледа узлет, премоћ и вид надтрајавања чак и после смрти.

За ову песму од „једног потеза, једног даха" Дунаш Недељковић је записао да представља песму борбеног поноса и бола за изгубљеним другом и херојем, истичући њену лирску поенту.[24]

Мотивски слична песма са Косова и Метохије, уместо уводног стиха о кретању чете која тугује за палим другом, на почетку прецизира место на коме се водила борба, уз истицање да је била велика и тешка:

„Баш на Шари водила се борба,
беше битка велика и дуга".

Занимљиво је да та сажета песмица почиње речцом *баш* која има улогу да истакне планину где се водила битка али и да у појачаном, наглашеном смислу одреди природу и карактер те погибељне борбе. Чини се да је народни партизански песник ту имао у виду и неке сличне појединости из наше епске традиције, и то везане баш за подручје Косова и Метохије,[25] што је вешто прилагодио и применио на услове партизанске борбе.

У тој битци партизани су остали без најбољег друга, пева се са борбеним поносом и дубоким осећањем бола за палим другом:

„Изгубисмо најбољега друга:
изгубисмо нашег сивог тића,
по имену Стају Марковића".

Песник се у овим стиховима, као и у оним из Јабланице о погибији Попа Мића, служи анафором. Ритмичким понављањем почетне речи стиха: „изгубисмо", наглашава се сва тежина губитка. Та поновљена реч, поред снажне емоционалности, носи у себи и нешто од драматике која је, за разлику од стихова забележених од Велимира Туровића из Гајтана, ослобођена наметљивог патоса. Када су у питању стилско изражајна средства у овим лирским песмама мушког бола поводом погибије првобораца, вођа и најбољих другова, може се запазити узајамни уметнички рефлекс, нарочито између песама са блиских подручја Јабланице и Косова и Метохије, док су ти уметнички одсеви мање приметни код истоветног круга народних партизанских песама Кордуна и Лике.

За народног песника Јабланице командант бригаде је, у сликовитој лирској представи, *соко*, поносни краљ птица. А народни песник Косова и

---

[24] Душан Недељковић, *Развитак црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције*, Београд, 1967, стр. 14–15.

[25] Вук Караџић је записао и ове стихове који су можда били знани и народном партизанском песнику:

„Саградише високе Дечане,
Баш Дечане више Ђаковоце..."

Метохије, такође са пуно суптилне симболике, која још више појачава слику жалости, пева о губљењу „сивог тића". Сиви тић у нашој традицији, поред осталог, може да оличава: погибију и смрт тела, али не и херојских дела и подвига који узлећу у висине надземаљског. Додајмо овде узгред да сива боја симболично може да изражава понорност и дубину бола, снажан осећај туге за палим другом С. Марковићем, који као „тић", у антитужбаличком узлету, означава везу између неба и земље.

Погибија Мишка Бреберине и Милосава Дакића – Погибија Милована Љубомирца – Борци са Космета

У више народних партизанских песама са Кордуна опева се погибија Милосава Дакића, који је судећи по броју песама што су му посвећене и оних у којима се помиње, био изузетно драг и цењен борац, као што је то случај на пример са Ратком Павловићем на југу Србије. Једна од бољих песама је она под насловом „Погибија Мишка Бреберина и Милосава Дакића".[26]

У уводним стиховима се указује да су стигли гласи „од Личкије страна" да је погинуло много партизана. Међу њима се посебно поммињу Мишко Бреберина који је, како песник каже, знао само победе да бере, а други је командант бригаде храбри Милисав Дакић. За њих се каже да су партизанске „двије љуте змије".

Два дична партизанска борца, као двије љуте змије, овде симболишу набујалу партизанску силу и потенцијалну енергију у сукобу са фашистичким завојевачима. Они су ту истовремено и оличење партизанске силовите убојности. Две змије у споју са синцима Компартије означавају подстицајан дух делотворног партијског вођства.

„Кордунашка два зелена бора,
Куд кренули победит се мора".

Два *зелена бора* овде симболизују гордост људске усправности и непокорности, животну бодрост, снагу карактера, а са зеленим и зимзеленим могу да означавају и бесмртност, па и победу. Јер тамо где они крену са својим саборцима мора се извојевати победа.

Бреберина и Дакић су у јуришу изгубили живот; а њихова смрт је цео Кордун у црно завила. То завијање у црно, осим жалости, овде оличава и окрутност и неумољивост, уз повезивање и са мрачним силама и фашистичким злом које треба савладати.

Међутим, њихова смрт је упркос свему и својеврстан „јуначки спомен" и опомена, подстрек новим снагама, новим борцима, да приђу бригади, да се ва и поручује доровити народни песник.

„Грми, сијева куд бригада креће,
До побједе уставит' се неће".

---

[26] *Народне пјесме Кордуна* стр. 155
И ову песму записао је у Утињи проф. Миле Дакић.

Истицањем грмљавине и севања у поенти, као да се хоће указати на глас неба и небеског гнева који ће се излити на завојевача. Грмљавина и севање што се фигуративно помињу уз кретање бригаде, такође могу, осим силе непобедивости, да оличавају и оплођујуће моћи, борбену предузимљивост и акцију. Та грмљавина и севање јесте својеврсна „небеска секира" која персонификацијом моћи објављује да се неће застати све до победе.

Песма „Погибија Милована Љубомирца"[27] говори о омиљеном комесару чете XI бригаде који је погинуо јула 1944. године на Оруглици. Његову смрт опевало је неколико народних песника југа Србије,[28] што је такође знак да је био високо цењен и поштован. Смрт овог јунака, као што то бива и у нашој епској народној поезији, најављују весници несреће, два гаврана:

„Ој, Петровцу, горо знана,
Где но гракћу два гаврана,
Два гаврана двије птице,
Долећеле с Оруглице".

Те две кобне птице злослутно гракћу, апострофира се у неколико махова. Песник инсистира на броју два не само ради ритмички складног понављања већ зато што на тај начин појачава симболичну вредност слике. А својом амбивалентношћу број два навештава трагедију и пропаст.

Из Петровца где је Милован сахрањен, глас се не чује, већ се у муклој, гробној тишини „барјак вије". Према народним обичајима на југу Србије на гробу младог борца, поготову ако је био лице с војним чином, вијори се барјак.

„Ој, барјаку, што се вијеш,
Ко да мртва друга кријеш,
Официра чуваш знана,
Љубомирца Милована.
Офанзива седма клета
Узе нам га с овог света".

Барјак је, између осталог, и симбол који означава припадништво војсци, али и Партији. Читава та слика с барјаком поетски је снажно осмишљена. Виорење и лепршање барјака уноси нешто од узвишености у ту суморну слику, што се још више појачава непосредним обраћањем застави.

Из средишњег дела песме сазнајемо да је Милован био и партизански комесар.

У другом делу помиње се Милованова стара мајка која сузе лије што га „црна земља крије", служи се народни песник често понављаном сликом.

„А кад на гроб сину клече,
У сузама вако рече:

---

[27] Д. Туровић, *Народне партизанске песме Јабланице*, стр. 22–23.

[28] Др. Н. Цветковић, *Поетика епских народних партизанских песама Кордуна и Јабланице о погибији јунака*, Рад XXXVII конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Плитвичка језера, Загреб, 1990, стр. 17–18.

Миловане, рано моја,
Куд ће стара мајка твоја?"

Из оплакивања мајке сазнајемо да је он пао од шест љутих рана. Број шест, као што је познато, представља савршен број у декади, а симболично може да упућује на шест дана стварања, као и на шест чула /где је ум шесто/, која је смрт угасила.

„Слобода је на домаку
Ти ми леже млад у раку,
Да ти очи пију змије,
Твоја мајка сузе лије."

У антологијској епској народној партизанској песми „Борци са Космета", као и поменутој кордунашкој, опева се јуначко војевање двојице партизана са Косова и Метохије Бате и Розета, који су били нераздвојни и најбољи другови. Та два храбра партизана боре се са двеста Талијана, а кад им је нестало муниције, били су спремни на саможртвовање. На крају се, слично поенти у неким лирским песмама, истиче како они не жале своје животе које дају за слободу.[29]

Из првих стихова видимо да догађај кликтаво казује вила:

„Са Космета закликтала вила:
Послушајте, моја браћо мила!"

Народни партизански песник, у складу са богатом епском традицијом тога краја, у уводном делу вешто користи уобичајену епску формулу и сугестивну митолошку мотивацију, која уз вешту најаву драматике збивања, певању даје извесну патину. У епском наративном духу догађаје приповеда вила, то женско митско биће из старих народних веровања и предања. Виле су у живој народној фантазији натприродна, чаровито лепа женска бића која живе у потпуној слободи, далеко од људи. Овде је у много чему поетски разложно дат необичан, па и натприродан и чудесан херојски догађај у коме два партизанска борца одолевају налету двеста Талијана. То казује вила која такође има слична чудесна својства.[30] Осим тога, виле имају способност да предвиђају и проричу судбину, а као што из песме сазнајемо, два опкољена друга предвиђају своју трагичну судбину.

И у наредним стиховима из пролога, партизански песник се држи уобичајене епске формуле, прецизирајући време догађања:

„У хиљаду и деветој стотини
Четрдесет и другој години

---

[29] Др Јован Јањић пишући о предмету ове песме помиње јуначко држање двојице партизана са Космета, уз напомену да је то само детаљ НОБ-а који је у песми транспонован поступком нарације, када догађај сопштава вила. – Др Ј. Јањић, *Устанак и револуција у усменој народној књижевности*, Врање, 1985, стр. 26.

[30] Напоменимо овде узгред да у нашој народној епици, јунак који је под заштитом вила поприма чудесна својства па га тако сабља не сече и зрно не погађа. Према легенди, поједини хероји нашег епоса су потомци вила, или су их пак оне задојиле након рођења.

Нападоше двеста Талијана
На два наша храбра партизана..."

Слична, или чак идентична епска формула, употребљена је у већем броју народних партизанских песама Јабланице о погибији јунака /„Песма о Бојнику" – „Бојничка катастрофа", „Пропаст Југославије 1941. године", „Народни устанак у Јабланици" и др./ и у појединим песмама Кордуна.

Напад двеста Талијана не казује само крајње неравноправан однос снага, већ оба броја симболично означавају супротности и сукобљености. А број два својим погибељним амбивалентностима може да оличава и кобно страдање и дуализам на коме почива свака борба, сукоб и кретање.

Партизани су били у борби „док је њима трајало у торби", користи песник сликовит народни израз, уобичајен на Космету као и на југу Србије.

„А кад њима муниције неста
Опколи их Талијана двеста".

У тој безизгледној ситуацији није им било тешко да предвиде своју драматичну судбину.

„И кад они судбу предвидоше
Пода себе бомбе подметнуше".

Доследан у митолошкој мотивацији партизански песник, што је овде мало неуобичајено, помиње предвиђање *судбе*. При тумачењу ове појединости треба имати у виду да су Срби, судећи према бројним предањима и магијским обредима, веровали у судбину као у нешто што је унапред одређено трансцедентним силама. Овде се два опкољена борца следећи налог своје трагичне судбине, опредељују за саможртвовање, које је било доста често у условима партизанског ратовања. Њима судбу додуше не одређује и не досуђује усуд, већ безизгледне околности у које су запали. Прихватајући идеал жртве и култ саможртвовања, који је народном партизанском песнику био знан из косовског предања и епике, они се опредељују за највиши облик служења идеалима и етици револуције. Такво опредељење опевано је у песмама о косовском боју, а присутно је и у другим предањима српске културе. У ослободилачкој борби често је истицан идеал жртвовања и саможртвовања као један од модела понашања у датим околностима. Такво понашање које прописује трансцеденцију егзистенције, да се удружи са предвиђањем судбе из наведених стихова, представља трансформисан и донекле прикривен облик веровања, чак и независно од формалне идеолошке тврдње и антирелигиозног опредељења.

/Ово саможртвовање са подметањем бомбе испод себе, подсећа донекле на почетак одвијања сцене саможртвовања у „Песми о Кости Стаменковићу" из лесковачког краја/.[31]

---

[31] Н. Цветковић, *Коста Стаменковић у лирским народним песмама ослободилачког рата и револуције*, Лесковачки зборник, 1984, XXIV, стр. 138–142.

Међутим, у овом случају није опалила ни једна бомба, па су жива ухваћена оба борца.

„Једног Бата, а другог Розета,
Два најбоља друга са Космета.
Не хтеше им превијати ране
Већ их воде право у Липљане."

Песма „Борци са Космета," као и неке сличне краће народне партизанске песме, завршава се поентом снажно идеолошки осмишљеном:

„Не жалимо живот за слободу
Смрт фашизму – Слобода народу!"

Ова идеолошки наглашена поента, иако донекле нарушава уметничку целовитост песме, јасно указује на њену оријентацију и функционалну сведеност и поред појединих поетских узлета.

Гледано у целини, народни песник се доста издашно користи стилско-изражајним средствима и реквизитима традиционалне народне епске поезије, па су то и уметнички боља, успелија места. Епско казивање је сажето, усмерено на постизање драматичности, без сувишних дигресија и наметљивих ретардација. Добро организовану епску структуру донекле дају римовани десетерци захваљујући којима се управо постиже нешто живљи ритам и складна мелодиозност.

Нагласимо да је приличан број оваквих народних партизанских песама о драматичним догађајима и трагичним личностима Косова и Метохије, Јабланице, и Кордуна, које су чешће настајале током ослободилачког рата, или у првим поратним годинама/Јабланица и Кордун/. Овом приликом захватили смо само неколико особенијих примера у којима је доминантан мотив смрти и страдања, с намером да се у другој прилици целовитије осврнемо и на друге мотивске преокупације.

На крају можемо закључити да је мотив смрти често присутан у народним партизанским песмама Корудна, југа Србије и Косова и Метохије. У њима се опева смрт омиљених бораца, комесара и команданата, углавном запажених историјских личности и појава, али и обичних знаних и незнаних учесника рата, уз истицање значајних подвига. Смрт је ту приказана као саставни део борбе за ослобођење од окупатора, без песимистичких тонова и атмосфере погибљености већ са јасном ангажованом поруком и подстреком у смислу окупљања нових бораца. У песмама овог мотивског круга преовлађују изразитије лирске појединости, бирана стилско-изражајна средства, са врло разуђеном симболиком и метафориком. Поједине од тих песама које су мотивски сличне и када је реч о народном стваралаштву Кордуна као и југа Србије и Косова и Метохије, по свом уметничком нивоу и досегу долазе у ред вредних уметничких остварења.

Др Татомир ВУКАНОВИЋ

ĐULI STANE – ЂУЛИ СТАНЕ

(Арбанашка народна песма из Дренице о преласку православних Срба у ислам у селу Крајмировцу)

У овој арбанашкој народној песми, која има педесетак стихова, главни мотиви су ови: Ђули Стане, млада жена, напушта мужевљеву кућу која је српског порекла и одржава српске обичаје иако ја прешла у ислам. У своме бежању из мужевљеве куће, наилази она на младог хоџу, којег заклиње „Небом", да јој каже прави пут, којим би стигла у приморје, а да не залута, што хоџа чини. У бежању, у сеоској шуми у атару с. Језерца, изнад Неродимља, Ђули Стане наилази на пастира козара, којег моли да јој удели један тас воде, али да јој га не пружа из руке, већ да га остави на лесков џбун, одакле ће га она узети, пошто болује од „великих богиња", па страхује да се он не зарази. У ствари, то је био њен вид сакривања њене женскости, коју би овај препознао изблиза.

На крају, сама Ђули Стана, пред групом муслиманских жена, саопштава узрок због чега бежи из мужевљеве куће:

Прими Турчин српство!
За Бајрам кољу свиње,
За рамазан пију ракију!

Ево те песме.[1]

GJYLI STANE
Ej, Gjyli Stane, more bi,
Mushma ibrikum me raki!
As s t'a mushi, as s t'a pi,
Babe e nane i kam hagji,
Tona vaktet i fale ne gjami.
Be kam ba ktu nuk rri.
Ka marre udhen a dale ne garshi
E ka zatet wi hogje te ri:
»Ore hogje pashe ajretin,
Kalbxom udhen mos te treti!«
»Maje Gjul rrej Jezerci.«

ЂУЛИ СТАНЕ
Ђули-Стане, море кћери,
Напуни ми ибрик с ракијом!
Нити га пуним, нити је пијем,
Отац и мајка су ми хаџије,
Сваки вакат клања у џамији.
Заклела сам се овде не седим.
Пошла и у чаршију изашла
И сусрела једног младог хоџу:
„Хоџо, тако ти неба,
Кажи ми пут да не залутам!"
„Држи пут према Језерцу."

---

[1] Забележено 20. VII 1936. год. у с. Горњој Коратици – Дреница, до Љатифа Садика, старог 30 година, неписменог, по занимању земљорадника. Песму је чуо од свога оца Садика, а уз то наводи „сви је у селу знају".

Ka marre udhen po shkon perpjet,
Ka marre udhen ka fillue;
Gjure, Pera masi kan shkue,
Gjyli Stawa ik perpjete.
Do qoban i ka zatet,
»O doban, qoban me dhi,
A po m'er ni tas uj t'a pi!
Lema tasin ne qat leithi,
Se me ka ra e shkreta li!
Keq po te rrej, po te la pa sy.«
Qaj qobani ish kon budalle;
Qysh s'mi ngjofti dupt me kan!
Aj te mi ngjofke durt me kan,
E kom pase wet burr me e marre!
Ismajl Rosha shka kish thone:
»Ne shpi teme gjall mos shkofsha,
Se Gjyli–Stanen qi se ngjofta.«
Gjyli-Stana shkoj, ko fillue
E ne do gra ish zatet.
»Gjyli-Stane, mori bi,
Pse s po i rrin te burrit ti?«
»Muri Turku Kauri!
Per Bajram po prejshin thi,
Per Ramazan pishin raki!
Kam baben e nuk i rri,
Ne det dot shkoj tu pasha vete.«
Myftija i ka qie dy zapti,
Gjyli-Stanen me e thirr.
Gjyli-Stana ma ka shkue,
Ty myftija kah kan shkue,
Ky myftija ne kam u que,
Ky kadija ne kam u que.
Pasha vendim je ka leshue!
»Aman pashe, aman kadi,
Mos m'a kqyr zylyfin e zi!
Krajmirovc katrdhet shpi,
Nuk my t'i pi,
Se ton Shki!«

Пошла је и отишла навише,
Пошла је и кренула,
Ђуро, Перо, пошто су пошли,
Ђули-Стане бежи навише,
Срела је неког чобана,
„О чобане, чобане козаре,
Хоћеш ли ми дати тас воде да пијем!
Остави ми тас на ону леску,
Јер сам добила пусте богиње!
Хрђаво те лажем, остављам те без очију."
Онај чобан беше будала,
Како ми не познаде руке са каном!
Да ми је препознао руке са каном,
Имала сам намеру да га узмем за мужа!
Исмаиљ Роша шта је рекао:
„Кући жив не стигао,
Јер Ђули-Стану не препознадох."
Ђули-Стане оде, крену,
И на неке жене наиђе.
„Ђули-Стане, мори кћери,
Зашто не седиш код мужа?"
Прими Турчин српство!
За Бајрам колју свиње,
За рамазан пију ракију!
Имам оца а нећу да му седим,
На море ћу ићи сама код паше."
Муфтија је послао два пандура,
Да позову Ђули-Стану.
Ђули-Стане нам отиде,
Кад је ишла код муфтије,
Овај муфтија је на ноге устао,
И овај кадија је на ноге устао,
Паша јој уступио место!
„Аман пашо, аман кадијо,
Не гледајте ми црни зулуф!
Крајмировце од четрдесет кућа,
Не могу да напојим,
Јер су сви Срби.

*
* *

Заклињање младог хоће од стране Ђули Стане „небом", почива на патријархалним древним обичајима и навикама у савремених балканских народа, где се обичавало заклињање и преклињање: небом или небом и земљом.

Путовање при бегу Ђули Стане из с. Крајмировца, наводи се преко села Језерца изнад Неродимља на Косову, што значи да се упутила преко Црнољеве у Призрен и даље у Скадар.

Помен лесковог џбуна у песми, поред функције ниског стабла на коме се може поставити тас с водом, исто тако, могло се протумачити и због чудотворне моћи леске, која јој се приписује у народном веровању у савременим балканских народа.

Козар из с. Језерца се у овој песми назива именом „Исмаиљ Роша", чије је презиме веома ретко у Албанаца Косова и Метохије.

Ево главног мотива у песми: Ђули Стане се исповеда због чега бежи из села Крајмировца.

Прими Турчин српство!
За Бајрам колју свиње,
За рамазан пију ракију!

У ствари, песма оцртава традицију свога доба. Дренички Срби су, како народна арбанашка песма каже, и као муслимани, божићни хришћански ритуал, пренели на Бајрам и рамазан, приносећи прасеће печење као курбан.

Песма се завршава стиховима, које Ђули Стане упућује турским великодостојницима, паши и кадији:

Крајмировце од четрдесет кућа,
Не могу да напојим,
Јер су сви Срби."

О томе кад је настала ова дреничка народна арбанашка песма, може се рећи следеће.

О арбанашком становништву у селу Крајмировцу, које се опева у овој песми да је српског порекла, И. Иванић на једном месту каже: „Многи поарбаошени и потурчени Срби још и сад збирају се на старим православним црквиштима, дају прилоге српским црквама, долазе на лечење и молитве у српске манастире /у Девич, Соколовицу и др/, па позивају и српске попове и калуђере у своје домове у случајевима болести, па и уочи погреба."[1]

Према народној традицији у Дреници, становништво Крајмировца је било српске етничке припадности, што значи да је било српско село. Сељани овога села прешли су из православља у ислам у доба првог српског устанка 1804–1813. год, а потом се временом и поарбанасили. Народна арбанашка песма Ђули Стане, о којој је реч у овом кратком прилогу, сигурно опева стање из друге половине XVIII, или прве половине XIX века, када је село имало 40 кућа, како се то и наводи у песми. Године 1914. село Крајмировце је имало 526 становника.[2] Према попису становништва из 1921. год. Крајмировце је бројало 422 становника, са 60 домова.[3] Године 1981, према попису становништва, Крајмировце је бројало 1337 становника, од чега 1334 албан-

---

[1] *И. Иванић.* На Косову. Београд, 1903, 102.

[2] *М. А Вујичић.* Речник места у ослобођеној области Старе Србије. Београд, 1914, код те речи.

[3] Речник места Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Београд, 1925, I. код те речи.

ске народности, а 3 спадају у „остале"[4] Према наведеноме, од 40 српских кућа у 1813. год. када је становништво овога села српске етничке припадности, из православља прешло у ислам, до 1981. год, у раздобљу од 168 година, село Крајмировце је постало етнички чисто арбанашко насеље.

[4] *Т. Вукановић.* Срби на Косову. I. Врање, 1986. 312.

Др Владимир ЦВЕТАНОВИЋ

ТРАГОМ НАЈНОВИЈИХ БЕЛЕЖЕЊА ПОСЛОВИЧНОГ НАРОДНОГ ИСКАЗА У КОСОВСКОМ ПОМОРАВЉУ

Неисцрпно је и често непредвидљиво народно усмено стваралаштво, јер се човеку и после три деценије непрекидног трагања чини као да је тек учинио први корак и кренуо, запутио се заправо једном непрегледном расцветаном ливадом, често и столетном шумом, која храни и брани од сунчанице и превеликих мразева, али у исто време и пожурује и узбуђује. Тако је било и последњих година, посебно после објављивања наше најновије књиге *Вуковим трагом на Косову*[1], која је представила шири избор из тридесетогодишњег истрајног рада на записивању, отимању од заборава и тумачењу нашег народног блага, посебно народних пословица и изрека у овом делу Србије. Навика да се увек када се посети завичај, (а ми смо често у старом завичају) – Косовском поморављу, ослушкује, очекује и бележи, па и истражује како је појединa народна умотворина постала део нашег понашања. И не само то: највећи број људи из Косовског поморавља, посебно његовог средишта – града Гњилана, надомак родног места кнеза Лазара (родио се око 1329. године у *Прилепцу* – данас је на остацима село Прилепница)[2], то зна и пружа нам пуну помоћ.

Тако, за последњу годину дана, посебно у оквиру наших најновијих записивања у непосредној околини родног краја кнеза Лазара, уз остале народне умотворине чули смо, забележили и покушали да до краја истражимо и један број пословица и изрека. Треба и овом приликом рећи да пословични народни исказ на овим просторима Србије – у Косовском поморављу и данас живи доста интензивно и као кратка форма или врста говорних народних творевина представља посебан и необично жив облик међусобне комуникације. И ранија наша истраживања[3] и поменута најно-

---

[1] В. Цветановић: „Вуковим трагом на Косову", Рад, Јединство, 1989.

[2] Раде Михаљчић: „Лазар Хребељановић – историја, култура, предање", Нолит, Београд, 1984, стр. 15.

[3] Види: „Српске народне пословице Косова и Метохије", Јединство, 1976.
– у едицији „Народна књижевност Срба на Косову", седма књига „Народне пословице", Јединство, 1980.
– „Есеји и чланци из књижевности", Јединство, 1977.
– „Вуковим трагом на Косову", Рад, Јединство, 1989.
– У Стремљењима: Класно и патријархално обележје усмене народне поруке, Стремљења, 1976, 2. стр. 231–146;
– „Усмена народна порука и народна мудрост", Стремљења, 1976, 4, стр. 559–565,
– „Народне пословице и њихова функција", Стремљења, 1976, 5, стр. 742–786;

вија књига[4] у којој скоро једна половина говори о пословичном народном исказу, јасно показују да је овај облик био и до данас остао доминантан, јер омогућује искричавост духа, емоционалну обојеност, и посебно исказивање и поштовање народног искуства и мудрих упута. Мада се у последње време доста говори и о вицу као краткој форми која све више добија примат у свакодневној комуникацији[5], јасно је да су језички простори велики и да пружају и пословичном народном исказу, али и другим кратким формама, довољно места у најновијој и савременој говорној комуникацији уопште.

Из наших најновијих записа, које смо, као што смо истакли, реализовали у Косовском поморављу, посебно Гњилану, издвојили смо једну прегршт и сврстали је у неколико тематских кругова, јер, очито постоје међу њима и по порукама, али и по третирању одређених односа међу људима, поред битних посебности, и одређене сличности. Те сличности су нас и определиле да их тако групишемо.

1. *Народне пословице и изреке које говоре о односу према жени* – Велики је број таквих и оне углавном одолевају новом времену и новим односима и у овом делу Србије. По својој поруци оне се најчешће наслањају на широм нашег народа познате – народне пословице код Вука Караџића[6], али често иду и корак даље у исказивању једностраности и пристрасности. Највећи број су ипак само варијантни облици, који драстичније исказују традиционални став о супериорности мушкарца, и има их доста и у осталим нашим књигама и записима са овог терена[7]. Међутим, поред тога што су њихове поруке, поуке или закључци доста слични раније записаним и коментарисаним пословицама и изрекама у нас, постоји једна посебност у томе што је све то много јасније, често и критичкије или оштрије и опорије исказано.

– *Жене сас вагони, мужи сас купони* – позната порука истакнута још код Вука (подсећамо на пословицу *Жену и издерану капу ласно је наћи*), али је много пословица и изрека код нас раније забележених (*Женски шер никој неје научија*) са истом или још наглашенијом поруком у којој доминира јасно назначена супериорност мушкараца. То и указује да је ова пословица

– „Противуреченост народних пословица", Стремљења, 1969, 6, стр. 681–691.
– „Трагом наших народних пословица", Стремљења, 1987, 5.
– У Обележју: „Руковет народних пословица из Косовског поморавља", 1973, 2, стр. 104–110;
– „Још једна руковет народних пословица из Косовског поморавља", Обележја, 1974, 1. стр. 110–116.
– „Прегршт народних пословица из Косовског поморавља у другим часописима: Иглом се бунар не копа, Расковник, 1981;
– „Српске народне пословице на Косову", фељтон у листу „Јединство", 1985.

[4] Вуковим трагом на Косову, Рад, Јединство, 1989.

[5] Види: „У ком времену цвета виц", културни додатак у листу „Политика" и Зборник XXXVII конгреса савеза удружења фолклориста Југославије, као и посебан прилог Даре Вучинић – Варге о томе у овом Зборнику, Загреб, 1990 – „Политика", 1990. октобар

[6] Вук Стефановић Караџић: „Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи (1849)" у књизи „Српске народне пословице", дела Вука Караџића, Просвета, Београд, 1969. Све цитиране Вукове пословице су преузете из ове књиге.

[7] Види фусноту бр. 3.

настала у кругу *мушких*, али и да је то нека врста признавања да су прошла некадашња времена када је муж могао бити неприкосновени господар куће. Чини се да је ова пословица, коју смо забележили у новија времена, непотребна подвлачећи и варирајући ону познату пословичну унитаницу *Ко-мо глава, а капа колико 'оћеш?* показала својом поруком да се нешто мења, али тако да ново време доноси и нове обичаје. Не треба схватити да овај пословични исказ има само једно – оно праволинијско значење и једноставну поруку: јасно је да је таква порука у потпуну корист и доминацију мушких. Али, ако се детаљније анализира језички склоп овог пословичног народног исказа и ближе истражи атмосфера и друштвена омеђеност његова, може се, имајући на уму психолошки профил људи овог поднебља, закључити да први део пословице *Жене сас вогони*, не значи само да жена има колико хоћеш и много више, него и да их има, али и да су оне све више доминантне и да просто својим све већим присуством у јавном и свакодневном животу, битно утичу да мушкарци морају полако да се повлаче. Ово наше тумачење и тражење оног другог, *преносног значења*, је настало праћењем када се, и у којим приликама, овај пословични народни исказ данас може чути на овим просторима. То више није ниподаштавање и „терање мејтапа"!, као и понижавање, него немир и неспокојство од надолазећих, самосвесних жена, које траже пуну равноправност и своје место под сунцем.

Други део пословице *мужи сас купони* само на први поглед представља потврду оног што смо видели још код Вука: да су мушки увек главни и да они представљају вредност. Јер, док је жена на вагоне, мужева је тако мало да их морају набављати преко купона. Али, то, ако се сагледа атмосфера и комплетни контекст који исказује ова народна пословица, постаје нешто што није доминантно. Други део ове пословице заправо у свему потврђује први део: толико је много жена свуда и на сваком месту, да мужеви морају да одступају и тешко их је наћи – да ћете их морати тражити и добивати само на *купоне*, као неку реткост! Овај пословични народни исказ, који би вероватно у неко раније време имао само своју основну једнозначну поруку о супериорности мушкараца, у ово време доживео је одређену трансформацију и у говорну комуникацију унео ново сагледавање кроз потцртану алузију и двосмислену поруку.

Жена сто један језик збори – Много је, такође, пословица и изрека о жени и њеном дугом језику. И то је јасно, јер је у нашем народу дубоко укорењено схватање да је жени језик једино оруђе и да је она принуђена да га користи. Ни данас није чудно када чујете један овако заснован пословични народни исказ. Остаје да се запитамо одакле оваква комбинација, која очито показује многоструког односа. Има много сличних исказа о женином оштром језику (о језику у нас постоји обиље оваквих исказа у којима доминира ова да *Језик може горе посјећи, него мач*, забележена још код Вука) али је мало са истакнутим глаголом, јер једно је да, на пример, ова пословица гласи *Жена сто језика има*, а сасвим друго значење и друга порука је дата кроз глагол *збори* (говори).

И тако дошли смо до оног правог: само на први поглед се може рећи да ова пословица наставља или утврђује оно што је најпознатије – да жена има дуг и оштар језик! – јер су њене поруке много сложеније и иду много даље. Свакако да је народни мудрац имао и ову компоненту на уму када је

овај пословични исказ представио својим познаницима, али његово даље опстајање није се темељило на тако организованој и потцртаној поруци. Све више је добијала примат поруке, која се сама по себи наметала: није више важно што жена има сто језика, па чак не и што је још један више, него је битно указати на само назначени други део кроз глагол *збори* (говори). То се, дакако, може једино тумачити поруком да је жена ипак доминантна, јер, ето зна да „збори сто један језик", способна је да се увек снађе и увек резреши све у своју корист. Овде је то њено *говорење* у функцији њеног доказивања (сетимо се само оних пословица *Жена је као мачка* и сл.) и, рекли бисмо, супремације. Тако је можда више подсвесно, него свесно и ова пословица постигла другачији циљ и другачију поруку изнела на светлост дана. Она, мада на први поглед говори о традиционалном, једностраном односу према жени, то демантује или исправља када се сагледа свестрано и истраже околности у којима и данас ова пословица опстаје као вид говорне комуникације.

– *Од како ми жена рекла да сам паметан, ништа не гу давам за право* –

Позната порука исказана на нови, необичан и на први поглед шеретски начин. Поента је баш у тој неуједначености и логичком следу који је овде до краја једносмерно изведен. Међутим, порука овако конципирана у којој се жени ускраћује право да буде консултована или, не дај Боже, чак и питана и послушана, позната је у пословичном народном исказу још од Вука, па све до наших записа. И ми, свакако, не бисмо посебно истраживали ову пословицу да она није по својој структури и усмерењу доста интересантна, јер је мало таквих исказа у којима поред одређене поруке очито доминира и јасно назначени хумористички основ. Јер није битно што се овде понавља она прва и свима јасно знана порука да је муж прави господар своје куће и своје жене, него је посебно изненађујуће како је ова порука и уметнички конципирана.

Код првог дела пословице *Од како ми жена рекла да сам паметан* кроз хумористичку назнаку добијамо одређени упут да оно што ће доћи представља само последицу овог већ исказаног. То, пак, може да значи да је пре ове женине изјаве било другачије и да је ту изјаву, која очито није била без наводника, муж схватио као доказ своје праве вредности. Да би се схватила ова половина пословице морамо имати на уму пуно значење и наводнике, који се стављају и кад нам није потпуно јасно. Ми тврдимо, заправо, да овде наводници имају посебну улогу, због интонације којом се овај део казује и због тематске окоснице коју цела пословица носи и обједињује. Важно је да се схвати да кроз хумористички натопљени *условљени* исказ (*Од како!*) имамо оправдање за други део ове пословице, који опет хоће да на рачун жене направи одређену назначену и јетку хумористичку, па и сатиричку поруку.

Други део пословице (***ништа не гу давам за право***) као да је производ искључиво првог дела и женине „кратке памети" да мужа подсећа да је паметан. Али, зар то није само један, мање исказан вид односа и поруке овог дела пословице, јер, чини се, да је муж то једва дочекао: да употреби то унапред дато право (*да је паметан!*) и да га искористи без остатка. Језичка обојеност (***не гу давам*** – не дајем јој), необичан обрт и интонација показују присуство онога што се означава као ***шеретлук*** и ***мунафик*** и просто се не зна ко је кога у овој духовито срочењој пословици више надмудрио и једног превео преко воде. У сваком случају, муж овде доминира, јер је користећи

женску једнозначност и наивност поруке прихватио њено несмотрено (или ласкаво) признање као нешто што му даје неприкосновено право.

Ипак, контекст у коме се и данас чује на овим просторима, ова пословица више говори о хумористичком ставу, него ли о правом односу и правој поруци у овако назначеном склопу.

– *Коске колена, //руке рамена, //Момче, младо ли је? //Црква, близо ли је?* – Необична и стиховна пословична порука позната још код Вука, а има је и у нашој књизи. Ми смо је записали као сећање старијих и то онда када смо то најмање очекивали. Овако стихована, она више служи да укаже на немогућност реалитета, него да нас упути и да поручи. Јасно је да је реч о жени болесној, али и у замаклим годинама, која је пристала да се уда. Она не крије да јој је бреме година подоста тешко, чак и претешко – што јасно исказују прва два стиха (*Коске, колена, //руке рамена*). Она чак на сликовит начин и подвлачи да је болесна и изнемогла жена (све указује да је реч о реуматизму старачком!).

Други део ове стиховне пословичне поруке је на први поглед веома контрастан, јер се никако не очекује да овако представљена (стара и реуматична!) жена може бити *млада* и кренути у брачну авантуру. Отуда друга два стиха не само да нас изненађују, него показују још нешто више: као да откривају ону познату и свима знану особину сваког од нас да је најтеже да човек види себе! Тако је битно за ову жену да сазна да ли је *момче младо* (као да тим поводом очекујемо да неће пристати ако момче није младо!) и да се ипак све заврши последњим стихом, који опет враћа све на праву меру: *Црква близу ли је?* јер ово питање је оно право.

Има и овде, али у другом је плану, хумористичког призвука, чак и неспретности и „прављења шеге на сопствени рачун". То је врло битно, јер се овај пословични народни исказ не чује тако често и посебно не од млађих људи. Ми смо га чули још у најранијој младости. Обично се овако старије жене, наше старамајке саме себи помало ругају и праве шалу на сопствени рачун, када хоће да нас подсете и на своју старост и на своју болест. Други део овог израза треба само да ублажи онај прави, а то је да им је тешко и да су болесне. Тако се успоставља необична комуникација и тако се старице на одређени начин у ово необично, веома разорно и убрзано живљење *просто жале* на бреме година и подсећају своје најближе како им је то бреме изузетно тешко и мучно.

2. *Народне пословице и изреке времена садашњег* – Јасно је да овако одређени тематски круг има основну слабост, што је недовољно дефинисан, јер синтагма *време садашње* није до краја упутно одређена. Ми мислимо баш на ово *садашње*, нама најближе у трајању и док овај текст иде у штампу. Општост његова је јасна, јер брзина промена, изненадних и до јуче скоро немогућних, битно мења све и отвара нове значењске просторе. У том смислу, долази и до нових тумачења, враћања неких упоришних одредница, које су биле скоро изгубиле свој смисао и вредносне основе, што делује благотворно на пословични народни исказ. Он, пак, то прати и покушава, кроз уста народног мудраца, да посебно искаже и одреди се према њему. Сигурно је да међу оваквим пословицама и изрекама има доста и различитости, али ова истоветност је била битна да их заједно групишемо.

– *Правда дочека време, али како ми да га дочекамо*! – Постоји веома разгранат круг пословичног народног исказа који говори о *правди* и *неправди*, али се углавном окосница тих порука налази у оној Вуковој пословици *Правда је спора, али достижна* или *Правда је давно погинула*. Међутим, наша записана пословица времена садашњег на овим просторима пошла је корак даље: она у првом делу прихвата да ће *правда ипак стићи*, али јој то није довољно. Отуда први део ове пословице полази од већ познате поруке, њу само кроз локални језички знак истиче и потврђује. Али, први део је само увод у оно што дође касније и што представља носећу поруку и закључак.

У другом делу пословице (*али како ми да га дочекамо*! – мисли се на *време*), која се обавезно завршава узвиком и констатацијом, дато је ново виђење тог *чекања* и реализације правде. Народном мудрацу, из овог дела Србије и Косова и Метохије – Косовског поморавља, није довољно да ће правда дочекати време, то јест да ће бити реализована, него је због прилика у којима живе и одупире се налетима шиптарског геноцидног шовинизма и притисака њему посебно важно и животно најважније да баш наш народ дочека *то* време! Отуда и питање укључује и мишљење да је куцнуо последњи час за ту нашу правду и да се тешко више може чекати на њен долазак. Можда у овој поруци има мало скривеног песимизма, нестрпљења и опорости, али је то све резултат превелике жеље да се дуготрајне и многогодишње неправде према српском народу што пре и заувек исправе.

– *Паре може и будала да заради, али је проблем како да сачува* – Ово је пословица из нашег времена, јер се некада није могло баш овако јасно подвлачити оно што ова пословица у другом свом делу поручује: проблем је како *сачувати* зарађено у данашње време, време потрошачког менталитета када вас окружују препуни излози и многе мамипаре. Види се да је дошло до померања поруке, која је раније код пословичног народног исказа имала други смисао, а то је да је тешко постати богат, а да је после све лако.

Први део пословице (*Паре може и будала да заради*) делује на први поглед у најмању руку необично. Одмах треба истаћи улогу свезе *и*, јер она јасно истиче посебност, да не говоримо о деградирању личности која може зарадити. Није случајно народни мудрац употребио опору реч – *будала*, јер је тиме хтео да нам стави до знања да га овај део не интересује и да му први део пословице једноставно служи само да најави други део и главну поруку учини јаснијом и прихватљивијом. Отуда су и свеза – *и* и именица – *будала* и допуштање могућности да и такав човек може зарадити (пазите: реч је о поштеној или непоштеној заради!), само припрема за следећи корак и – шок.

Други део пословице (*али је проблем како да сачува*) у ствари је оно право: није, значи, важно како је неко (па макар он био и човек „плитке памети") зарадио паре (новац), него је једино важно да се истакне да је много теже те *паре сачувати*. Глагол *сачувати* у овом контексту може да има неколико значења, али је најфункционалније оно које казује да је реч не само о трађењу и губљењу пара, него, насупрот, како да се у времену садашњем (када као печурке после кише ничу приватне радње и цвета нови, приватни бизнис), човек одупре таквим многоструким искушењима и не уђе у ризик и потпуни губитак. Ту је други део пословице дао праву поруку и поуку о стању духа и објаснио кроз ову необичну слику и пословични народни исказ, ново време и нове односе.

Више није у питању она чувена пословица забележена још код Вука *Паре и од мртвог жива чине* – јер ново време је учинило да се крене даље: није важно ко је богат, много је важније како сачувати то богатство. Као да је народни мудрац само спојио познату пословицу из Вукове збирке *Није сиромах онај који нигде није имао, него онај који је имао, па изгубио* и тако своје савремено искуство сажео у нову пословицу необичну по својој поруци.

Као што је чест случај када је реч о пословичном народном исказу, забележили смо још једну пословицу која је супротна по својој поруци у односу на ову о којој говоримо. Уосталом, познато је да је противуречност народних пословица и изрека честа и јасно означена као посебност овог пословичног израза, јер је реч о разним временима, друштвима и међусобним односима.[8] Ми је овом приликом само наводимо без икаквог коментара, и упоређивања: *Пуну руку можеш да стиснеш и да чуваш, а празну не можеш.*

Трагања и бележења пословичких исказа и других народних умотворина у Косовском поморављу трају и трајаће. То није само наша субјективна потреба, то је наша дужност и наша обавеза: да свету и нама пре свега, откријемо и отимамо од заборава врело народног духовног бића, што му чува и развија народна и народносна повесма у оквиру богате и драгоцене ризнице наше културе и традиције.

---

[8] Види: „Противречност народних пословица", Стремљења, 1969, 6, стр. 681–691.

ЛИРСКЕ НАРОДНЕ ПЕСМЕ ИЗ ИБАРСКОГ КОЛАШИНА

(Избор из грађе)

Подручје Ибарског или Старог Колашина је, када је у питању књижевно народно стваралаштво, једно од најнеистраженијих. Постојећи узгредни записи и необјављена грађа не могу дати ни приближно јасну слику о богатству народног стваралаштва овога краја. И овај мали избор лирских народних песама само је скроман прилог упознавању тога богатства.

1.

Задала се Даница,
бре, бре, Даница,
бре море, бре вала,
бре Даница ја.

Да претера месеца,
бре, бре месеца,
бре море, бре вала,
бре месеца ја.

У месецу Илија,
бре, бре Илија,
бре море, бре вала,
бре Илија ја.

У Илије секира,
бре, бре секира,
бре море, бре вала,
бре секира ја.

Да правимо ћуприје,
бре, бре ћуприје,
бре море, бре вала,
бре ћуприје ја.

Да пролазе девојке,
бре, бре девојке,
бре море, бре вала,
бре девојке ја.

2.

Удар киша под вр', под планингиру,
под вр', под планингиргиру,
под вр', под планину.

Пошла цура да чува вололгоре,
да чува волгоргоргоре,
да чува волове.

Нити цура не понела дендела,
не понела дендела,
не понела одела.

Само једну свилену кабанингицу,
свилен кабангингицу,
свилен кабаницу.

Под кабаницу једна фрула свингира,
једна фрула свингиргира,
једна фрула свира.

Фрула свира своју децу збингира,
своју децу збингиргира,
своју децу збира.

Деца зову ајде, снашо, ручамо пасуљпуља,
ручамо пасуљпуљуља,
ручамо пасуља.

Неће снаша варена пасуљпуља,
варена пасуљпуљуља,
варена пасуља.

Оће снаша печена компингира,
печена компингиргира,
печена компира

Запре снаши кора од компингира,
кора од компиргиргира,
кора од компира.

Иште снаша три кондира вингира,
три кондира вингиргира,
три кондира вина.

Да протера кору од компингира,
кору од компиргиргира,
кору од компира.

Донијеше три кондира вингира,
три кондира вингиргира,
три кондира вина.

Прогна снаша кору од компингира,
кору од компиргиргира,
кору од компира.

3.

Видио сам дивно чудо
ђе брат сестру продаваше,
љуби рухо куповаше,
сестра брата кунијаше:
мушко чедо ти имао,
у војску га испратио,
из војске ти не дошао.

4.

„Јелена, ђевојко, ђе си синоћ била?"
„Јелене, драгане, у нове дућане."
„Јелена, ђевојко, шта си куповала?"
„Јелене, драгане, свилу и кадифу."
„Јелена, ђевојко, шта ће ти свила?"
„Јелене, драгане, теби за рукаве."

5.

Три девојке друм шетале,
чаршиком јагликом (припев)[9],
једна с другом говорила
шта би која најволела.
Најстарија говорила:
„Ја би сребро најволела".
А средња је говорила:
„Ја би злато најволела".

---

[9] За ову песму забележио сам још четири припева. Два су посебно занимљива:

I Три девојке друм шетале,
смортено вено, пај о дилбери,
пај опул Фато, по шкони Зони,
ej, море, Зоно, ej!

II Три девојке друм шетале,
чапкуно чапни ногу за купину,
вај купо, вај купе су, брекиње су,
ту су др, ту су дрва расунова,
ту су ви, ту су виле вино пиле,
једна дру, једна другој наздрављале,
здрава да, здрава да си, бела да си,
горска госпођо.

Најмлађа је говорила:
„Ја би драгог најволела,
сребро ће се истријети,
злато ће се износити,
ја ћу с драгим век вековат".

6.

Шалили се дико, шалили се душо,
шалили се, брале лале,
два млада бећара.
Испод шале дико, испод шале душо,
испод шале, брале лале,
оженише дете.
Поведоше дико, поведоше душо,
поведоше, брале лале,
дете на венчање.
Заплака се душо, заплака се дико,
заплака се, брале лале,
дете на венчање.
Девојка га душо, девојка га дико,
девојка га, брале лале,
прстеном забавља.
Примај прстен дико, примај прстен душо,
примај прстен, брале лале,
очи ти испале,
и ономе дико, и ономе душо,
и ономе, брале лале,
ко те оженио.

7.

Прође горе, прође доље,
прође Анђи кроз борове.
То је било једно вече,
ја јој назва добро вече,
она рече дођ' довече,
ја не одо оно вече,
но ја одо друго вече.
Анђа ми се наљутила,
сламком врата поткочила
док не дођем да не прођем.

8.

Под цмиљком под босиљком
заспала девојка,
под ружом под руменом,
будила је мајка,
под цмиљком под босиљком,

устани ми, ћерко,
под ружом под руменом,
не могу ти, мајко,
под цмиљком под босиљком,
шта те боли, ћерко,
под ружом под руменом,
мене боли глава,
под цмиљком под босиљком,
шта је, ћери, вајда,
под ружом под руменом,
доведи ми драга.

9.

Девојка је под гором орала
са два вола, с два сива сокола,
рало јој је дрво јаворово,
семе јој је смиље и босиље,
брана јој је грана јоргована.

10.

Бањала се Дреновка девојка,[10]
бањала се у Дренову ријеку,
баци сукњу на дренову грану,
а кошуљу у зелену траву,
а јелече на зелено клече,
а прстење на ситно камење,
прикраде се момче од оваца,
те украде Дреновки кошуљу.
Љуто коне Дреновка девојка:
„Дабогда се јунак обесио
о зло дрво, а о моје грло."

11.

Сву ноћ Неда пресеђела,
Недо, Недо, вара ђиди Недо,
напрела је три вретена,
четврто је започела,
тајком Неду мајка кара:
„Што си, Недо, устајала?!
А Неда јој одговара:

---

[10] Ова песма је најближа најбољој варијанти коју је објавио Миљ. Јакшић у другом броју листа „Божур са Косова", који је излазио у Косовској Митровици од 1934. године. Варијанту која доста одступа од ове две објавио је Миодраг Васиљевић у „Југословенском музичком фолклору", а записана је у гњиланском крају.

„Немој мене, мајко, карат,
ово мене све требује."

12.

Ја се кунем и преклињем
и говорим ја
да не пијем рујна вина,
рујна румена,
да не јахам коња врана
врана јаблана.
А кад дође та недеља
узе ме жеља,
ја се напи рујна вина,
рујна румена,
па појаха коња врана,
врана јаблана,
па ја одо својој драгој
под димин прозор.

Сакупио и приредио:
Драгиша БОЈОВИЋ

БИСЕР МОМЧЕ, А СРМА ДЕВОЈЧЕ

И поред тога што су српски мелографи почели записивати народне мелодије на Косову и Метохији још крајем прошлога века и досад записали безмало све што карактерише и по чему се препознаје српски народни мелос овога краја Србије, ипак се и данас могу чути непознате народне мелодије оригиналне и изузетне лепоте. Народна традиција сачувала их је у памћењу упркос свеколиком данонoћном дејствовању радија и телевизије, поготово упркос експанзивном утицају новокомпоноване народне музике. Истини за вољу, оригиналну, изворну народну мелодију данас је могуће чути само од старијих особа и на селу, углавном подаље од урбане социјалне средине. Ипак, труд је награђен чак и кад се само једна песма запише и спасе од заборава. Награда је тим већа ако се нађе народна мелодија непознатог садржаја.

Иако скромна, наша прошлогодишња трагања уродила су управо таквим плодом, а из тог налаза издвајамо две мелодије забележене у Грачаници (певачи Милутин Костић и Султана Петровић) и Шилову код Гњилана (певала Љубица Максимовић).

ШЕТНУЛА СЕ ГАЈТАНА ДЕВОЈКА!

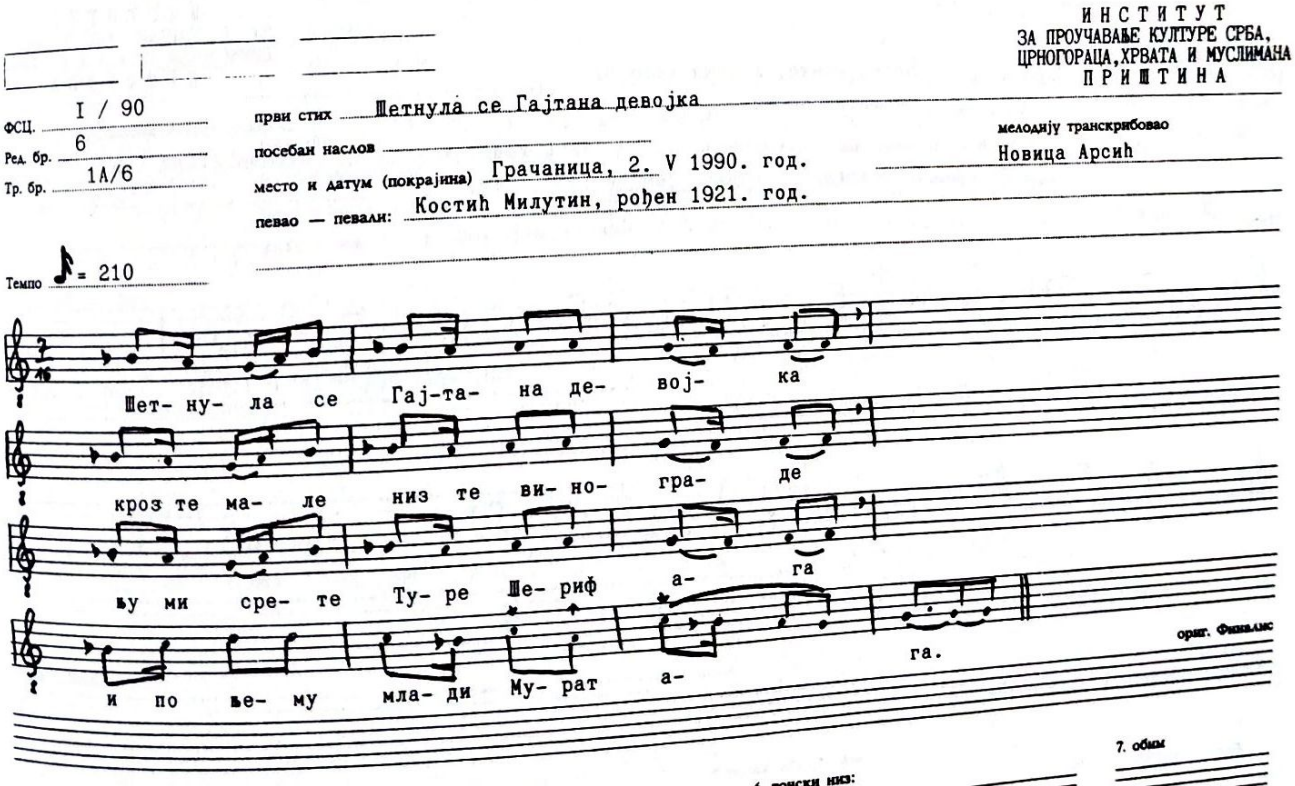
Шетнула се Гајтана девојка
кроз те мале, низ те винограде,
њу ми срете Туре Шериф-ага
и по њему млади Мурат-ага.

„Ej, стан' по стани, Гајтана девојко,
да те питам неколико речи,
неколико речи, Гајто, па и лакрдије,
да ли обеш, мори Гајто, веру да разменииш,
веру да разменииш, Гајто, кадуна да биднеш,
кадуна да биднеш, Гајто, Туркиња да биднеш!"

Ej, стаде Гајта млада да се мисли:
„Стан по стани, Туре Шериф-аго,
а ја имам остарелу сестру,
потуреша већ годину дана,
да ја питам моју милу сестру
чија ли је вера понајбоља,
да ли турска или па каурска?"

Ej, оде Гајта до остареле сестре,
реч по речи, све гу редом каза,
ал, говори остарела сестра:
„Чујеш ли ме, моја мила сестро,
чујеш ли ме, Гајтана девојко,
српска вера, Гајто, лепа вера.
два, три дана, дана Божић дана,
два, три дана, дана Велик дана,
два, три дана, дана Ђурђевдана.
Турска вера, Гајто, лоша вера,
Бајрамиште као на буњиште,
па и њега не знају кад ги је,
но гледају месец преко небо.

Ej, чујеш ли ме, Гајтана девојко,
чујеш ли ме, моја мила сестро,
главу давај, ал веру не давај!"

БИСЕР МОМЧЕ, А СРМА ДЕВОЈЧЕ

Бисер момче, а срма девојче,
бисер момче, де ћеш да путујеш?
Срма момо, у Стамбола града.
Бисер момче, што ћеш да тргујеш?
Срма момо, свилене мафезе.
Бисер момче, коме ће ги дајеш?
Срма момо, тебе ће ги давам.
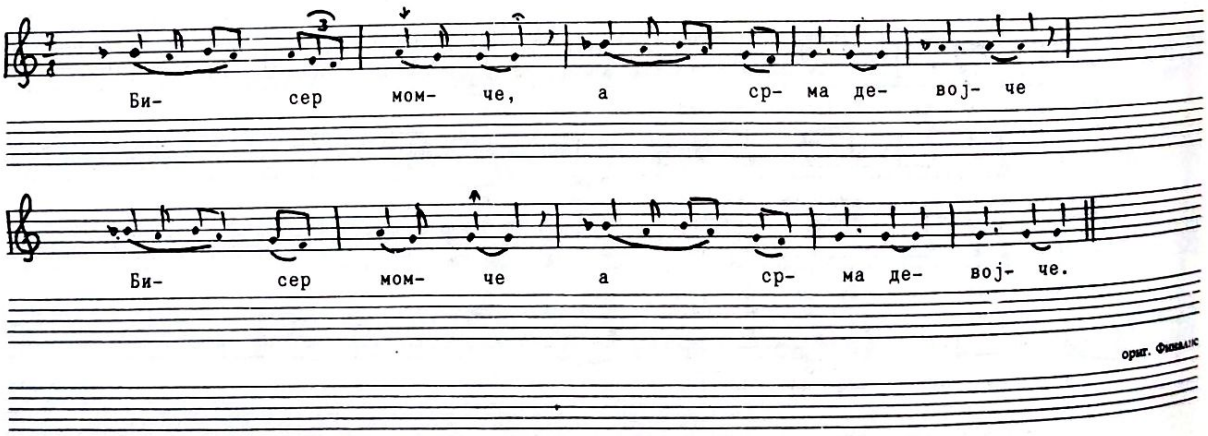
ИНСТИТУТ
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ КУЛТУРЕ СРБА,
ЦРНОГОРАЦА, ХРВАТА И МУСЛИМАНА
ПРИШТИНА

ФСЦ. I/90
Ред. бр. 35
Тр. бр. 2Б/4

први стих Бисер момче, а срма девојче
посебан наслов Свадбена песма
место и датум (покрајина) Грачаница, 31. 8. 1990.год.
певао — певали: Петровић Султана, рођена 1897. год.

мелодију транскрибовао Новица Арсић

Темпо ♪ = сса 183

орит. Финалис

1. стих:
2. облик (мелостиха — строфе):
3. завршетци мелодијских одељака (каденце):
4. ритам мелодијских одељака:
5. варијанте
6. тонски низ:
7. обим
8. напомене уз мелодију:

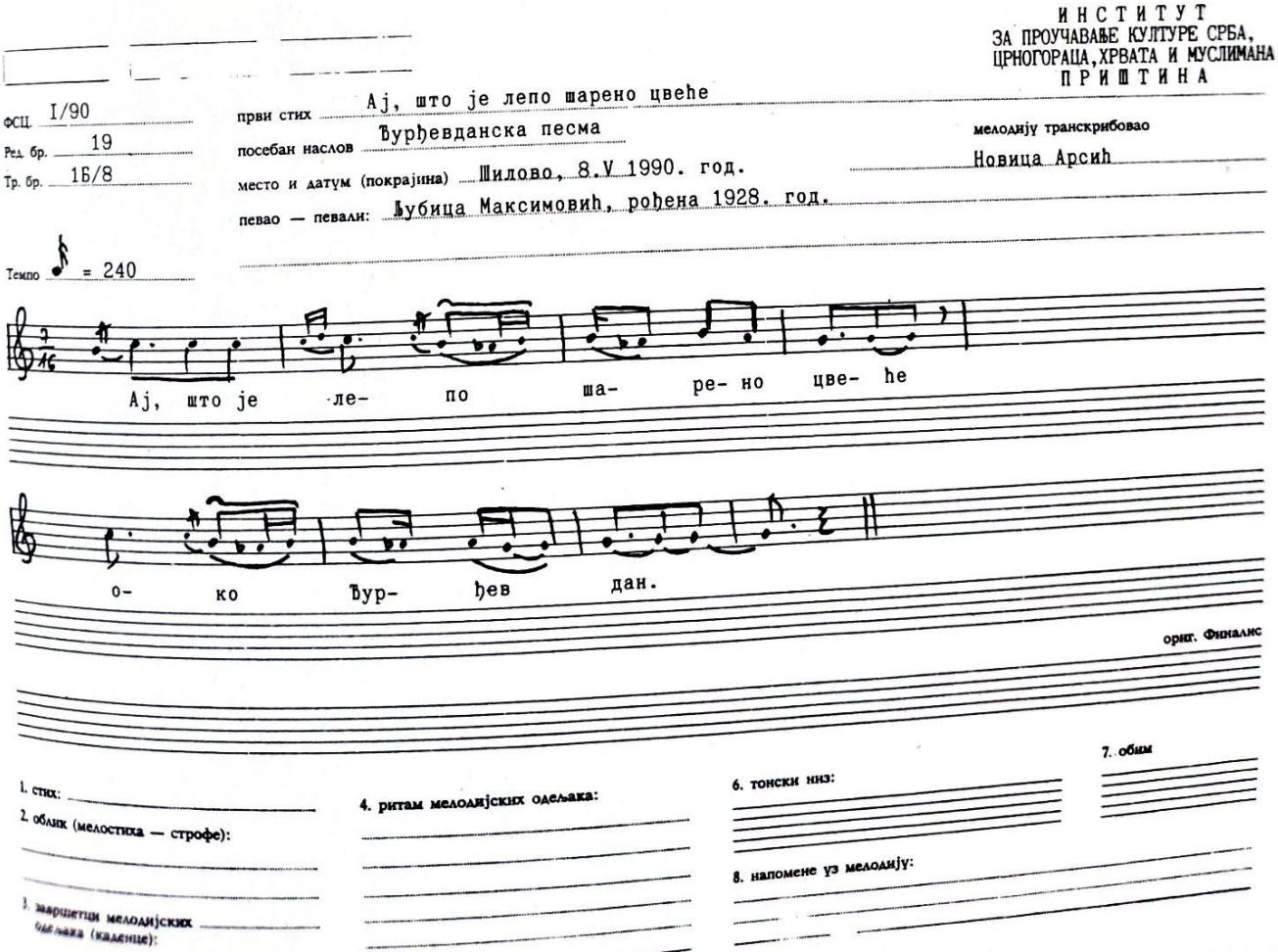
ШАРЕНО ЦВЕЋЕ

Aj, што је лепо шарено цвеће
око Ђурђевдан.

Aj, сви се момци, мајко, оженише
око Ђурђевдан.

Aj, и ја ћу се мајко оженити
око Ђурђевдан.

Записао
Новица Арсић

ИСТОРИЈА

Др Богумил ХРАБАК

ВЕЛИКЕ СИЛЕ И ПОДРУЧЈЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ 1876–1878. ГОДИНЕ

У често обрађиваној тзв. источној кризи велике силе нити су интервенисале нити су се уздржавале од акције из хуманитарних разлога, мада су те разлоге некад наводиле, него су насталу кризу гледале да искористе за своје економске и политичке интересе, односно дејствовале су против таквих становања ривалских држава ако су војнички и финансијски биле недовољно спремне да се умешају у збивања. Иако је самим тим почела модерна империјалистичка епоха за Балаканско полуострво, ратови које су водили балкански народи, према Лењиновој оцени, нису били освајачки него „национални" тј. национално-ослободилачки.[1]

Русија је 1875-76. год. била војнички и финансијски неспремна за рат с Отоманским царством или са Аустро-Угарском, те је настојала да се у ствари укључује једино на дипломатском пољу, па је чак одговарала Србију и Црну Гору да се оружјем конфронтирају с Турском. У исто време немачки канцелар Бизмарк подстицао је Русију да зарати са Портом, како би се истрошила и како не би била у стању да се супротстави Хабзбуршкој монархији у њеном ширењу на Балкану, изоловавши претходно побеђену Француску.[2] Нешто друкчије су иступали руски славјанофили, који су држали да Јужни Словени треба да изађу и из склопа Аустро-Угарске, која је управо мислила да окупира и Србију и Црну Гору.[3] Русија је прва од велесила изнела идеју о самосталности балканских народа.[4]

Приликом разговора у Рајхштату (8. јула 1876) руска и аустријска страна предвиделе су да, ако дође до распада Османлијске империје, Албанија постане независна кнежевина;[5] том приликом Аустрија је више нагињала аутономији арбанашких области (да би касније постале њен плен), док таква

---

[1] О томе вид.: Б. Храбак – Д. Јанковић, Србија 1918, Београд 1968.

[2] А. Нарочицки, Балканский кризис 1875–78. г. и велике држави, Међународни научни скуп поводом 100-годишњице устанака у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875–1878. године, св. I. Сарајево 1877, стр. 34.

[3] Русија и босанско-херцеговачки устанак 1875–78, приредио Б. Павићевић, Титоград, 1986, 52.

[4] La politica estera dell'Italia degli atti, documenti e discussioni parlamentari dal 1861. al 1914, vol. II/1, a cura di G. Petricionne, Roma 1973, 8.

[5] Историја дипломатије, у ред. Потемкина, књ. II, Београд 1949. стр. 35; X. Д. Schanderl, Die Albanienpolitik Osterreicg-Ungarns und Italiens 1877–1908, Albanische Forschungen H, Wiesbaden 1971, 41.

могућност уопште није споменута у руској верзији споразума.[6] И приликом следећег сусрета руских и аустроугарских дипломата у Будимпешти (15. јануара 1877) говорено је о независној Албанији у случају ликвидације европске Турске.[7] Косово и Метохија нису посебно помињани у актима, али пре српско-турског рата и после српског пораза, пре ће бити да је Косово подразумевано у саставу Албаније него изван ње.

Аустро-Угарска је највише користи извукла из тзв. источне кризе. Хабзбурзи су 1859. одгурнути из Ломбардије, а 1866. су искључени из шанси у Немачком царству, те су државници у Бечу свој поглед упирали на Балкан. Према тврђењу познатог аустријског историчара Ј. Редлиха, непосредно упућивање Двојне монархије на Балкан започело је предлогом грофа Бојста у том смислу, цару Фрањи Јосифу 1868. Следећих година аустроугарски генералштабни официри обилазили су нарочито Босну и Херцеговину те Албанију, правећи карте специјалке, а граничарски официри Срби и Хрвати добијали су на цени на двору, јер су имали бити ударни заповедници у експанзији која се припремала.[8] Чак и старочеси и њихова прашка *Политика* позивали су Беч да се окупирају Босна и Херцеговина те групишу око Загреба, који би постао центар треће области у преуређеном тријализму, како би се сузбила сувише рано показана охолост Мађара у дуалистичком уређењу насталом нагодбом од 1867. године. У то време Босна и Херцеговина у политичком свету важиле су као српске земље. Да би Аустро-Угарска лакше посела босанско-херцеговачко подручје, гроф Јулије Андраши, челни човек хабзбуршке дипломатије, у споразуму са генералним конзулом у Београду В. Калајем, радио је (1871) да се са Србијом погоди око поделе Босне и Херцеговине, с тим да Србији припадне територија до реке Неретве и Врбаса, а да Двојна монархија преузме остатак тих земаља. Тиме се мислило и да се Србија одбије од Русије, а Срби заваде са Хрватима, који су такође аспирирали на Босну и Херцеговину.[9] Већ тада је у Бечу и Пешти најављивана опасност да се после уједињења Немачке и Италије не обави и уједињење Југословена, разуме се и на рачун престареле Монархије.

Уместо компромиса са Србијом око поделе, 1876. у Бечу су се јавиле аспирације да се сви Срби и Хрвати уједине под хабзбуршким троном.[10] Аустроугарски војни врхови су већ јануара 1875. тражили окупацију новопазарског санџака, надомак Косова и то до реке Лима.[11] Андраши се најпре лично изјашњавао против ширења Монархије, али је морао да рачуна с интересима како мађарских магната тако и индустрије аустријских земаља, који су већ почели да освајају балканско тржиште, посебно у Македонији и

---

[6] И.В. Козрменко, Sbornik dogovorov Rossii s drugim gosudarstvami 1656–1917, Moskva, 114–8.

[7] Die Grosse Politik der europaischen Kabinette 1871–1914, B. II, Berlin 1922, 114–5; В. Поповић, Источно питање, Београд 1928. стр. 140.

[8] J. Redlich, Kaiser Franz Jospeh von Österreich, Berlin, 1929. str. 344, 347.

[9] E. Wertheimer, Graf Julius Andressy, sein Leben und die Zeit, Stuttgart 1910. str. 461.

[10] Русија и босанско-херцеговачки устанак, стр. 201.

[11] Th. von Sosnosky, Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866, B. I Стутгарт 1913, стр. 127.

области доњег Дунава. Први корак у њеној територијалној експанзији била је изградња железничких пруга и унификација паробродарства. Њену експанзију подстицала је Немачка, која је у Аустро-Угарској желела да види претходницу у продору на југоисток и помагача у сламању словенства.[12] Немачка није била непосредно заинтересована али је помогла рашчлањавање отоманског поседа у Европи у корист Аустро-Угарске па и Русије, те на српски рат није гледала злим оком.[13]

Енглески конзервативци са Дизраелијем били су туркофили и плашили су се руске агресије. Либерални Гледстон био је против помагања болесника са Босфора и залагао се за образовање аутономних државица на Балкану, које би под британским утицајем постале баријера руском наступу; он је иступао против турских зулума који су према њему, наливали воду на руски млин. Француска је желела да спречи рат на Балкану и да балансира између Русије и Енглеске. На Цариградској конференцији помагала је Русију. После победе француских републиканаца, изменила се клеромонархистичка политика, те је отад Париз ишао за Енглеском.[14]

Депресивна влада умерене левице (од марта 1876) била је против промена које би нарушиле равнотежу, а посебно против аустроугарског ширења дуж источне обале Јадрана (уколико то не би било компензирано добицима Италије у Тренту и Истри), али и против стварања веће јужнословенске државе, уосталом као и све друге велесиле, Италија се трудила да заустави словенску концентрацију на Балкану, а за status quo у погледу Отоманског царства, који би искључио и могућност ширења Хабзбуршке монархије у правцу Солуна и Албаније. Италијански конзул у Скадру Б. Берио био је и против независне Албаније, јер она не би била у стању да се одупре спољним па и унутрашњополитичким притисцима. У областима са арбанашким живљем, Италија је радила преко неколико политичких удружења, чији су агенти ухваћени са пропагандним материјалом у Ругову и ту убијени од муслиманских Арбанаса. Дакле, преко агената, Италија је радила и на Косову. У одбрани од словенског надирања ка Јадрану предлагана је и конфедерација или дуалистичка монархија Арбанаса са Грчком. Осталим балканским народима Италија је пружала начелну помоћ, али је на Цариградској конференцији (11. децембра 1876 – 14. јануара 1877) била против прогласа српске независности.[15]

---

[12] A. Naročickij, n.n., 38, 40, 41; V. Paskaleva, Avstro-Vengria i nacionalnie dviženiè na Balkanah 1875–77, Међународни научни скуп I стр. 143–3.

[13] М. Екмечић, Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године, Прилози Института за историју XVIII, Сарајево 1981. стр. 182. – Вид. и.: К. Д. Косев, Ролб Германии в период восточного кризиса 1875–1878. годов, Међународни научни скуп I, стр. 246–60.

[14] А. Нарочицкии, н. н., 43, 45, 47. – Вид. и.: S. Dam nov, Franci i vostočni krizis 1875–1878. godov, Међународни научни скуп I, 313–25.

[15] Д. Шепић, Талијански иредентизам и источна криза, Међународни научни скуп I, 205–7; Б. Стулли, Албанско питање, Рад ЈАЗУ 318, Загреб, 1959, стр. 290–1, стр. 297, 298, 301, 199; Historia e popullit shqiptar, t. II Prishtinë 1963, 112; Љ. Алексић-Пејковић, Италија у источној кризи 1875–78. године, Balcanica VI, Београд 1975, стр. 247–51, 155, 157–8, 160–3; Љ. Алексић-Пејковић, Италија и српско-турски ратови 1876–1978. Историјски часопис XXXII,

Од догађаја који су скренули пажњу великих сила у суседству Косова, а чији су се ефекти могли проширити и на Косово, био је устанак католичких брђана у Мирдитији у јесен 1876. За њега су се посебно интересовали Русија и Италија. Руску помоћ очекивао је верски старешина Мирдита опат Пјетар Дочи, док је млади наследни кнез Пренк Биб Дода, враћен из Цариграда да смири саплеменике, очекивао интрвенцију гарибалдинаца, а потом и Италије. Италијански „Савез за ослобођење и братство народа Балканског полуострва" избацио је паролу о ослобођењу балканских народа који би својим државицама или аутономијама створили федерацију, како би се заједнички бранили од турске господе, али и надирања Аустро-Угарске преко Санџака и Косова ка Солуну.[16] Фебруара 1877. Мирдити су код Мјета затворили саобраћај према Призрену и прекинули најпогоднију везу Косова са Скадром и Јадраном.[17] На Косову и Албанији Османлије су тада држали преко 200.000 војника.[18] Према мишљењу руског конзула у Скадру Шпејера, мирдитски устанак у конкретним условима не би могао имати утицаја на хришћане Старе Србије, јер су они тада много страдали од муслиманског гњева.[19] Исти конзул јавио је Петрограду да су призренски муслимани незадовољни и самим султаном у вези с иницијативама великих сила о флотној блокади Солуна због убиства два хришћанска конзула у том граду од стране арбанашких муслиманских фанатика.[20] Српски црквени достојанственици, конкретно дечански архимандрит Сава, сматрао је да збивања у северној Албанији управо преко насељених католичких Фанда у Метохији могу имати одјека и на Косову.[21]

У догађајима 1876–77. године посебну је улогу имао италијански конзул у Скадру Бернардо Берио. Чак и у Риму, мада не увек позитивно, оцењивали су да је Берио успео да се натури као покровитељ замисли о арбанашкој аутономији. Када су Британци у последњем моменту повукли своју сагласност о образовању аутономија за све територије хришћана које су се налазиле у саставу Отоманског царства, наводно су Србија и Црна Гора загазиле

Београд 1985, 158, 157, 169, 184–5; Б. Храбак, Италијански конзул у Скадру Б. Берио о арбанашком питању 1876–1878. године, Часопис за савремену повијест III, 1978, Загреб, стр. 25, 27.

[16] Historia e popullit shqiptar II, Prishtinë 1968, str. 112; Б. Храбак, Арбанашки католици и Призренска лига (1878–1881), Зборник радова: „Србија у завршној фази источне кризе 1877–1878. године", Београд 1980. стр. 380.

[17] Б. Храбак, Арбанашки католици, стр. 381; Б. Храбак, Католички Арбанаси, стр. 27 и 28; Русија и босанско-херцеговачки устанак, стр. 719.

[18] Ајмед-Мидхат Эфенди, Сборник турецких документов о последнеи воине, С-Петербург 1879. стр. 11.

[19] Русија и босанско-херцеговачки устанак, стр. 719 (2. XI 1876).

[20] Исто, 319, 119.

[21] Архив Историјског института у Београду, Фонд Ј. Ристића, кут. XXXIII, XXV/13, инв. бр. 25466 (јул 1878).

у рат против Турске.[22] Конзул Берио имао је високо мишљење о стратегијској вредности косовске висоравни. Према њему, Косово је требало укључити у арбанашку аутономну целину, с тим да се помоћу целе Велике Албаније, уз Србе, Црногорце па и Грке, Косово образује као чврст бедем против надирања Аустријанаца из Босне пеко Санџака и Косова према Солуну. Да би се и Грци укључили у одбрану Косова, требало им је дозволити да поседну Солун, и да се из тога града долином Вардара приближе Косову и приморају да учествују у одбрани, јер би тако бранили и своју државну територију. Предавање великог дела Македоније Грцима била би компензација за арбанашко заузимање Епира, тако да би се цели југ Балкана ангажовао планском поделом територија против Аустро-Угарске. Косово под арбанашком заставом би могло да одигра предложену улогу сигурне баријере једино ако би Арбанаси, добивши аутономију остали у саставу Отоманског царства, јер би тада и они могли бити позвани на одбрану од најезде са севера. У име одбране Косова, Црногорце је ваљало приближити Косову предавањем Гусиња. Берио је протестовао што је санстефанским програмом Бугарској требало доделити и знатан део Косова са Призреном, чиме се разбијала могућност одбране не само Косова него и Македоније, јер одбрану тих територија није могла да прими на себе Велика Бугарска, него Велика Албанија програмом који би уз њу у поменутој функцији приволео и Црну Гору и Србију. Берио је сматрао да би се они ако би се дозволило да Аустријанци ипак овладају Косовом и северном Македонијом, у свом даљем надирању послужили управо Арбанасима као Русија Великом Бугарском. Држећи да Албанија мора остати у склопу Османлијске империје, Берио је заузео негативан став према Призренској лиги, која тенденцијама ка независној Албанији не би била у стању да координира балканске снаге за задатак одбране од најезде Аустро-Угарске. Мржња Арбанаса против Словена, која се манифестовала у Лиги, онеспособила би Арбанасе да оживотворе своју аверзију против католичке Аустрије.[23]

Година 1878. била је преломна за све балканске народе. Из ратова и на основу мировних споразума, политичка карта Полуострва је сасвим измењена – образоване су независне и вазалне државе, које су , упоредо са јачањем својих буржоазија постале националне, тежећи да својим границама обухвате своје народности. Територије које су имале остати у склопу Отоманског царства, према плановима најзаинтересованијих сила, имале су такође бити заокружене у политичким аутономијама, пре свега Албанија и Македонија, док је источна Румелија већ од самог почетка била у сенци зависне бугарске кнежевине. Око тога су се највише бринуле две најзаинтересованије силе – Русија и Аустро-Угарска.

---

[22] Русија и босанско-херцеговачки устанак, 503–4, стр. 717.

[23] Б. Храбак, Италијански конзул у Скадру Б. Берио о арбанашком питању 1876–1878. године. Часопис за суврему повијест, бр. 3/1978, 34–6.

Већ 6. јануара 1878. гроф. Андраши изјавио је да се аустроугарски ин-
тереси простиру на земљиште Босне и Херцеговине.[24] Неколико дана после
тога (3/15. јануара) српска влада је у вези с очекиваном победом Русије у рату
с Турском, сматрала да у претходним условима примирја треба да тражи на
име уступака не само независност Србије него и тадашњи косовски вилајет
(са Скопљем).[25] Српски војни стручњаци предлагали су реку Лим као стра-
тегијску линију српских међа у Старој Србији према Босни и Херцеговини.[26]
Јануар 1878. био је време наступања српске војске у долину Јужне Мораве и
Нишаве, те су политички кругови у Београду очекивали да ће бар делови
османлијске територије које поседну српске колоне сигурно припасти
српској држави. Такво мишљење је заступао не само италијански званични
представник Јоанини него и немачки генерални конзул Кранц; Кранц је
држао да би цела Стара Србија свакако имала да се уједини са српском
кнежевином. Руски агент у Београду Персијани, био је резервисан према
таквим замислима.[27] Напустивши план да се пређе Дрина, млади кнез Милан
Обреновић писао је генералу Игњатовићу (из Ниша 2/14. фебруара) да тешко
схвата „разлоге који се противе припајању Кнежевини да не само узме земље
Старе Србије већ и читавог косовског вилајета у садашњим границама."[28]
Игњатовић је тих дана преговарао с Турцима да се Ниш преда Бугарској у
замену за Нови Пазар, против чега је била и српска влада.[29] Јован Ристић у
упутствима М. Лешјанину за рад са Игњатијем при преговорима у Једрену
писао је: „део нишког пашалука има све услове за довољан економски разви-
так, докле други предели Старе Србије ове услове у мањем степену имају,
те би на тај начин за нас била више нека историјска сатисфакција (...)[30]

За Аустро-Угарску је на Косову било битно да железничка пруга Ми-
тровица-Солун остане у турским рукама.[31] Беч се тада није слагао са руским
плановима о стварању Велике Бугарске, сматрајући да би предложене гра-
нице задирале у интересе Арбанаса и Грка.[32] Генералу Игњатијеву су 10/22.
фебруара саопштени српски захтеви: Вишеград, Нова Варош, Пријепоље,
Сјеница, Нови Пазар, Косово, Ниш, Пирот и Трн. Руси су били спремни да

---

[24] Србија 1878. Документи, приредили: М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд, 1978. (у даљем тексту: Документи)

[25] Н. Шкеровић, Записници седнице Министарског савета Србије 1862–1898, Београд 1952, 338, 340–1; Записи Јеврема Грујића, књ. III, Београд, 1923, стр. 313–314, 314–315, 136.

[26] Архив Србије (у даљем тексту: АС), МИД, ПО–1878, фасц. III, дос. 1, Пов. бр. 59

[27] Документи, 19 (Н. Вреде Андрашију, из Београда 26. I 1878)

[28] Документи, 52

[29] Н. Шкеровић, Записници, 342; Записи Ј. Грујића III, стр. 317.

[30] АС, МИД, ПО–1878. фасц. I дос. 6, Пов. бр. 123.

[31] Документи, 79 (Вреде 21. II 1878), 80 (Вреде 21. II 1878).

[32] Освобождение Болгарии от турецкого ига, кн. III, Москва 1967, стр. 512–513.

пораде за правац Нови Пазар-Вишеград, но ту су Турци пружили одлучан отпор, желећи да задрже везу Косова са Босном.[33] Санстефанским прелимина-рним уговором (3. марта) предвиђено је да југозападна српска граница иде старом трасом до изворишта речице Долове и Рашке до Новог Пазара, па преко Божур-планине у долину Ибра (близу Рибарића), те Ибром, Ситни-цом, Лабом и потоком Батинцем, с тим да се спусти у Јужну Мораву код села Калиманаца.[34] Као што се види, Србији би према том предлогу припао само мали део Косова, његов најсевернији појас без иједног значајнијег насеља. У случају аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, српски предлози у Сан Стефану су од Руса захтевали да се Србији припоји Стара Србија, тј. косовски вилајет (са пашалуцима призренским, скопским, новопазарским и нишким).[35] Као да је у таквом тражењу постојала и одступница: ако се цела Стара Србије не би могла присајединити Кнежевини, територије које не би биле прикључене имале су да остану под непосредном влашћу Порте и да не припадну Бугарској.[36]

Немачки амбасадор у Бечу у разговору с Андрашијем био је мишљења да западне области Полуострва треба да остану у саставу Отоманског царства, уз давање одређених аутономних права. Амбасадор је запазио да јавно мишљење у Аустрији губи наду да се стабилна отоманска власт може одржати у Европи, те се сматрало да би било боље да Аустро-Угарска ради на независности тих западних провинција, с тим да би привремено оне могле остати под сирезенством Порте. Гроф Андраши није одбацио сугестију, али је држао да је претходно потребно решити питање увећања Грчке, и то на мировном конгресу.[37] Немачка влада као и министарски кабинети других великих сила резоновала је да на Балкану треба образовати само мале државе. Проблем Србије и Црне Горе није био тако тежак као источна граница Албаније и савремене међе Грчке, односно питање неких нових политичких субјеката који би се створили према границама Бугарске. Немци су знали да грофа Игњатијева жуљају само бугарске границе. За Црну Гору се предвиђало проширење до Таре али не и земљиште између Скадарског језера и Бојане, како су Руси желели, те је ту Немачка помагала Аустро-Угарску. У Санџаку није требало дозволити додиривање Србије и Црне Горе, него обезбедити довољно широк појас, на коме би се изградила железница која би спајала Босну са Митровицом. Берлин је дозвољавао ширење Србије само у југоисточном правцу и прихватио је захтев грофа Андрашија да се Србији

---

[33] Ј. Ристић, Дипломатска историја II, стр. 120–121.

[34] Г. Нарадоунгхиан, Recueil d'actes internationales de L'Empire Ottoman, т. III, Париc, 51о, чл. 3.

[35] Ослободождение Болгарии II, 560–1; АС, МИД, ПО–1878, ф. IV, д. 4, Пов. бр. 215.

[36] Документи, стр. 186 (Вреде 22. III 1878).

[37] Die Grosse Politik der europaischen Kabinette 1871–1914, Б. у, Берлин 1922, 256. Под аутономним областима јужно од Србије влада у Београду је подразумевала аутономну Албанију и Македонију са Солуном уз аустријску аусписију (Ј. Ристић, Дипломатска историја за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878. књ. II, Београд 1898, стр. 147–8).

не додели област Митровице и Новога Пазара, као што је то омогућивао Санстефански уговор, него да се појас од Митровице до босанске границе сједини са Босном, према тражењу грофа Андрашија. Немачка влада је увиђала да је неминовно да Монархија осигура свој оправдан утицај на исто-ку, и веровала је да би задобијање важног чворишта Митровице, које је до-минирало и Србијом, допринело да Аустро-Угарска пристане на осигурање пута ка Солуну.[38]

Ни Русија ни Аустро-Угарска нису желеле уједињење Јужних Словена и стварање велике словенске државе на Полуострву. Аустро-Угарска се плашила да српски устанак у Босни и Херцеговини не изложи опасности и српско-хрватске области Монархије. Русија, пак, препуштала је део Косова Бугарској. Њој је још на Цариградској конференцији успело да на свој начин представи распростирање бугарског елемента и на областима где су живели Срби и Арбанаси.[39] Аустроугарски конзул у Призрену Јелинек јавио је својој централи о реаговању Арбанаса на санстефанске одлуке. Ширење Бугарске, Србије и Црне Горе изазвало је огорчење код Арбанаса. У току априла, међу главарима разних арбанашких племена око Ђаковице, Пећи Гусиња, Љуме, Тетова и Дебра оржавале су се живе везе да би се постигла сагласност о томе да ли прихватити губитак територија или их ваља бранити оружјем.[40] По-следњих дана марта Арбанаси у Цариграду преко Васе ефендије предали су британском амбасадору меморандум против прихватања Санстефанског ми-ровног уговора, те наговестили савез са Грцима како би се одбили Словени.[41] Боравак грофа Игњатијева у Бечу крајем марта и у првој половини априла значио је наду руских кругова да ће се моћи нагодити с Аустро-Угарском, после чега би се лакше изашло на крај са туркофилском Енглеском. Игња-тијев је нудио Двојној монархији окупацију Босне и Херцеговине, но Ан-драши и цар Фрања Јосиф су очекивали више. Поред окупације Босне, Беч је тражио да се Албанија и Македонија са Солуном прогласе аутономним кнежевинама, али да тим кнежевинама управља Хабзбуршка монархија: са новим кнежевинама Дунавска царевина би закључила царински савез и тиме омогућила свој копнени изалаз за Бело море. Чак и независне Србија и Црна Гора морале би да закључе трговинске уговоре са Balhausplacom.[42] Руска ди-пломатија није била спремна да тако скупо плати савез. Средином априла руски државници су морали да ретерирају од своје замисли о Великој Бугар-ској преко које би Русија остварила своју доминацију на Полуострву, те су 14. априла у највећој дискрецији предложили Берлину да се Бугарској као западна граница дâ линија која би ишла од Орфанског залива према Врању, а области које би остале изван те границе добиле би административну ауто-

---

[38] Die Grosse Politike yy, str. 253–7.

[39] М. Екмечић, Стварање Југославије, књ. II, Београд 1989, стр. 314, 317.

[40] Б. Храбак, Први извештаји дипломата великих сила о Призренској лиги, Балцаница IX, Београд 1978. стр. 237; Actenstücke aus den Correspodenzen des k. und k. Gemeinsamen Ministariums des Aussern über orientalishe Angelegenhriten, Wien 1878, 95–6, Dok. 148.

[41] S. Rizaj, Lidhja shqipatare e Prizrenit në dokumente anglese (1878–1881), Prishtinë 1978, 189, n° 5.

[42] Ј. Ристић, Дипломатска историја II, стр. 147–8.

номију под именом Македонија и биле би независне од Бугарске; Солун би био у саставу нове провинције.[43] Руси су намеравали да тој аутономној покрајини препусте и области Старе Србије на Косову тј. Приштину и Призрен.[44]

Санстефански уговор још није стекао сагласност Европе, а руски губернатор у Софији тражио је од српске владе да српска војска напусти Трн, Пирот и Врање. Српска влада је то одбила, јер су Турци још држали вучитрнски и новопазарски крај, који су по истим прелиминарима имали да се прикључе Србији.[45]

Италија је била спремна да помогне ширење Србије у Старој Србији, али је налагала стрпљење и трезвеност српских државника, не сматрајући да су у Сан Стефану одређене коначне границе. Италијански министри су рачунали на заплет односа између Енглеске и Русије.[46] Српски дипломати су опоменули грофа Игњатијева да би прикључење великог дела Косова Бугарској створило клице неспоразума, па чак и оружаног сукоба Србије и Бугара, те су апеловали да се искористе извесне могућности које је пружио 6. члан Санстефанског договора.[47]

У меморандуму аустроугарске владе британском министарском кабинету од 21. априла посебно се говорило о кризи коју могу изазвати Босна и Херцеговина. Иако је нешто раније гроф Андраши предлагао аутономију за те покрајине, тада је, при увећаном апетиту, та идеја критикована. Министар је наводио да су Босна и Херцеговина неспособне за аутономни живот и да је таква аутономија неодржива, с обзиром да те провинције гравитирају Србији и Црној Гори. Њиховим спајањем са Србијом и Црном Гором настала би једна нова државна творевина која би довела у питање мир у пограничним областима Аустро-Угарске, тј. у Далмацији, Хрватској и Словенији. Ни Порта није имала могућности да те крајеве одржи као аутономије у свом саставу. Под велом аутономије не би дошло до смиривања, него би Босна и Херцеговина постале жариште револуционарне и анексионистичке похлепе. Беч није боље мислио ни о другим аутономним кнежевинама на Балкану, те је Русима пребачено да иду на опасан експеримент, задржавајући турску власт у области Призрена, који не би дошао под аустроугарску власт. Беч је предлагао Енглеској да Босна и Херцеговина пређе под непосредну управу Дунавске монархије; у новопазарском санџаку уклињењем између Србије и Црне Горе, Аустријанци би предупредили напад Црне Горе на Албанију и помогли би да се арбанашки народ одржи пред панславистичком навалом.[48] Тада је, изгледа, Андраши само у случају Албаније одобравао статус ауто-

---

[43] Исто, стр. 273–5.

[44] Освобождение Болгарии III, стр. 765 (Новоиков из Беча 18. IV 1878).

[45] Документи, 268 (Београд 3/15. IV 1878).

[46] АС, МИД, ПО–1878, ф. II, дос. 5, Пов. бр. 226 и 230, Д. Матић Ристићу из Рима 14/26 и 16/28. III 1878.

[47] Die Grosse Politik, B. yy, str. 281–9.

[48] Б. Храбак, Арбанаси католици и Призренска лига (1878–1881), зборник: Србија у завршној фази Источне кризе 1877–1878, Београд 1980, стр. 381.

номне кнежевине у турском саставу. Не само аустроугарски, него и британски конзул у Скадру хватали су везе са арбанашким првацима, загревајући их за свој политички курс.

За Русију је било неприхватљиво да „енклаве" Старе Србије (на пример призренски крај) и „међупросторе" анектира Двојна монархија, како зато да ова не створи превласт на Полуострву, тако и да сувише не притисне Србију и Црну Гору.[49] И Петроград је доставио свој меморандум иностранству, али не Лондону него Берлину. Русе је бринула судбина предвиђених простора Велике Бугарске, те су прихватили замисао Цариградске конференције (из почетка 1877.) да се образују две потпуно одвојене вазалне аутономије. Тзв. западна бугарска кнежевина (која би укључивала и велики део Косова), као и Србија, закључила би трговинске уговоре са Аустро-Угарском под условом да не наруше аутономни статус; тако би се Аустро-Угарској обезбедио саобраћај за њу важне железничке пруге Митровица-Солун, и омогућило везивање те саобраћајнице са аустроугарским железницама. Како Аустро-Угарска, тако је и Русија захтевала своју привремену војну окупацију да би се спречили међусобни ексцеси хришћана и муслимана. За аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине постојала је руска сагласност. Хабзбуршкој монархији имао је припасти и територијални појас између Србије и Црне Горе, како би се гарантовали трговински интереси на прузи Митровица-Солун, али и повезивање са мрежом коју би Аустрија изградила на босанској територији. При томе би границе Црне Горе могле остати као у Санстефанском уговору, изузев граница на Лиму. Слично би било и са Србијом, која би такође закључила царинску унију са Дунавском монархијом.[50]

За Србију је током маја 1878. било важно да делови Косова не припадну бугарској кнежевини која се управо стварала. На самом Косову постојали су стални оружани сукоби са Арбанасима.[51] Свакако на подстицај српских представника, становници Гњилана и околних села послали су депутацију кнезу Милану (5. маја), тражећи да се њихов крај (са неким селима на ужем Косову) припоји Србији.[52] Због тога је питање Босне и Херцеговине у српској дипломатији стекло другоразредни значај, док су сви напори били усмерени на позиције у јужноморавском региону и на Косову.[53]

Русија је најзад морала да се нагоди са Енглеском, што је учињено у руско-британском меморандуму, закљученом у Лондону 18/30. маја 1878. У средишту пажње налазила се Бугарска, око које се и даље посебно залагала Русија; ту је закључено да ће јужна бугарска граница бити удаљена од Егејског мора, с тим да се из јужне Бугарске повуче турска војска, али да мировни конгрес размотри на који би начин и у којим случајевима турске трупе могле ући у јужну бугарску покрајину. За осетљиве западне бугарске међе речено

---

[49] Освобождение Болгарии, III, стр. 88–90.

[50] Die Grosse Politik, B. уу, str. 300–303.

[51] АС, МИД, ПО–1878, фасц. IV, дос. 6. Пов. бр. 326; фасц. III, дос. 3, Пов. бр. 342.

[52] Исто, фасц. II, дос. 1, Пов. бр. 335.

[53] Документи, стр. 334 (Вреде 14. V 1878).

је да би требало да буду етничке, и да „не би у начелу требало да прелазе линију повучену од Новога Пазара до Коџо-Балкана".[54] Таква граница би говорила да су пространи крајеви Косова имали бити укључени у бугарску државу. У вези с Новим Пазаром била је заинтересована Аустро-Угарска, која, кад није дозвољено ширење Србије у југозападном смеру, није допустила ни простирање Бугарске у западном правцу.[55] Изгледа да није случајно кнез Милан, обраћајући се грофу Андрашију (22. маја/3. јуна) повезао Стару Србију са преласком српске војске преко Лима и Дрине у Босну – „у пркос сјајним успесима у Старој Србији".[56] Руски захтев да српска војска преда Пирот Бугарској, српска влада је повезала са предајом Новог Пазара Србији, а тако нешто Аустро-Угарска није хтела дозволити.[57] За рад на успостављању јужне границе српске државе у Бечу сметало је велико присуство Арбанаса не само у вучитрнском крају него и у куршумлијском, јер је Порта тврдила да ни у једном од та два среза нема Срба. Ристић је на Балхаусплацу објашњавао да су Арбанаси дошљаци.[58] Још раније је (3. априла из Трста) познати босански револуционар В. Пелагић опомињао српску владу на Кипертове карте, које су око Призрена, Пећи и Приштине знале само за Арбанасе.[59] Ристић је међутим, био оптимиста о исходу на конгресу мира: он је сматрао да „они делови који су одузети од Русије припадају Србији".[60] Ристић је био спреман да се одрекне територијалног увећања Србије у новопазарском санџаку, према Санстефанском уговору, ако се Аустро-Угарска потруди да Србија добије проширење у југоисточном правцу. Он је у Бечу 9. јуна тражио следећу границу на југу Србије: „југоисточно од Копаоника дуж планинског ланца до Врандола на реци Лабу; одатле дуж развођа поред Новог Брда и Гњилана – оба ова места тражи за Србију – до Карадага".[61] Аустроугарске дипломате у разговору са Ристићем у Бечу, пред почетак Берлинског конгреса, нису се слагали са прикључењем Гњилана Србији, под изговором да тамо има много Арбанаса.[62] У Старој Србији већ почетком јуна 1878. год. бугарски агенти су подстрекавали народ Старе Србије да се присаједини са Бугарском.[63]

Британија је и даље била туркофилска. Њен амбасадор у Цариграду Х. Лајард слагао се (19. јуна) с планом великог везира да Аустро-Угарска за извесне уступке у Босни и Херцеговини спречи ширење Србије и Црне Горе

---

[54] Die Grosse Politik II, 326–8.

[55] Документи, стр. 366. (еглески посланик из Београда Х. Цернингам 31. X 1878.

[56] АС, МИД ПО–1878, ф. IV, дос. 4.

[57] Документи, стр. 378 (Х. Цернингам из Београда 4. VI 1878).

[58] Записи Ј. Грујића III, 323–7.

[59] АС, МИД, ПО–1878, ф. I, док. 5. Пов.бр. 241.

[60] Документи, стр. 390.

[61] Die Grosse Politik II, str. 330–4, 9. VI 1878.

[62] Записи Ј. Грујића III, стр. 327–33.

[63] Документи, стр. 419.

у правцу Албаније (и Косова!).[64] Предавању Косова Србији много је сметала околност да је Санстефански уговор предавао готово цело Косово Бугарској.[65] Занимљиво је запажање аустроугарског конзула у Призрену о односу Британаца према оснивању Призренске лиге: Лига је потекла, према њему, из народа, али је прве импулсе агитације за оснивање Лиге као организције дао британски конзул у Скадру, за сваку евентуалност, ако би се јавила нужност да се води рат против Руса.[66] Сам конзул Кирби Грин јавио је Лондону да се, чим се осетило да Санстефански договор није и коначан мировни уговор, дозволило да Арбанашка лига умре, и тек је уочи састанка Берлинског конгреса Хусеин-паша, таддашњи валија Скадра, конципирао да се Лига врати у живот да би се супротставила Црној Гори да задржи Улцињ и Бар, односно и Крајину које су Црногорци освојили за време рата.[67]

Аустро-Угарска преко свог скадарског конзула и његових агената, хранила је муслиманске одборе који су основани после Санстефанског уговора у подручју које је имало припасти Црној Гори. Конзул Липич је још у јуну 1877. предвидео стварање велике арбанашке државе, у коју би ушле све области које је Санстефански уговор доделио Црној Гори.[68]

Карактеристична је трећа тачка одлука на призренском оснивачком конгресу Лиге: „Да ће Аустрија, ако буде хтела да уђе и заузме Албанију, бити дочекана као пријатељ и заштитник, да се призива интервенција те силе, а није искључена ни интервенција других."[69] Аустроугарски конзул у Скадру је, тек после убиства Мехмед Алије у Ђаковици, сматрао да је стање кудикамо озбиљније него што се мислило, јер су арбанашки устаници показивали тежњу да се истргну из контроле Порте, из чега су могле настати несагледиве последице.[70] Немачки и француски дипломати гледали су на Призренску лигу са становишта тзв. велике политике и нису се много удубљивали у конкретне ситуације.[71]

Италијански конзул у Скадру имао је негативно мишљење о Лиги, а италијански амбасадор у Цариграду Галвања изјавио је (28. јула) Пашку Васи да Италија води пацифистичку политику, да је на Берлинском конгресу била незаинтересована и да је „далеко од тога да одобрава и да хоће да помогне покрет који се припрема у Албанији".[72] Руски конзул Иван Јастребов такође се негативно односио према Лиги, тврдећи да су погрешно разумели њене

---

[64] Исто, стр. 429–430.

[65] АС. МИД, ПО–1878,ф. I, дос. 2, Пов. бр. 445; Записи Ј. Грујућа III, 340–2.

[66] Б. Храбак, Први извештаји дипломата великих сила о Призренској лиги, Балцаница IX, Београд 1878. стр. 240.

[67] С. Ризај, н.д., 191–2.

[68] М. Екмечић, Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке, Прилози Института за историју XIX, Сарајево 1982, стр. 30.

[69] I documenti diplomatici italiani, serf. II, vol. X, Roma 1976, str. 300–301.

[70] Acetestücke, dok 167; Б. Храбак, Први извештај дипломата, стр. 241.

[71] Б. Храбак, Први извештаји дипломата, стр. 236.

[72] Исто, 260, 241–242.

акције сви они који су о њој писали као о покрету Арбанаса за одбрану своје националности и као изразу тежње за независношћу. Према њему, стварни инспиратор образовања Призренске лиге била је Порта, да помоћу Арбанаса умањи своје поразе и анулира одлуке Берлинског конгреса. Изабрани делегати Лиге били су бегови и хоџе који нису могли прекинути са Портом. Позвао се и на италијанског конзула Б. Берија, који је нашао да је Аустро-Угарска преко свог скадарског конзула помагала тај покрет. Према Пренку Биб Доди Јастребов се понашао као према мизерном створењу,а о Мирдитима је известио да су се разбежали кад су се према њима појавила два турска батаљона; уместо да се боре, они су нашли заштитника у дипломатији Хабзбуршке монархије која им је обећала заштиту, и да ће им издејствовати опроштај Портин због учешћа у устанку. Телеграм Лиге Берлинском конгресу не само што је ишао преко аустроугарског конзула, него су у његовом састављању поред тога конзула учествовали призренски паша који је затражио консултацију и британског конзула у Сакдру. Берио је такође био позван да узме учешћа у акцији, али је он то одбио на основу изричитог наређења из Рима, који је само Аустро-Угарску од велесила означио као силу која мисли да од Лиге извуче користи.[73] Треба констатовати да италијански обавештајци нису могли установити на Косову огранке аустроугарске организације паралелне Лиги, у којој су се налазили и многи важни руководиоци Лиге, као Ходо-бej, шеф полиције у Скадру и касније први човек скадарског комитета.[74]

Почетни разговори у Берлину, које је у име Србије водио Ј. Ристић, показали су да Србија треба да бира између Русије и Аустро-Угарске; са првом силом би имала Гњилане, али без Пирота и Трна, а са другом Пирот и Трн, али без Гњилана.[75] Аустрија се није сагласила са руским предлогом о предавању Гњилана, али је пристала да се Србији осигура Ново Брдо. У свом мемоару Берлинском конгресу (12/24. јуна) Ристић је објашњавао да се Србија по други пут морала латити оружја за то да би српско становништво избавила од освете муслимана." Ако би се земља која данас саставља косовски вилајет – писао је даље – сјединила са Србијом, ова би имала Дрину и Лим као своју западну границу."[76] Да питање заштите косовских Срба није било само дипломатска фраза, сведочио је случај арбанашког масакра стотинак хришћана, те је британска дипломатија настојала да приволи Порту, да предузме кораке да се слични случајеви не понове.[77] На Берлинском конгресу последњих дана јуна, гроф Андраши се није задовољио окупацијом Босне и Херцеговине него је тражио и новопазарски теснац, све до Митровице. У таквој ситуацији за Србију није била корисна резигнација Русије, јер би, ако се она не прене, Аустро-Угарска успела у свом захтеву. На терену српских

---

[73] А. М. Селишев, Славянское населиние в Албании, София 1931, стр. 114–25.

[74] О тој организацији: Б. Храбак, Арбанаси католици и Призренска лига, стр. 395–396.

[75] АС, МИД, ПО–1878, фасц. I, дос. 1, Пов. бр. 420; Записи Ј. Грујића III, стр, 334–336.

[76] Ј. Ристић, Дипломатска историја II, стр. 203.

[77] Документи, стр. 456 (Београд, 26. VI 1878).

војних успеха изван Косова ствар је запела и за Врање. Турски опуномоћеник се од почетка противио да Врање припадне Србији, док су први француски и први италијански делегат 17/29. јуна, пред седницу, обећали своју подршку Србији.[78] Према Солсберијевом обавештењу британској влади, јужна граница Србије би била: „Одатле (врх Канилуг на Копаонику) ће се граница спојити са западном границом нишког санџака до села Кончула, на реци Морави, прелазећи најпре гребен који прелази јужну косу Копаоника, а одатле до планине Марице и Мрдарске планине (које чине вододелницу између басена реке Ибра и Ситнице с једне, и Топлице с друге стране), препуштајући кланац Преполац Турској, до планине Ђак, скрећући одатле према југу, гребеном који одваја воде Брвенице и Медвеђе реке, одатле ће се пустити у правцу истока између села Петриље и Дуката, да би прешла реку Медвеђу и попела се на гребен планине Гољак (тако да образује вододелницу између Криве реке с једне и Пољанице, Ветернице и Мораве с друге стране), одатле ће се спустити у правцу југа до Кончула на Морави, с тим што ће то село остати Србији."[79]

Тридесетога јуна, на састанку комисије експерата, аустријски делегати нису гласали за линију на Копаонику, него да граница буде нишки пашалук, чиме је Србија губила долину Лаба; они су променили свој став у погледу Врања, али је већина гласова била у корист Србије.[80] Представници Аустро-Угарске , међутим, првих дан јула ретерирали су у подржавању Србије да добије Ново Брдо. У вези с тим Ј. Ристић је влади у Београду јавио следеће 3. јула: „Јер, док су одбијали моја настојања за Гилан (= Гњилане), могао сам и поклонити вере изговорима; али кад су ме одбили и од тражбине Новог Брда, које је преко шест сати удаљено од железничке пруге, онда сам видео, да их морају друге побуде руководити. И ако се не варам, ове побуде нису никоје друге, но те, да нас подаље држе од леве обале вардарске, те одржати слободну своју сферу, коју као да простиру до Струме."[81] Истога дана Ј. Ристић је јавио Београду о предлогу југозападне границе у комисији војних стручњака. Нова би граница полазила од врха Канилуга и ишла би гребеном јужног копаоничког огранка међом дотадашњег новопазарског и нишког пашалука на планину Ђак. Ту би граница савила на југ до планине Мркоње, и даље више села Тулара, хватајући се планине Велипаве и излазећи поново на међу нишког и приштинског пашалука. Тим заокругом би Медвеђа из приштинског пашалука остала Србији. Међом поменутих пашалука граница би силазила на Мораву више села Кончула. Тиме је изгубљен Лаб, у вези с којим су Турци и Енглези захтевали да Турска задржи теснац Љупчине, с обзиром да би Србија добила планински прелаз Преполац. Лаб је отпао зато што су Турци тражили да српска граница прође тек од позиције Салинова повише Куршумлије. Жучна препирка вођена је у коми-

---

[78] АС, МИД, ПО–1878, фасц. I, дос. 2, Пов. бр. 451; Записи Ј. Грујића III 342–343; Ф. I, дос, 2.

[79] Документи, стр. 481.

[80] Записи Ј. Грујића III, 373–374; Ј. Ристић, Дипломатска историја II стр. 222–224.

[81] АС, МИД, ПО–1878, Фасц, I, дос. 2, Пов. бр. 463; Записи Ј. Грујића III, стр. 345–347.

сији и у вези са границом јужно од Копаоника до Црног Врха. Турски и енглески комесари предложили су да граница од планине Ђак прође правцем на Грделицу, чиме би Србији био одузет цео врањски и пола лесковачког округа. Комесари немачки, француски и италијански били су наклоњени Србији, те су изнели противпредлог да граница од планине Пољанице пође право на Прибој, што би било много природније, ако би и по том предлогу Србија губила Врање. Потом је против оба та предлога употребљено начело које је примењено и у случају Лаба, те је тако дозвољено да српска граница сиђе до Кончула.[82] Гроф Андраши је (5. јула) одбио интервенције српске владе, па је обећао да ће се залагати за граничну линију коју је предложила војна комисија, тј. да долина Лаба остане Турској, а да Кончул добије Србија.[83]

Први српски пројекат нове јужне границе предвиђао је да линија од Дивљег Брда (на старој међи) иде старом границом до Копаоника, да се од врха Канилуга одвоји и, следећи јужном косом Копаоника, споји са границом новопазарског пашалука, пролазећи испод левог извора потока Бистрице; ту би се одвојила од границе новопазарског пашалука и продижила би гребеном планина које раздвајају воде потока Самодреже и Мајанце до Лаба, затим би пењући се планином Грапашницом, планином Печевачком и Коснницом, следила вододелницу између Бресаљице с једне, и потока Жегавца и Смолуше с друге стране, стижући на Јужну Мораву, коју би пребродила код села Будриге. Пошто се показало да је предлог нереалан, српска страна је поднела други пројекат јужне границе Србије. Према њему, ранији предлог би био задржан до планине Печевачке и Коснице, а затим би гранична линија ишла вододелницом између потока Гњилана и Прилепнице на Мораву, коју би прешла код села Подграда.[84]

Узалуд се на Конгресу појавио и (3. јула) поднео представку у име српског народа Старе Србије његов представник. У његовој представци је, поред осталог писало: „Саде, кад је свим народима Балканског полуострва побољшан положај, да ли је право да ми останемо у ланцима тешке тираније, да ли је праведно да нас Турци и даље кољу, а Арбанаси пале наше домове, да ли је праведно да смо и даље потчињени поступцима који су гори од поступака према стоци у Европи."[85]

Предлог јужне границе Србије на пленарној седници Конгреса, 8. јула прочитао је кнез Хоенлое. Она је ишла: од Копаоника до села Кончула на Морави, прелазећи гребеном који се уздиже на јужној коси Копаоника и одатле до планине Марице и Мердара, образујући вододелницу између долине реке Ибра и Ситнице с једне, и Топлице с друге стране, препуштајући кланац Преполац Турској до планине Ђак, заокрећући одатле према југу вододелницом између Брвенице и Медвеђе реке, остављајући долину Медвеђе реке Србији; граница би се одатле спуштала у правцу истока између

---

[82] Записи Ј. Грујића III, стр. 347–348.

[83] АС, МИД, ПО–1878, фасц. I, дос. 3, Пов. бр. 469; Записи Ј. Грујића III стр. 359–360.

[84] Записи Ј. Грујића III, стр. 353–3 и 353–4.

[85] Документи, стр. 502–503.

села Петриље и Дуката, да би се успела на гребен планине Гољак (образујући вододелницу између Криве реке с једне, и Пољанице, Ветернице и Мораве с друге стране); граница би одатле силазила у правцу југа до Кончула на Морави (остављајући то село Србији, а Лужане Турској). Кнез Хоенлое је указао на две тешкоће које су настале у раду комисије експерата: једна је била у вези с кланцем Преполца, а друга се односила на округ врањски. Аустријски делегати су Преполац препустили Турској; војна комисија је, међутим, предложила да се Србији додели простор од 1000 метара јужно од Преполца, док је турски пуномоћник томе супротставио разлоге своје стране. Питање није било решено ни што се тиче врањског краја; већина у комисији експерата била је да се Врање остави Србији, но делегат Турске и делегат Енглеске су се томе успротивили, при чему је турски делегат Мехмед Алија навео да Врање представља одбрамбену линију Куманова, као и Преполац који брани Косово. Приликом гласања сви представници великих сила гласали су да Преполац остане Турској осим пуномоћника Русије, који је изјавио да само прихвата одлуку већине. Да Врање остане Турској, изјаснили су се представници Турске, Британије и Италије.[86] Одлука војне комисије била је друкчија, те се коначна одлука очекивала тек 9. јула. У том моменту Аустро-Угарска је постала Србијин адвокат, газећи санстефанске одлуке.[87]

Видећи да Берлински конгрес може донети одлуку на штету Арбанаса, првих дана јула вођени су тајни преговори између муслимана јужне и северне Албаније са циљем да се супротставе одлукама Конгреса, којим би се неки делови територија које су држали за своје, предали Србији, Грчкој или Бугарској. Британски амбасадор у Цариграду Х. Лајард сазнао је да ће се том споразуму придружити и арбанашки католици и „да се подстицај да издрже у тој намери очекује од Италије".[88] Тих дана одржан је у Призрену договор Арбанаса. Деветога јула вратили су се у Скадар депутати тога града и околних планинских крајева. Одбор Лиге у Призрену одлучио је да се Србији и Црној Гори пошаље ултиматум, у ком би се тражило повлачење Срба и Црногораца са свих арбанашких територија које им је доделио Берлински конгрес; у случају одбијања, сви Арбанаси би се латили оружја како би те државе приморале да своје трупе евакуишу.[89]

Крајем августа 1878. између муслимана и католика у северној Албанији и на Косову, постојала је разлика у односу на неке велике силе: муслимани су, на пример, тада мрзели Дунавску монархију, јер није одговорила њиховим очекивањима, док су је католици, као једну од гараната у Берлину потврђене аутономије, прихватали.[90] Од тога времена Руси су (све до 1881) помагали арбанашки отпор против Аустро-Угарске, пошто су претходно од

---

[86] Г. Народноунгхиан, н.д., III, стр. 141–143.

[87] АС, МИД, ПО–1878, ф. I, дос. 3, Пов. бр. 480 и 488, 494; Записи Ј. Грујића III, 365 и 367–8, 374–5; Г. Норадунгхиан, н.д., IV, стр. 179. (13. VII 1878. члан 36).

[88] Документи, стр. 514.

[89] Исто, стр. 537.

[90] Б. Храбак, Арбанаси католици и Призренска лига, стр. 387.

њих сазнали о њиховим разговорима са представницима Беча.[91] Тада су у неку руку Руси прихватили италијанску доктрину да је једино Косово Арбанаса сигурна брана против продора Хабзбурга на Солун.

Одлукама Берлинског конгреса нису престала интересовања велесила за Арбанасе и за проблем Косова. У том погледу још у првој половини септембра 1878. карактеристично је било држање Русије. Њен амбасадор у Цариграду сав је био обузет арбанашким збивањима. Он се нарочито трудио да установи да ли се у Албанији исказао дух нације и национални покрет, о чему би и Русија морала да води рачуна, јер би појаве водиле оправданом стварању независне арбанашке државе. Лобанов је рекао свом француском колеги: „Независна Албанија била би за Русију друга Црна Гора, која би, под њеним окриљем, и ако затреба, могла супротставити се амбицијама аустрогрчким, српским, црногорским, па чак и бугарским." Француски амбасадор био је згранут лакоћом са којом се Лобанов мирио са судбином да се конституише једна Албанија.[92] Ако је могла бити средство у рукама Аустро-Угарске или Италије, зашто то није могла бити за рачун Русије, али увек само средство?

Кад су (1881) закључени догађаји са Призренском лигом, Турци су смањили војску стално стационирану на Косову, али она ни тада није била незнатна – њен је број износио 15.000 људи,[93] дакле округло 20 батаљона, значи више него и једна тадашња ратна пешадијска дивизија. Док су друге велике силе губиле интересовање за Косово, једина је Аустро-Угарска и даље ревносно пазила на косовску хронику, желећи најпре да босанску железничку мрежу пореко Митровице повеже са Солуном и тако оствари копнени излаз на Бело Море. Та јој се жеља, на срећу, ипак није остварила.

---

[91] М. Екмечић, Стварање III, стр. 327.

[92] Б. Храбак, Први извештаји дипломата, стр. 275.

[93] Sp. Gopčević, Makedonien und Alt-Serbien, Wien 1889. str. 118.

Др Милован СЕКУЛИЋ

СТРАДАЊЕ И ИСЕЉАВАЊЕ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА ИБАРСКОГ КОЛАШИНА КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

После завршетка рада Берлинског конгреса, положај српског становништва Косова и Метохије, па и Ибарског Колашина нагло се почео погоршавати. Не могавши више да поднесе несношљив притисак албанског и турског башибозука, качачких и наоружаних одметничких банди, бројне породице биле су приморане да напуштају своја вековна огњишта и преко границе беже у Србију. Прогон српског становништва увећао се и претворио у колоне збега незаштићених, нарочито крајем XIX и почетком XX века, када је османска власт била потпуно неспособна да уведе и очува ред у крајевима Косова и Метохије и новопазарском санџаку.

О догађајима из тог периода највише података налазимо у извештајима конзула Краљевине Србије из Приштине и Скопља, који су на разне начине својом активношћу, покушавали да заштите угрожено српско становништво. Број-није вести о томе почеле су да пристижу у Београд од момента постављења првог српског конзула у Приштини Луке Маринковића, који маја 1890. године упозорава да „Арнаутин уби и растури и отворено тера Србе са својих огњишта", а „огњиште оставишег гања други Арнаутин у свом завичају и убија као животињу"[1].

Притиснути неподношљивим насиљем зликоваца и под сталном претњом да ће бити убијени и расељени, бројни Срби Ибарског Колашина, са својим породицама, покушавали су да преко граница на Копаонику, на доњем Ибру код Јерина и на Јавору, затраже заштиту бежањем у Србију. На граничном сектору они су најчешће наилазили на унапред припремљене заседе наоружаних одметника Муслимана и Арбанаса и турских граничара, који су их пресретали, хватали и враћали у митровачки затвор („катиљана"), а врло често и убијали на самој граници. Није редак случај да су у организовању заседа и пресретању учествовали и они Арбанаси и Турци, којима су се српске породице поверавале, плаћале, и куће и земљу остављале само да их преведу преко границе.

Од свих Срба митровачке казе, највише је било угрожено српско становништво Ибарског Колашина. Вицеконзул српског конзулата у Присти-

---

[1] Српски конзул Лука Маринковић из Приштине Пов. бр. 60 – председнику владе и министру иностраних дела генералу Сави Грујићу, 30. IV/13. V 1890. Коришћена документа за писање овог рада објавио је др Бранко Перуничић у: *Писма српских конзула из Приштине (1890 – 1900)*, Београд 1985; *Сведочанство о Косову 1901–1913*, Београд 1988. и *Зулуми ага и бегова у косовском вилајету 1878–1913*, Београд 1989.

ни Бранислав Нушић, обавештавао је своје претпостављене средином јуна 1895. године: „Од дужег времена хајдукују у Ибарском Колашину две чете, једна Шабана Коприве, а друга Хисена Кошутове. Они су уцењивали и убијали људе, односили стоку и затварали друмове. Турске власти су то стрпљиво гледале, јер су хајдуци штићеници најзначајнијих ага у Митровици. Кад су најзад насиља дозлогрдила и сам се овдашњи мутесариф дигао у Митровицу, те са близу 150 заптија извршио напад на хајдуке. Потера се, међутим, без икаквих резултата завршила, јер је погинуо један жандармеријски капетан и рањено 4 жандарма, а никога од хајдука није ни глава заболела и они су тек сада Колашин опколили и прете истребљењем, јер верују да су се Срби Колашинци жалили властима против одметника"[2].

О приликама у Ибарском Колашину и положају српског становништва у њему, Б. Нушић је писао и средином 1895. године, тврдећи како је територија Ибарског Колашина тих дана била блокирана од стране наоружаних качачких и одметничких башибозучких чета, да је Колашин затворен за спољни свет, да се по више дана комшије и сељани нису смели нити могли посећивати, да попови не смеју из кућа да изађу да би у црквама обавили редовна богослужења, да су школе затворене и деца на смеју у њих одлазити или се из њих својим кућама враћати, а да учитељ школе у Дубоком Потоку нема могућности да из ње изађе и набави храну, и да је с оружјем у руци више дана држао предавања за децу која су се затекла и остала у школи. Што се догађај у школи није завршио далеко трагичније има се захвалити једном добром Арбанасу, који је уз дату бесу учитељу, успео да заштити децу, учитељу обезбедио да илегално побегне за Приштину, и то у данима када је требало обавити завршне годишње испите у школи. Нушић је преко српске владе тражио и молио за интервенцију код Порте у Цариграду, ради заштите српског живља у Колашину и слободан приступ кућама, црквама и школи[3].

О стању у Ибарском Колашину Б. Нушић је обавештавао и српског посланика у Цариграду Стојана Новаковића, уз редовно наглашавање да се то стање из месеца у месец све више погоршава и постаје несносније. Према једном извештају из новембра 1895. године „Колашин је једнако затворен. Нити ко из Колашина сме да сиђе у Митровицу, нити ко из Митровице сме отићи у Колашин; нити може ко од Колашинаца продати нити купити, а власт их равнодушно оставља себи самима. Уцењују их хајдуци, пљачкају их, а они не могу да оду ни на суд да се туже. Све су им друмове затворили хајдуци, и тако прекинули везу са свим странама". Стање је било толико тешко, да Срби Колашинци ни до српског конзулата у Приштини нису могли доћи ради тражења заштите. За настало такво стање, према Нушићу, највећу кривицу сносиле су качачке и одметничке банде и шира родбина од

---

[2] Вицеконзул Бранислав Нушић из Приштине Пов. бр. 77 – генералу Сави Грујићу, председнику владе и министру иностраних дела 18/30. 1890. Датуми у основном тексту су по новом, а у напоменама по старом и новом календару.

[3] На истом месту: др Милован Секулић, Неки подаци о страдању и исељавању српског становништва митровачке казе у последњој деценији XIX века, „Обележја" број 6/1989, стр. 135–157.

раније познатих зликоваца Шабана Копривe и Хусеина Делића, који су са својим бандама харали по српским селима Ибарског Колашина и митровачке казе уопште.[4].

Притисак на српско становништво овог краја настављен је и током 1896. године, такорећи безу прекида и са далеко тежим последицама. Према подацима које нам је у својим извештајима из Приштине оставио Б. Нушић, насиља су била најбројнија у пролећним и летњим месецима те године, када је народ био приморан да излази ради обављања пољских радова. У тим месецима готово да није било дана који је прошао без насиља над незаштићеним становништвом и да „Колашин непрестано стење под насиљем чувеног Шабана Копривe и Хусеина Делића". Први је био наметнуо порезу и уцене српским домаћинствима села: Сендо – Вукашину Јевтићу 4 турске лире, Николи Митровићу 4 лире, Вукашину Атанасковићу – 5 лира, Зарији Радовићу – 2 лире и Вукашину Марковићу – 3 турске лире[5].

Умножиле су се и пљачке по селима Ибарског Колашина, које је и даље учинио наоружани башибозук и одметници од власти. Тако су појединци и групе опљачкали у селу Резала Милану Вучићу 4 краве, а његовим суседима 4 коња, Арсенију из Варага 9 грла говеда и читаво покућство, и запретили му да ће га убити ако се одмах не исели у Србију. У исто време друга група одметника и пљачкаша, уцењивала је и ударала рабош на српске домове села Пресека, међу којима само домаћинствима Цветка и Косте 9 говеда, једног коња и 30 коза и оваца. Опљачкано је и домаћинство попа Јована у Дубоком Потоку, а њему свукли одело и голог га оставили на путу по најхладнијем времену[6].

У једном извештају из те године каже се да „уопште Колашин не може да дигне главу" од зликоваца Шабана Копривe и Хусеина Делића, против којих су се Колашинци жалили кајмакану у Митровици и валији у Скопљу, али без икаквих резултата, јер су зулумћаре бранили најмоћнији људи нахије, који су били „чланови меџилиса и судова" и у њиховим рукама су били „конци и мреже свих зулума и насиља". С пљачкашима српских домова по селима Ибарског Колашина био је чврсто повезан и тадашњи председник митровачке општине Ћамил Мет-ага, због чије су дрскости и понашања Колашинци морали да траже издвајање из митровачког среза (казе), са намером да се „придодају неком другом" у коме би имали бољу заштиту живота и имовине. Једно време, овај захтев биле су уважиле турске власти у Приштини, пошто нису биле у стању да среде стање у митровачкој нахији, „где је читав један срез принуђен (због зулума и насиља качачких и других наоружаних одметничких банди) да се откида од своје власти и да бега под власт суседног среза"[7].

---

[4] Вицеконзул Бранислав Нушић из Приштине Пов. бр. 102 – председнику владе и министру иностраних дела Стојану Новаковићу, 12/25. XI 1895.

[5] Вицеконзул Бранислав Нушић из Приштине Пов. бр. 6 – Стојану Новаковићу, 20. I/2.II 1896.

[6] На истом месту

[7] Исто

У другој половини 1896. године зулумћари су се толико намножили и осилили да су усред бела дана почели да пресретају, пљачкају и свлаче пролазнике на свим путевима у околини Митровице, остављајући опљачкане потпуно наге по најгорем јесењем и зимском времену. Опљачкани су на тај начин Станислав Станојевић и његов син из села Угљара, којима је поред одеће одузето још два пара волова с колима и све што је на њима било натоварено. Маја те године насилно је ограбио ага села Јасеновика Мемет Барјактаровић, своју чифчијкињу Миљу, ћерку Милентија Ђуровића из истог села у Колашину, коју је једно време држао скривену у Митровици, а касније превео у ислам и узео за жену. У исто време, син члана митровачког меилиса Ћаја-аге Терзића Сали, убио је Милентија Ђорђевића из села Тушића (Ибарски Колашин), на путу до Новог Пазара за Митровицу одакле се враћао с пазарачке пијаце[8].

Група од 11 наоружаних одметника из села Кошутова, упала је усред дана у српско село Банов До (Бандо) и Милији Јоксимовићу насилно отерала 15 говеда, а у сукобу с потером код села Јагњенице у Колашину убила једног турског жандарма. Маја 1897. група наоружаних пљачкаша упала је у Митровицу и неколико часова плотунима из пушака правила шенлук ради застрашивања српског становништва, а група качака напада српско село Коваче у Ибарском Колашину, пљачка стоку, хвата и уцењује Павла Савића са 8 турских лира. Истовремено је група качака села Истока извршила препад на Ибарски Колашин и у Чечеву опљачкала домаћинство Миливоја Трифуновића. У извештају о томе наведени су и подаци, како је за последњих десет година у Ибарском Колашину убијено 37 Срба и опљачкано 213 волова, 120 коња и 600 оваца и коза[9].

Током летњих месеци 1897. године нападана су многа села Ибарског Колашина. Прво је нападнуто домаћинство Вукадина Миљковића из Јасеновика, коме су узели два коња и домаћинство Радована Миловановића из Варага, коме су нападачи отерали два коња, а на Димитрија из истог села пуцано је из оружја. Извршен је напад и на село Зубин Поток, одакле је украдено 6 коња, који су касније враћени власницима захваљујући храбрости чауша Ибарског Колашина Арбанасу Кећи. Деветог јуна исте године одметници Ашим и Паче из Драиновића, убили су Живка Симеоновића из Кијеваца у Колашину. Иначе, тих дана свака српска кућа у Колашину и читавој митровачкој нахији, давала је по неколико радника, а недељом и о празницима све слободно, женско и мушко, за обраду имања турских и арбанашких бегова и ага и то о свом хлебу и без икакве надокнаде[10].

Неподношљиво стање српског становништва Ибарског Колашина и митровачког краја уопште, приморало је њихове прваке да се путем колективних молби обрате султану за заштиту. У молбама упућеним у Цариград било је и захтева да се и Срби наоружају, како би се сами бранили од свакод-

---

[8] Исто

[9] Вицеконзул Бранислав Нушић из Приштине – председнику владе и министру иностраних дела Стојану Новаковићу, 11/24. VIII 1896.

[10] Конзул Тодор Станковић из Приштине Пов. бр. 84 – председнику владе и министру иностраних дела Ђорђу Симићу, 19. VI/2. VII 1897.

невних насртаја насилника и пљачкаша. У томе је посебну активност показао колашински кнез прота Вукајло Божовић, који је тврдио да у Колашину има око 500 чистих српских домова и који би могли „дати до 1.000 за пушку добровољних људи". Према његовом уверењу, њихово наоружање створило би услове да се сами могу бранити, а тиме би се јачао дух народа и отпора до коначне победе над многобројним колашинским непријатељима и потпуног ослобођења. У молби, која је султану упућена 26. фебруара 1899. поред осталог, стајало је: „... Али како нас у последње време почеше све веће несреће сналазити у рђавих и неспособних људи, које нас испуњују страхом за нашу личну и имовинску безбедност, тај је страх за нас у толико већи, што не видимо да се такви несносни људи кажњавају, но им се оставља на вољу, да од једне раје раде ко што хоће". На крају колективне молбе, коју је потписао и кнез Вукајло Божовић, стоји да неваљали људи, који су непријатељи и Царства, „да нас јаде, ни криве ни дужне, муче, гоне, убијају, како би што пре нас уништили са овога света"[11].

Многи догађаји овог времена, који су се збили у селима Ибарског Колашина и читавом митровачком крају, имали су директне везе с политиком коју је према овом крају водио Иса Бољетинац, арбанашки првак из села Бољетима недалеко од Косовске Митровице. На основу више сачуваних извештаја није тешко утврдити његову двоструку политику у понашању према српском становништву: прво је арбанашке одметнике и наоружани и на пљачку увек спремни башибозук подстицао на побуне против Срба и препаде на њихова села, да би се после убистава и пљачке појављивао као њихов заштитник. Он је тих година у овом крају био толико утицајан и моћан да су му и кајмакам Митровице, и мутесариф Приштине и валија из Скопља излазили у сусрет. Закључује се то и по Исином наређењу проти Вукајлу Божовићу као заступнику свих Колашинаца, да одмах отпусти једног хришћанина заптију, „ако му је глава мила", иако је тог истог заптију поставила турска власт како би помогао Колашинцима у сузбијању качачке и башибозучке напасти на колашинске Србе[12].

Серија нових препада на српске домове Ибарског Колашина од стране качака и одметника уследила је од маја 1899. године. Прво су била угрожена села Чечево и Резала, у којима су опљачкани домови Радована Леповића – 4 коња, а ударена глоба Арсенију Михаиловићу – бубском кнезу и Танаску из Витковића по 10 турских лира, Анђелку Вуксановићу из Вукосављевића киднаповано дете, које је враћено после наплате 12 лира, Ивану из Драиновића опљачкана су 3 вола, а Перишу из Лукова физички претукли. Одметник Сејдија Бећири из Чабре уценио је Радована из Леденика са 200 гроша, Миланку из истог села с једном лиром, а Анђелку из Миља украо 6 коза. Претпоследњег дана августа 1899. године, 23 наоружана одметника села Чабре нападају на кућу Радомира Велимировића из Угљара у Колашину, с

---

[11] Конзул Светислав Симић из Приштине Пов. бр. 225 – председнику владе и министру иностраних дела др Владану Ђорђевићу, 2/15. II 1899.

[12] Конзул Светислав Симић из Приштине Пов. бр. 49 – председнику владе и министру иностраних дела др Владану Ђорђевићу, 26. II/11. III 1899.

намером да му убију синове, а када у томе нису успели спалили су му кућу, жене и нејаку децу натерали у бекство, Радомира кундацима и кочевима претукли, а на најмлађег сина 12 метака испалили, али га нису погодили. Вођи и помагачи у овим неделима били су: Бајрам Таировић, Хадар Феризовић, Ајет Бековић и Садрија Зећировић[13].

Српско становништво Ибарског Колашина и других села митровачке нахије највише је страдало од арбанашких одметника и качака села Чабре и Кошутова, који су их редовно пресретали за време одласка и повратка с митровачке, вучитрнске и новопазарске пијаце. О томе је у једном извештају записано како су се Колашинци у свим таквим случајевима добро држали захваљујући својој отпорности, јунаштву и одлучности њиховог кнеза проте Вукајла Божовића, кога је као свог вођу слушало преко 400 домова, разбијених у 20 села поред Ибра. „Колашинци" су одлични Срби и јунаци – каже се у документу – те се стога доста добро држе одолевајући прилично нечувеним зулумима". То су године када је Ибарски Колашин, с искључиво српским становништвом имао неку врсту полуаутономије, подељен на четири кнежевине, за чауша имао неког Арбанаса Кеђу и још три заптије од којих је један Србин – Миле из Придворице, док га је пред турском влашћу представљао кнез и прота Вукајло Божовић. Качаци су годинама овим људима и другим угледним Колашинцима претили убиством и прогоном са својих имања, а највише одметници Чабре и Кошутова као најближе комшије. У претњама 1899. предњачила је група коју је предводио Берош Кошутовац, кога је као свог ћају пред митровачким турским властима свесрдно штитио ага колашинског села Угљара, Шериф. Захваљујући овом аги, група качака који су били у његовој милости, харала је, уцењивала и претила убиствима Колашинаца Читлука, Угљара и Придворице, којима су последњих месеци 1899. претили ликвидацијом читавих породица у колико буду излазили из својих кућа у народ и на њиве[14].

Друга група качака коју су предводили по злу познати Салко Црнишанин и његов најверњи сарадник у препадима против Срба, Каро, харали су средином и у другој половини 1899. године по селима новопазарске и митровачке нахије и неким селима Ибарског Колашина. Они су прво уценили са по 10 турских лира Анђелка из Кијеваца, Јована из Јунака, Неђелка из Змајева и Арсенија из Буба, са 8 лира Неша из Заграђа, Јеремију Симића из Јошанице, Анђелка Вукомановића из Вукосављевића, Ристу Коспављевића из Плакаонице, са 12 лира Танасије Јанићијевића из Витковића, са 20 лира Николу Бабића из Борја, Јевту Добрића из Врановића са 24 лире, Радисава Милентијевића из Крчмара са 8 лира и многе друге којима је рабош ударен у мањем износу[15].

---

[13] Конзул Светислав Симић из Приштине Пов. бр. 168 и Пов. бр 315 – председнику владе и министру иностраних дела др Владану Ђорђевић, 4/17. VI и 23. VIII/5. IX 189.

[14] Конзул Светислав Симић из Приштине Пов. бр. 347 – председнику владе и министарсту иностраних дела др Владану Ђорђевићу, 29. IX12. X 1899; др Милован Секулић, наведени рад, стр. 154–55.

[15] На истом месту.

Напред наведени зулуми и многи други били су један од главних разлога за масовно бежање и исељавање Колашинаца преко границе у Србију последњих година XIX века. Примера ради, овде наводимо само део иселе-них Колашинаца:

– Радуле Савић из Вељег Брега са 4 члана и једним коњем,
– Лакета Младеновић из Придворице са 5 чланова,
– Радисав Радончић из Јасеновника са 5 чланова,
– Миљко Милић из Јасеновника, са 6 чланова и 5 грла говеда,
– Славко Радојковић из Придворице, са 8 чланова, 4 грла говеда и једним коњем,
– Трајко Јовановић из Придворице, са 3 члана и једним коњем,
– Атанасије Лазовић из Придворице, са 4 члана и 6 брава оваца,
– Милан Станојевић из Јасеновика, са 11 чланова, 8 грла говеда и једним коњем,
– Станоје Радомировић из Јасеновика, са 6 чланова и једним коњем,
– Милан Николић са 2 члана и 2 вола,
– Тодор Костић из Вељег Брега са 3 члана,
– Алекса Радивојевић из Придворице са 6 чланова, 3 вола, 2 коња и 10 брава коза – сви пребегли преко границе на сектору Копаоника,
– Милош Млађеновић из Јагњила са 12 чланова, 5 коња и 9 оваца,
– Живко Ђуровић из Јунака са 3 члана, 15 грла говеда, 3 коња, три сандука кућних ствари и одеће, што им је отето приликом прелаза границе,
– Радисав Станисављевић са 3 члана,
– Анђелко Илић из Јунака са 8 чланова, 12 грла говеда и једним коњем,
– Антоније Илић из Ковача са 5 чланова и једном кравом,
– Мирко Милентијевић из Вељег Брега са женом и братом,
– Милија Павловић из Колашина,
– Милун Миленковић из Резала са 8 чланова и једним коњем,
– Радован Гвозденовић из Резала са 12 чланова,
– Радомир Јаковљевић из Брњака са 5 чланова,
– Добривоје Јокић из Глувања са 5 чланова,
– Веселин Ђукић са 11 чланова, 10 грла говеда и 2 коња,
– Перица Ђорђевић из Бања са 5 чланова,
– Јован Ђукић из Чечава са 9 чланова, 12 грла говеда и једним коњем,
– Анђелка Костић из Чечава са 2 детета, 7 грла говеда и једним коњем,
– Милија Радовановић из Варага са 15 чланова, 2 вола и 2 коња,
– Веселин Вучићевић из Мојстира са 6 чланова и једним коњем,
– Милош Ђоковић из Калудре,
– Милун Вукићевић из Мојстира и многи други који овде нису наведени.

Наведене породице и појединци углавном су прелазили границу на сектору Копаоника од Преполца до Јерања на Ибру, и после прелаза границе насељавали се по Топлици, али је било и оних породица из Ибарског Колашина и са Рогозне које су границу прелазиле на делу од Јавора до Ужица. Међу њима су и Радован Златић из Крајиновића, Радуле Јанковић из Крајиновића (с двоје деце и два вола), Мато Вукић из Крајиновића са женом и

четворо деце и Радош Млађеновић из Крајиновића са 6 чланова, 10 грла говеда и једним коњем[16].

Нарочито бројни и тешки погроми над Србима Ибарског Колашина десили су се у 1900. и 1901. години. У великом покољу Срба, са својим зулумћарима, учествовао је и Иса Бољетинац. Под његовим утицајем, митровачком нахијом и простором Ибарског Колашина, неометано су крстарили и злостављали српски живаљ озлоглашени качаци и фанатизовани и наоружани башибозук, који су завели неограничену страховладу над око 40 српских села овог подручја. Појединачни препади отпочели су у првим месецима, да би постали све учесталији средином и у другој половини 1900. године. Качаци су акције започињали пљачкањем стоке, а затим нападају и на куће и чељад у многим колашинским селима. Средином септембра нападнута је кућа Симе Станића из Оклаца и опљачкана му два коња, Спасоју из Придворице украдена су такође два вола, Сими Ђорђевићу из Дубоког Потока једног коња и више брава и ситне стоке у неким домаћинствима Чечева и Брњака[17].

Да би се колико-толико одупрели тешком насиљу, Колашинци су се почели тајно наоружавати, што је њихов положај учинило још тежим. Већ првих месеци 1901. године, Арбанаси су почели ширити пропаганду о наоружавању Колашинаца оружјем из Србије. У тим тврдњама ишло се толико далеко да је помињано око 3.000 пушака пренетих из Србије у Ибарски Колашин. Пропаганди је насео и Шемси-паша, који је напао на Колашин 31. јануара, али пушке није могао пронаћи. Незадовољни исходом ове акције, Арбанаси су тражили да се њима повери сакупљање оружја, па је јула те године, заједно с турском војском, на Колашин напад извршио Иса Бољевац с великом масом наоружаног башибозука. Уз примену тешких репресивних мера против појединих Колашинаца и недужног и незаштићеног становништва, он је успео да сакупи око 30 пушака, али није могао доказати да су све биле пренете из Србије[18].

Са својим људима и уз асистенцију турске војске и жандармерије, Иса је по колашинским селима, под изговором сакупљања оружја жарио и палио. Многи Колашинци су препадом и на превару ухваћени, а потом кундацима и кочевима премлаћивани и приморавани да признају како поседују пушке – они или њихове најближе комшије. Оне, који ни под најтежим батинама нису признали или друге нису хтели лажно оптужити, Исина банда је измрцварене везивала за дрвеће, а потом у њих из оружја нишанила застрашујући их убиством, што је познато као „*колашинска афера*"[19].

---

[16] Наведена имена домаћинстава узета су из више спискова објављених у: др Бранко Перуничић, Зулуми ага и бегова у косовском вилајету 1878–1913, Београд 1989, стр. 72–4 – 75–6 и др. Сматра се да је само од јануара 1901. године из Колашина иселило преко 600 особа.

[17] Михаило Војводић, Србија и албанско питање крајем XIX века, у: Срби и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990, стр. 63–92.

[18] Михаило Војводић, наведено дело, стр. 84–5.

[19] Опширније о колашинској афери и сакупљању оружја види: Косово и Метохија у српској историји, Београд 1989; стр, 260–62; Димитрије Богдановић, Књига о Косову, Београд 1986, стр. 155–56; Михаило Војводић, наведено дело, стр. 81–85.

За време претреса и терора по селима Ибарског Колашина и митровачке нахије, нападачи су се повремено пребацивали у села: Дољане, Сен-До, Падине, Рујиште, Јагњеница, Жеровица, Војмислиће, Матицу, Локве, Бањску Реку, Козарево, Кобиљу Главу, Врбу и друга. Том приликом тешко су премлаћени кмет села Вукадин Марковић, Богосав Радојковић, Коста Радојковић, Павле Раденковић, Давид Богосављевић, Томица Радојковић, Милош Стефановић, Трајко Мићановић и многи други. У наведеним и другим селима учињена су тешка насиља и пљачка, срамоћене су жене и девојке, а на свештенике и друга лица пуцано из ватреног оружја. Нарочито тешко страдала су села Вараге, Лучка Река, Јунаци и Брњак и становништво окупљено на Митров-дан код манастира Црна Ријека[20], на које су насрнули наоружани одметници. Организатори овог препада били су син Али Драге Пашића и арбанашки првак Абдул Амжовић из Рибарића, који су предводили 50–60 добро наоружаних одметника. Њиховом нападу на народ одлучно се супротставио поп Павле Стакић, који је претучен уз набијање пушчаних цеви у уста и приморан на бекство за Нови Пазар, оставивши „пустошну курију и цркву без свештеника"[21].

Напад на Колашин и премлаћивање људи због оружја многе је натерало да беже у шуме, који су пре прихватили самоубиство „него да буду срамно премлаћени коцем Исиних џелата". Међу њима је владало уверење о неопходности подизања становништва на оружје, али им је из српских конзулата из Приштине и Скопља саветовано да то не чине, јер би тиме потврдили да заиста поседују оружје, што би имало још теже последице. Уместо отпора оружјем, Колашинцима је саветовано да оружје што боље сакривају како га нападачи не би могли открити[22].

Због насталих догађаја у Ибарском Колашину у страдању тамошњег становништва, Митровицу и Колашин посетили су српски конзул у Приштини Сима Аврамовић и руски конзул у Скопљу Машков. Машков је одлучно интервенисао да се Иса са својим људима врати у Митровицу, али је овај на први позив одговорио да то неће учинити све „док не почини по Колашину чуда, која ће свет памтити, па му у Митровицу дошао и сам руски цар, а не његов конзул." Ситуација је била толико озбиљна, да је Машков преко своје амбасаде у Цариграду тражио интервенцију Порте и султана, како би се зауставило даље страдање српског ставновништва Ибарског Колашина и митровачке нахије[23].

Долазак султановог изасланика у Митровицу Нури-паше, убрзао је повлачење Бољетинца и његових људи из Колашина, али је тамо и даље остала војска и жандарми. Пронађене пушке Иса је предао властима, али је владало

---

[20] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 195 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Вујићу, 8/21. VII 1901; Задужбине Косова, Призрен – Београд 1987, стр. 657–59.

[21] На истом месту

[22] Задужбине Косова, стр. 658.

[23] Исто

мишљење да их све није пронашао у Колашину, већ да је неке придодао из свог арсенала само да би увећао њихов број и пред турским властима још више оклеветао Колашинце. Истовремено је тврдио да по селима у Колашину има још сакривених мартинки и то 150–200, тражећи дозволу да и даље претреса и сакупља оружје. Такву могућност Машков је одлучно одбио и молио да се његовим људима не дозволи упадање у колашинска села. На ово је Иса реаговао претњом да ће сваког жива испећи код кога открије пушку и запретио убиством попова колашинских и чувара чауша Кеће, за које је тврдио како су знали за доношење пушака из Србије, али да су све то прикривали[24].

Последњег дана јула 1901. године српски конзул из Приштине Сима Аврамовић јављао је о повратку Исиних људи из Колашина, али да то није био крај зулума и мука Срба тог краја. Поново су на нека села кренули са својим дружинама Ферат-бег Али Драгић и Сејди Сака, којима је придодат и Исин човек Рецеп-ага, с циљем да од Срба Брњачана сакупе оружје. Колашин је поново био затворен за спољни свет, јер се из њега није могло нити смело поћи до Митровице или Приштине. Из Приштине је извештавано да су сва села Колашина потпуно опустошена и затворена, а „листину, сено, усеве и баште све је то Исина војска упропастила. Народ преплашен, многи у гори, многи претучени, а деца и жене од страха се парализовали, једном речју ужас који опомиње на негдашње најезде Хуна и Авара"[25].

Над Србима овог краја чињени су тешки зулуми и приликом сакупљања десетка и других дажбина. Према једном извештају, Колашинци ужасно „пате од бездушних закупаца десетка, који се лицитацијом продаје. Многи закупци грабили су се о српска села, „јер силом, претњом, отимачином и наметом они успевају уместо десетог дела да узму јаднику чак и половину", па и онда када би исплатили десетак, Колашинцима су чињени зулуми од стране закупаца, „који се у пратњи оружаних арбанашких башибозука по селима врзмају за време жетве и гумна, једу и пију по домовима и чељад женску узнемиравају"[26].

Према једном другом документу, закупци десетка обично „најгоре су арамбашке харамије", или су зулумћари који сакупљају десетак тако како би што више отели од сељака узимајући десетоструко више од предвиђеног. Таквом политиком они су чинили зло „које дави и онако удављеног српског сељака, гради га вечним просјаком који ради као роб, да се од његовог зноја тове бездушни господари земље, закупци десетка, турски порезници, арбанашки разбојници и остала поворка зулумћара.[27]

У намери да овом злу стане на пут, колашински намесник поп Арсеније Поповић, а по договору са српским конзулом у Приштини, тражио је код

---

[24] Задужбине Косова, стр. 658–59.

[25] Конзул Сима Саврамовић из Приштине Пов. бр. 205 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Вујићу, 16/29. VII 1901; Задужбине Косова, стр. 660.

[26] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 27, – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Вујићу, 15/28. VI 1902.

[27] На истом месту и АС–МИД–ППО – 26. IV 1902.

турских власти у Приштини да се у будуће десетак у Колашину не продаје „којекаквим бездушницима арбанашким, који су познати као најгори крвници и непријатељи колашинских Срба", већ да се од стране власти за свако село одреди величина десетка, који би сами Колашинци сакупљали и властима турским предавали. Тиме би се спасли разбојничких отимачина, а држава би дошла до „новца од продаје десетка, пошто закупци истог врло мучно исплаћују своје дугове држави"[28]. Молбу коју је примио и обећање које је Колашинцима дао мутесариф из Приштине није испунио, па је и даље остало по старом.

Да се стање у Ибарском Колашину и читавом северном Косову погоршавало у другој половини 1901. године говоре многи подаци. Двадесетог августа из Митровице је јављено о кретању велике групе наоружаних Арбанаса из пећке нахије према Колашину. Један део прешао је преко Мокре и Берима и упао у села Оклаце и Брњак, и против њих је упућена чета војника из Митровице. Новим препадом требало је разоружати ова два села која су се раније храбро држала, а упадачи су тврдили да од њих оружје није сакупљено само зато што их је штитио руски конзул. У првим вестима пристиглим с терена тврдило се да је на Брњак кренуло око 500 Арбанаса пећког подгора, које су предводили Сејди Сака и Ферид-бег Али Драгић. Њима се прикључило и 100 Арбанаса Дечанске реке, а предводио их је Ук Мехмед Рецић из Пећи, али је и њима у сусрет упућена чета руске војске[29].

Налазећи се под сталним притиском качака и башибозука, неколико колашинских првака покушало је да успостави везу с конзулатом у Приштини и обавести конзула о најновијим догађајима. Међутим, турске власти су и ту могућност покушавали да спрече издавањем строгих наређења полицији да „добро мотри на Колашинце који би се до Митровице докотурали" ради доношења вести с терена, док је мутесариф Приштине издао посебну наредбу да полиција „сваког Србина из Колашина чим дође у Приштину ухапси" и тако спречи доношење правих обавештења о приликама у њиховом крају. Строго је наређено контролисање поште која је стизала из правца Митровице, а писма написана српским језиком обавезно су отворена. Окуражени оваквим поступцима турске власти, качаци су и даље упадали у поједина села, пљачкали стоку и претили убиствима ако се оружје не преда. Тих дана покрадени су Стеван Ђорђевић из Дубоког Потока, В. Ненадић из Копиловића, Димитрије Јовић из Међеђег Потока и многа друга домаћинства. Иако је највише пљачкана стока, нападачи су узимали све што је дошло до руку[30].

О новим нападима на поједина колашинска села јављао је под Пов. 155 и српски конзул из Приштине, тврдећи да је међу Србима Колашинцима било убијених а „многе су везане отерали у Митровицу, где их у апсани крвнички злостављају", док су „цркву и школу колашинску прекопали тражећи пушке". Сима Аврамовић је био уверења да су нападачи ишли на

---

[28] Исто

[29] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 238 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Вујићу, 30. VII/12. VIII 1901.

[30] На истом месту

то „да се Колашин расели и уништи", да су му ту ујдурму припремили мутесариф и муфтија Приштине како би се разорило „гнездо јуначких српских соколова у Колашину", да су у нове акције умешани фанатизовани митровачки Турци, „од којих је Колашин пропиштао", а све то с намером да се ухвати и убије кнез и прота Вукајле Божовић, „који се беше испречио као јуначки бедем противу њихових злоковерних умишљења, да Колашин под-јарме"[31].

О догађајима у Ибарском Колашину редовно је обавештавао своје претпостављене и генерални конзул Србије у Скопљу Милован Куртовић. Према његовом извештају од августа 1901. године, на Брњак је напало преко 150 наоружаних Арбанаса пећке нахије, које су организовали познати аустрофили Ферид-бег Али Драгић из Мојстира и Иса Бољетинац. У његовим извештајима се наводи, како је међу упадачима било и таквих људи који су јахали попа Јована приликом преласа преко реке Ибра, „мучили жене по српским домовима, пљачкали имовину и нечувеним зверствима их приморавали да им откривају где су сакривене пушке". Применом сурових репресивних мера Арбанаси су успели да овом приликом открију и сакупе још 17 пушака у селима Оклаце и Брњак.[32].

Да је свако село у Ибарском Колашину у то време представљало мучилиште српског живља говоре и бројни други подаци. Сима Аврамовић из Приштине окарактерисао је те прилике „дахијским временима", јер су зулумћари пљачкали од јадних Срба „стоку и покућанство где год дохвате, од волова до чарапа, само да се штогод ушићари". Према његовом мишљењу, у нападу на Брњак и Оклаце учествовало је 160 Арбанаса са Сејди Саком, док је 400–500 осталих чекало на границама Колашина „готови да се својој браћи у случају потребе на невољи нађе". По њему, с нападачима је био и Иса Бољетинац са својом дружином, кога иначе тих дана није било у Бољетину, Митровици нити у Бањи, „где су његова главна боравишта". Преносећи податке добијене од поверљивих људи из Колашина, он тврди да сакупљене пушке за време тог претреса нису предате Арбанасима већ јузбаши Рецепу, који је обећао оклачком кмету Кости да ће их вратити Колашинцима пошто упадачи напусте села у којима су их покупили[33].

Иако се после сукоба у селима Оклаце и Брњак једно време у већим групама качаци и башибозук није усуђивао да врши пљачке по Ибарском Колашину, готово да није било дана да се у овом крају и другим селима митровачке нахије не догоде појединачне уцене, пљачка стоке и појединачна убиства. У више извештаја из тих крајева наводи се како озлоглашени зликовци и превејани преваранти и лопови упадају у села, насилно одводе стоку, а нарочито затиру кошнице и „где су коју нашли нису је оставили". Тако су на кућу Вукића из села Пресека пуцали из ватреног оружја са намером да га

---

[31] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 165 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Вујићу, 1/14. VII 1901.

[32] Генерални конзул Србије Милован Куртовић из Скопља бр. 928 – Министарству иностраних дела, 30. и 31. VII 1901.

[33] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 240 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Грујићу, 1/14. VIII 1901.

убију, а потом му отерали волове. Арбанас Меха Камберовић из села Чечева истерао је чифчију Лакића из куће и са имање које се налазило у Црепуљи, довео га с читавом породицом до просјачког штапа, а када је овај покушавао да заштити своја права редовним путем, био је нападнут и претучен. Теодосија из Доброшевине приморао је одметник Мехо их Чабре да се одметне у шуму, јер му је претио убиством ако не донесе мартинку коју овај није имао, а Азир Радишева је са својим људима претио убиством попа Арсенија Поповића уколико му до одређеног времена не преда оружје које овај није поседовао. Августа 1901. године, Арбанаси Кошутовци који су се налазили под оружјем у одметништву, присиљавали су Колашинце Угљара и Варага да им бесплатно обрађују земљу, а када је Сретен Миловановић то одбио, на њега је више пута из заседа пуцано с намером да га убију, због чега је био приморан да бежи у шуму, а касније преко границе у Србију[34].

Последње декаде августа исте године, овећа група качака и пљачкаша, упала је у више села митровачке нахије и опљачкала Миловану из Ковача два вола, Вучку из Дољана два вола, а Живку из Кориља два вола и више ствари покретне имовине. На српска домаћинства села Свињара качак Алија Љубовци из Врбице ударио је рабош у висини од једне турске лире, а пошто тражени новац није добио у одређено време, висина уцене је подигнута на 5 лира на свако домаћинство овога села[35].

У последња два-три месеца 1901. године дошло је до умножавања упада и пљачки по селима Ибарског Колашина. Поред одметника, у томе су значајну улогу имали закупци десетка и сакупљачи других обавеза, који сељацима нису дали „ока отворити", а претили су убиствима и физичким премлаћивањем, па од „Колашинаца нико још није, услед последњег терора, ни снопа завршио на гумну". Забележено је да су се у тим дружинама налазили, појединци и групе људи Исе Бољетинца, због којих су неки Колашинци и Срби других села митровачке нахије, морали да беже у оближње шуме или преко границе у Србију. Очевидац догађаја на терену извештавао је: „У Колашину се стање не поправља, а на обезоружане сељаке Арнаутима је сада лако ударити, зулуме и пљачке чинити, јер се отпора не боје"[36].

Даље заоштравање већ неподношљивог стања, претило је новом крвопролићу и расељавању. У том смислу упозоравао је српски конзул у Приштини Сима Аврамовић уверењем да, ако би те прилике потрајале дуже „онда ћемо ускоро имати колашинску емиграцију масе у Србију", а што се то није десило и до тада, по његовом мишљењу, „има се захвалити једино томе што су ови јунаци (мисли на Колашинце) веровали на моју (Симе Аврамовића) и Машковљеву (руског конзула) реч, да ће њихово (такво) стање брзо престати"[37].

---

[34] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 250 – председнику владе и министру иностраних дела, 13/26. VIII 1901.

[35] На истом месту

[36] Исто

[37] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 250 – преседнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Грујићу, 13/26. VIII 1901.

Средином септембра и наредних дана дошло је до нових насиља, чији се број свакодневно увећавао, нарочито у пљачкању стоке, незаконитом сакупљању десетка и забрани кретања становништва. Путеви и поједина села била су блокирана, па људи нису могли на „миру да раде своју земљу већ беже у планину од арбанашке обести". Поново су најугроженији српски домови Угљара и Варага, која су се налазила у самој близини познатих зликоваца и одметника села Кошутова. У својим насиљима они су ишли толико далеко, да су напали на окупљени народ код цркве у Дубоком Потоку за време празника Велике госпојине. Предвођени Бајрамом и Османом Кошутовом, наоружани одметници су тога дана запосели све прилазе цркви, пресретали, пљачкали, уцењивали и срамотили жене и девојке, а све с намером да онемогуће народ да обележи свој верски празник. Њихово иживљавање и малтретирање народа мирно је посматрао јузбаша Емин-ефендија са својим људима, који се тога дана налазио на сабору ради одржавања реда[38].

Неколико дана после одржаног сабора, поново су нека села била нападнута, а нападачи су, поред пљачкања стоке и покућанства тражили предају оружја, вршили преметачине код оних домаћинстава која су оптуживали да имају скривене пушке, али их нису пронашли. Како им то није било довољно, наредили су да се за одређено време оружје сакупи и преда, а ако се то не учини запретили су спаљивањем села Угљара. Пратећи ова нова насиља у појединим колашинским крајевима, поп Алимпије Божовић је јављао конзулу у Приштини: „Од како је конзул руски отишао из Колашина (мисли на Машкова), Арнаути су са свију страна навалили на Колашин као скакавци, једни краду, други гоне да им радимо земљу џабе, трећи нам сваки дан прете и пушке траже, четврти четама долазе да их гостимо (...). Богами је већ ударила коса до камена, овде нам живота нема, а у град да идемо не смемо, па нам савете дајте шта да радимо"[39].

Наредних дана једна друга група качака и одметника коју је предводио познати зликовац Адем Кошутова, нападала је и пљачкала српске домове села Крчмара, Витковића, Табалија, Врановића, Бања и Бурлата, којима су Срби такође морали куповати пушке, па их потом овима предавати као да су их од раније поседовали. Опљачкана су и нека села Ибарске долине, која су се налазила у саставу пазарачке нахије. По њима је у то време највише харала група коју је предводио познати одметник Адем Чауш. Као и код осталих и код ових је поступак према Србима био: уценама их приморати да купе пушке и предају их њима или властима, а потом и сумњичити „као комите који су тобоже имали скривено оружје" и припремали се за отпор власти. О тим и другим случајевима извештавао је из Приштине Сима Аврамовић, тврдећи да су ови и зулуми над Колашинцима „инквизиторски неподношљиви од када је од Срба колашинских на инквизиторски начин одузето оружје"[40].

---

[38] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 258 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Грујићу, 22. VIII 1901.

[39] На истом месту

[40] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 275 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Грујићу, 10/23. IX 1901.

Жртва обесног насиља одметника био је и Радуле Ђусић из села Загуље у Колашину, чију су кућу септембра напали а њега ранили. Нападнуто је још неколико домаћинстава, о чему је с терена јављено, како „арбанашки оружани развојници безбрижно шећу, отимају, туку и краду", а по суровости у поступцима и броју учињених недела према српском живљу арбанашки одметници и зулумћари Чабрани и Кошутовци као „најпознатији непријатељи Колашина", док су од закупаца десетка по колашинским и другим селима по злу највише запамћени Бехрам, Осман, Михран и Бериша, сви из села Кошутова[41].

Нове претње Колашинцима поново су стизале од Исе Бољетинца и његових људи крајем 1901. године. Он их је упозоравао да што пре предају оружје јер зна да га имају „или да беже куда знају, пошто ће поново са својим Арбанасима на њих да удари". Притисак са те стране, владало је мишљење код Колашинаца, долазио је по наговору Емин ефендије из Митровице, кога су турске власти биле поставиле да обезбеђује Ибарски Колашин од разбојника. Уместо да савесно обавља посао за који је постављен он је „терао Србе да се против куршума из арбанашких мартина боре кољем и гола прса излажу", а истовремено својим војницима забрањивао да интервенишу у заштити Срба и наговарао одметнике с којима је био у дослуху да врше преметачину по српским селима[42].

Забрана излажења на њиве ради сетве, одношења жита у воденице и нове пљачке стоке и покућства, свакодневна су појава по српским селима Колашина и око Митровица у јесењим месецима 1901. године. За време препада на заселак Ђуровиће у Јасеновику, Петру Ђурковићу украдени су волови, Срећку Анђелковићу из Превлака два коња, Срђану Ковачевићу из Оклаца запаљена кућа и опљачкана два вола, Радовану Шапићу из Загуље запаљена кућа и имање, Радовану Милосављевићу отета су два коња, Величку Николићу из истог села један коњ, а Ралету Павловићу опљачкано целокупно покућанство. „Колашинцима је у јесењим месецима 1901. године, пише у једном извештају – било онемогућено да мељу жито у воденицама и на све воденице у које су Срби покушавали да дођу пуцали су из ватреног оружја, па је ретко ко смео да се усуди носити жито да га меље, или то чини с највећим страхом"[43].

Посебно тешке прилике уследиле су од момента када су поједине аге и бегови, у договору с мутесарифом и муфтијом из Приштине, покушали да са својих поседа отерају Колашинце као своје чифчије, доприносећи „коначном уништењу ове српске оазе". Намера је била да се на аговско-бегов-ским господарлуцима у дотадашњим српским кућама населе Арбанаси мухаџири – исељени раније из Србије. Ову, по Србе опасну меру, како се наводи у документу, највише је турским власницима земље препоручивао и на то их подстицао приштински муфтија, који се толико пута и раније доказао као највећи непријатељ Колашинаца. По његовом наговору и уз свестра-

---

[41] На истом месту.

[42] Исто.

[43] Исто.

ну подршку мутесарифа, чифчије је први протерао Зејнел-ага Шишковић из Вучитрна, чији су поседи били у селу Зупче, па Шаћир-ага и Малић Халим из Митровице, отеравши чифчије са својих поседа у селима Прелез и Јасеновик, те Шефки-бег из Приштине, коме се посед налазио у селу Угљаре. Колашинце чифчије терао је са земље коју су деценијама обрађивали и ага Шериф Кучица уз претњу: „Где сте ишли по пушке (мислећи на Србију) сад идите опет тамо, па нека вам и земљу даду"[44].

Пред сам крај 1901. године протеривање чифчија погађало је и оне Колашинце, који су земљу са које су протерани „од незапамћених времена обрађивали". Са своје вековне земље теран је Аксентије Божовић из Придворице, јер му је посед желео узети Мујо-ага Рожајац, Антоније Радовић из Ранчића, а гонио га је Махмуд-ага из Бањске, док је Мирославу Радуловићу из Вељег Брега претио његов ага. Породице наведених, за једно кратко време, биле су доведене до просјачког штапа, због чега се такав однос према чифчијама сматрао „најгорим атаком на колашинске Србе", а Сима Аврамовић предлагао влади у Београду да преко руског конзула у Цариграду Зиновјева предузме кораке ради заштите права чифчија[45].

Крајем ове године међу Колашинцима највише су били погођени и злостављани свештеници, учитељи и најугледнији домаћини по селима. Намесник колашинског кнеза Арсеније Поповић три месеца био је одвојен од своје куће и послова, јер су га царски порезници терали по селима да сакупља десетак. Његово одсуство искористила је група качака коју је предводио неки Суља, напала на кућу, из ње избацили чељад и силом се уселила у исту. Осам качака Кошутова приморало је сељане Угљара и Варага да их данима госте, док су им други крали стоку и разносили имовину. Извештавајући о томе конзул у Приштини, синовац протераног Вукајла Божовића је записао да је у Колашину „на све стране јад и чемер, а јадни Срби пиште као змија у процепу од арнаутских крвопија"[46].

Своју осионост према српском живљу нарочито су у то време показивали син Мустафа-аге из Митровице Исаија Фератовић и Шабан Коприва, вођа озлоглашених пљачкаша. У поступцима према неким Србима из Колашина и митровачке нахије они су ишли дотле да су ударили рабош и по 80 турских лира, а када га не добију на време они гоне и прете убиством. Уз помоћ Елез-аге Мустафића, Шерифа Кучице и неколико других ага, они су једно време на прилазима Митровице завели прави терор. Имали су значајну улогу и за време треће женидбе Исе Бољетинца, када су, према једном извештају из Приштине, приморавали околна села да обавезно присуствују свадбеном весељу и доносе поклоне. За то време, у Колашину је и даље стање „такво да су зулуми, крађе, отимачине имовине", а Шабан Коприва поручивао

---

[44] Исто.

[45] Исто.

[46] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 300 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Вујићу, 26. IX/9. X 1901.

Колашинцима да предају оружје, а ако то не ураде они ће „неколико хиљада Арбанаса покупити и ударити на цео Колашин редом"[47].

И средином децембра 1901. године из Приштине је српски конзулат јављао да је положај српског становништва у Ибарском Колашину очајан јер турске власти у Колашинцима гледају „неку врсту нелојалних царских поданика, које треба што пре упропастити". Турска власт и даље није обраћала пажњу на насиља одметничких банди по селима, нити на насиља зулумћара „који насрћу на Колашин", чије је становништво било „изложено са свих страна непријатељима, које им и онако чемерни живот још несноснијим чини". Број оних који су присилно отерани у шуме повећавао се из дана у дан, а под велике муке стављени су Јанко Вучковић, Јаниџије Радовановић, Дестан Миладиновић и бројни други, чије су породице испаштале, а куће и имања страдала. Неки од угледних Колашинаца добијали су поруке и претње од арбанашких првака пећке нахије, са захтевом да султану праве молбу за именовање Меха Камберовића из Сувог Грла и Ајдина Каримана за чуваре Ибарског Колашина, али су се поп Павле из Оклаца, поп Арсеније, Глигорије Станић и Коста Јеремић из Брњака томе одлучно супротстављали[48].

У првим месецима 1902. године број насиља се из дана у дан увећава, а поред већ познатих, појавиле су се и нове групе качака и наоружаних одметника који су харали по српским селима. По селима Рогозне и Колашина првих месеци највише зулума починила је дружина Шерифа Грбовића и Ивза Муриновића. Поред више пљачки и пресретања људи на путевима, они су у селу Смилов Лаз од својих чифчија украли две српске девојке, превели их у ислам, а онда узели за своје жене. Иако се знало код кога се налазе, на захтев родитеља и читавог села да се девојке врате турска власт није ништа учинила[49].

Тешке прилике по Србе Ибарског Колашина и читавог подручја Косова и Метохије и Новопазарског санџака владале су све до коначног ослобођења испод турске власти у првом балканском рату, октобра 1912. године, о чему ће бити речи другом приликом.

---

[47] Конзул Сима Аврамовића из Приштине Пов. 331 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Грујићу, 5/18. X 1901.

[48] Конзул Сима Аврамовић из Приштине Пов. бр. 356 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Вујићу, 18/31. XII 1901.

[49] Конзул Сима Аврмовић из Приштине Пов. бр. 358 – председнику владе и министру иностраних дела др Михаилу Вујићу, 21. XII/3. I 1902. и Пов. поверљиво, 13/26. III 1902.

Мр Векослав А СТАНКОВИЋ

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ УЧЕШЋА КОСОВСКИХ АЈАНА У ПРВОМ СРПСКОМ И ГРЧКОМ УСТАНКУ

У косовској историографији још увек је недовољно изучено питање односа косовских ајана[1] према српским и другим устанцима на Балкану. Свако његово изучавање значиће расветљавање истине о којој се у контексту једне политике недовољно знало или погрешно интерпретирало. Фрагментарни подаци о појединим косовским ајанима који су у провинцијским областима Османске Империје са прекидима владали скоро сто година, дају прилику историчарима да се озбиљније позабаве њиховом улогом у историји косовских збивања.

Призренски ајани Ротули, који су се у XVI веку појавили као синанпашићи,[2] па све до 1843. године, када престаје њихов политички живот,[3] јесу карактеристичан пример активног деловања у периодима када се у организацији власти и ратовања Османске државе много што-шта мењало и дограђивало.

Проширену територију на истоку и западу за време султана Сулејмана Величанственог (1520–1566) и његовог наследника Селима II (1566–1574)[4] – на око осам милиона квадратних километара и са око тридесет милиона становника разних националности, њихови наследници нису могли да одрже, отога је царство почело да запада у кризу. Уз извесна мања померања та је територија остала неокрњена до XII века.[5]

У то време Турска Империја је била господар целог Балканског полуострва и знатног дела Панонске низије.[6]

---

[1] Ајан, арапска реч која је служила за ознаку оних грађана који су по своме богатству и угледу остајали изнад остале масе градског становништва. Употребљена је и за ознаку лица која су стајала на челу града, касабе или пак за ознаку највиших представника владајуће класе. Понекада употребљена је и за ознаку војних команданата; Опширније: Авдо Суђеска, Ајани, прилог изучавању локалне власти у нашим земљама за вријеме Турака, Сарајево 1965, стр. 15–23;

[2] Косово некад и данас, Београд, с. 925; Панта Срећковић, Владике фанариоти рашко-призренске епархије, Београд 1881, стр. 5; Петар Костић, Призренски мутесарифи и валије у XVIII и XIX веку, ГСНД, В. Скопље, 1929, стр. 258.

[3] Исто;

[4] Авдо Суђеска, н. д. стр. 52.

[5] Колектив аутора, Историја народа Југославије, књ. II, Београд 1960. стр. 447.

[6] Исто, стр. 468.

Покорена раја незадовољна њеном управом и поретком, скоро у свим нашим крајевима пружала је на разне начине отпор својим новим господарима, међутим у почетку он није био већих размера.[7]

Почетак опадања моћи Османлијског Царства означиће пораз Турака под Бечом 1683. године када Османлије прелазе у незадрживу дефанзиву и трпе сталне поразе.[8] У том аустро-турском рату (1683–1690) на историјску сцену Косова ступају и други ајани. Међу њима се посебно истичу пећки ајани Махмудбеговићи који су кроз цео турски период играли велику улогу у историји Косова и северне Албаније.[9] Тада су и призренски ајани Ротули изгледа добили чин паше.[10]

Међу овим породицама незаобилазна је и породица Бушатлија која се својим акцијама историјски веже за Призрен и односе са члановима породице Ротула. Од ове феудалне породице формирала се једна владајућа династија која је управљала северном Албанијом готово независно од султана од 1757. до 1831. године.[11]

Иако је Висока Порта тежила да сломи отпор ове породице и потчини је, она у томе није успела. У јесен 1794. године Кара Махмуд паша потчинио је елбасански и охридски санџак.[12] Он је својом независном политиком почео још 1791. године. Следеће 1792. године тежио је да загосподари читавим Косовом: Вучитрном, Приштином, Новим Брдом, Призреном и другим местима. То је код осталих косовских паша изазвало незадовољство. Приштински Малић-паша (Ђиноли) и његови пријатељи затражили су одобрење од Порте да се сачини план противу Махмуд-паше и осујете га.[13]

Централна власт Високе Порте је крајем 1792. године поново прогласила Махмуд-пашу за бунтовника. Противу њега је упутила војску и са Косова. Он се затворио у тврђаву Розафат са 400 својих бораца одакле је пружао енергичан отпор. Висока Порта немајући другог излаза поново је приступила помирењу са Махмуд-пашом, но, Махмуд паша је и даље тежио ка отцепљењу од централне власти. Поред охридског и елбасанског санџака он је 1795. године потчинио Косово,[14] односно Призрен, Вучитрн и Ђаковицу и заобишавши Пећ вратио се натраг.[15] Тада су Ротули побегли у Со-

---

[7] Исто;

[8] Авдо Суђеска, н. д. стр. 52.

[9] Хасан Калеши, Исмаил Ерен, призренац Махмуд паша Ротул и његове задужбине и вакуфнама, Старине Косова VI–VII, Приштина 1972, стр. 25.

[10] Исто

[11] Опширније: Друштво историчара Србије, из историје Албанаца, зборник предавања, приручник за наставнике, Београд 1969, стр. 75–102: упореди Ставри Наци, Pashalleku i Shkodres, nen sundimin e Bushatllijeve (1757–1796), Tirane 1964, str. 323.

[12] Исто

[13] Ставри Наци, н. д. стр. 237.

[14] АК, БВА, XX, но 2309к, 13091а, 13091д – преко Векослав А. Станковић, Историјска улога призренских ајана Ротула у првој половини XIX века – магистарски рад – Призрен 1978. стр. 124.

[15] Хасан Калеши, Исмаил Ерен, н. д. стр. 25.

фију румелијском валији и, након смрти Кара Махмуд-паше 2. X 1796. године, измолили да им се додели призренски санџак.[16]

Турска је власт морала да буде попустљива према догађајима у провинцијским областима Империје, јер након успеле француске револуције читав низ преврата и револуција у Европи дали су посебно обележје „овој најновијој епохи".[17] У почетку су сви европски народи, жељни слободе, правде и једнакости, поздравили француску револуцију.[18] Под њеним утицајем, суочени са тешким унутрашњим друштвено-економским приликама, појединачни балкански народи устају против њиховог угњетача. Ту су први српски устанак (1804), други српски устанак (1815) грчки устанак (1821) и још многи други. Али српски устанци по броју жртава надмашују све. Дати подробну анализу учешћа албанских ајана у овим оружаним устанцима покорене раје против османске империје је врло тешко. Многи документи из цариградског »Başvekalet Arşivi« нису доступни и проучени. Међутим, чињеница је да је од неокрњене силе и власти султанове, зависио њихов опстанак и независност. Зато су сви од реда слали помоћ султану у свим приликама када су потребе захтевале, и када је њихов опстанак био у питању. То је и условило њихову суровост у гушењу устанка.[19]

Централна турска власт чекајући погодан тренутак да побуњену рају прогласи бунтовницима, припремила је акт у виду цариградског сераскерјата и послала га софијском мутесарифиу Мустафа бегу, скадарском паши коме је била потчињена софијска административна војна служба и осталим старешинама и становништву као наредба Порте за рат противу устаника.[20] Акт је послат 1805. године, а садржи податке о ширењу устанка око Крушевца, Ниша и Алексинца истичући „да ако у руке бунтовника падне тврђава, створиће се за царевину доста несрећа и главобоља, можда ће угушивање тог устанка доцније бити немогуће. Устанак се може ширити свуда те се породити судбоносна катастрофа за царевину".[21] Стога је султанова влада решила да поступа строго и немилосрдно са побуњеном рајом. Издала је заповест да се убије сваки бунтовник ма где се ухватио, „да би се у корену могла уништити клица устанка".[22]

Она је 1806. године ангажовала на фронту према Морави под вођством скадарског везира Ибрахим-паше следеће албанске паше: лесковачког

---

16 Исто

17 Едхем Бурбуловић, Турци и развитак турске државе, са уводом у културну и политичку повијест ислама, Сарајево 1939. стр. 70.

18 Исто, стр. 72.

19 Векослав А. Станковић, наведени рад, стр. 89.

20 др Мирослав Ђорђевић, Ослободилачки рат српских устаника 1804–1806, Београд 1967, стр. 192.

21 Исто.

22 Исто.

Решид-пашу, пашу и бегове из Гусиња, Пећи, Ђаковице, Призрена, Приштине, Скопља, Врања, Вучитрна и др.[23]

Решид-пашу, пашу и бегове из Гусиња, Пећи, Ђаковице, Призрена, Приштине, Скопља, Врања, Вучитрна и др.[23]

Укупно је било ангажовано 29. 400 војника, односно Ибрахим-паша је командовао са 6.000 људи, Решид-паша из Лесковца са 5.000 Ибрахим-паша из Врања са 1.800, Малић-паша из Приштине са 1.600, Саит-паша[24] из Ђаковице са 1.400, Дервиш-паша из Призрена са 1.600, Мајдан-ага из Скопља са 2.000, људи,[25] Хазнадар Нишки са 3.000, Крцалије Кара Фејзи и Кара Кадри са 4.000, неколико спахија из Румелије са 3.000, војника.[26] Половину ове снаге сачињавала је коњица. Поред ових било је и јачих одреда код Гургусовца (Књажевца) за обезбеђење веза Ниша са Видином.[27] Војска је располагала са 20 топова и три хаубице. Намирнице су биле довезене из Софије, Перута, Пазарџика, Ћустендила, Самокова, Дубнице, Филибе, Врања, Лесковца и Искисигара.[28]

Према буjултији и Саит-паша, мутесариф призренског санџака, именован је заједно са осталим пашама за предводника. Тако је и он активно учествовао у гушењу устанка и терору својственом турским башибозлуцима. Период његовог мутесарифовања од 1805. до 1806. године[29] eyil, 1976, yil yö, N 11, str. 76–77. био је период проведен већином на фронтовима са устаницима[30] јер су сви изгледи да је учествовао и у бoју на Делиграду (1806),[31] у тој веома значајној бици у којој су устаници победили царску војску и где је још једном потврђено да се устаници боре до коначне победе.

Поражени Ибрахим-паша заједно са осталом војском и командантима, међу којима је био и Саит-паша, повукао се према Нишу и Софији. Годину 1806. побуњена Србија завршила је потпуном победом над турском војском на свим фронтовима. Ово је био врхунац успона српског устанка противу турског царства.[32]

Велике устаничке победе 1806. године и почетак рата са Русијом крајем те године, присилиле су Турску Царевину да преговара са устаници-

---

[23] Исмет Дрмаку, Неки аспекти сарадње Србије и Албанаца у борби против турског феудализма од 1804–1868. године, Приштина 1972, стр. 238.

[24] При проучавању дате материје нисмо наишли на Саит-пашу из Ђаковице. Вероватно се ради о Саит-паши из Призрена.

[25] А. Ивић, Списи бечких архива о првом српском устанку, књ. VI-1, Београд 1965, стр. 220.

[26] Исто.

[27] Др Мирослав Ђорђевић, н. д. стр. 305.

[28] Исто.

[29] Геврен, Приштина, eyil, 1976, yil yö, N 11, str. 76–77.

[30] Др Мирослав Ђорђевић, нд. стр. 305.

[31] Мишљење је дато на основу народне песме „Бој на Делиграду" – Српске народне пјесме, књ. IV, Београд 1964, стр. 199.

[32] Др Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији у XIX в. Београд, 1958, стр. 64.

ма. То је крајем 1806. године довело до Ичког мира, названог по Петру Ичку, који га је у име побуњене Србије склопио са Турском царевином,[33] али до спровођења одредби овога мира није дошло.

У жељи да се добије пуна независност и ослобођење осталих Срба у Турској, устаници су прихватили руске понуде за борбу са Турском, раскинувши Ичков мир. Али убрзо током ратовања устаници су се уверили да је турско царство још довољно јако и способно да задржи руску војску на Дунаву и да сломи сваки покушај Србије и Црне Горе да продру дубље у Царство или да дигну неке устанке.[34]

Посебно је била тешка 1809. година јер је турска војска сломила последњи покушај Карађорђев да се преко новопазарског санџака повеже са Црном Гором и прошири устанак на Босну и Херцеговину. У лето ове исте 1809. године долази до познате битке на Каменици. Нишки командант Хуршид-паша са војском која је бројала око 60.000 бораца напао је устанике.[35] Најпре су напали на шанац код Каменице који је са 3.000 људи бранио ресавски кнез Стеван Синђелић.[36]

Видевши да нема излаза из те тешке ситуације и да ће жив пасти у руке Турцима, Стеван Синђелић из пиштоља упали бурад с барутом, те с многим Турцима који бејаху ускочили у шанац и с оно Срба што бејаху око њега, одлети у ваздух.[37] Тако је пораз на Каменици обуставио напредовање на свим осталим фронтовима.

Завађене српске вође нису искрено сарађивали у заједничкој борби и изазвали су можда својом неслогом губитак важног српског шанца на Каменици и јуначку погибију Стевана Синђелића 19. V 1908. године. Сви су потом одмах морали да одступају на Делиград, а Карађорђе да прекине офанзиву у Новом Пазару.[38]

Ангажоване албанске паше у гушењу устанка: Мустафа-паша ђаковички, Шахин-паша лесковачки, Гушанац Алија и Карафејза, Малић-паша приштински, заједно са њима и Махмуд-паша Ротул,[39] као вође турске војске оправдали су поверење које им је било указано. Наследник Саит-паше, Махмуд-паша Ротул учествовао је у гушењу устанка у каменичкој бици заједно са Малић-пашом као и освајању Смедерева и Београда.[40] Његово учествовање у

---

[33] Др Васа Чубриловић, н. д. стр. 64.

[34] Исто, стр 65.

[35] Илија М. Бракович, Порекло и владавина династије Карађорђевића, Крушевац, 1938, стр. 106.

[36] Леополд Ранке, Српска револуција, Београд, 1965, стр. 11.

[37] Илија М. Бранковић, н. д. стр. 107.

[38] Владимир Ћоровић, Историја Југославије, Београд 1933, стр. 436.

[39] „Ратник" за јули 1909. стр. 978, Панта Срећковић, Синан-паша, Београд 1863, стр. 107, Илија М. Бранковић, н. д. стр. 106.

[40] И. С. Јастребов, подаци за историју српске цркве, из путног записника, Београд, 1879. стр. 63.

борбама за коначно угушење устанка заједно са осталим пашама било је праћено насиљем које се није разликовало од насиља осталих паша.

Академик Владимир Стојанчевић каже: „За зулумима Сулејман-паше по Србији нису заостајали ни босанско-херцеговачке паше, ајани и капетани, као ни пећки, призренски и тетовски паша. Тако је Махмуд-паша призренски послао око 300 српске деце у Цариград као поклон Портиним великодостојницима, а за себе задржао до тридесет душа жена и деце,[41] и даље наставља: „Само једног дана, 5. X у Београду је изложено на продају 1.800 жена и деце. Српско робље могло се наћи како у Смирни тако и у Александрији, Цариграду, Солуну и Јањини о чему постоје сачувани подаци. По једној импровизованој, али вероватној процени, из устанка Србије нестало је преко *сто хиљада лица*, што помрлих у заробљеништву, што одведених у друге крајеве, не рачунајући оне који су побегли у Аустрију и Влашку. То је била цена у крви коју је српски народ платио после пропасти устанка".[42]

Насупрот албанским пашама, почетком првог српског устанка његове вође поставиле су одмах широк план ослобођења свих крајева у којима су они сматрали да су живели и да живе Срби.[43] Српски устаници су били свесни да један део Албанаца преко својих паша и бегова служи у турској управи, али то није умањивало њихову жељу да их временом придобију за сарадњу.[44]

По овом питању веома је карактеристична Карађорђева наредба српским пограничним властима да се српским хајдуцима забрани пљачкање албанских села у Турској и да слободно пуштају у Србију албанске сточаре који су из пограничних крајева Косова прелазили са својом стоком на пашњаке Копаоника и суседних планина. Постојање групе албанског становништва у Београду и у Смедереву доста потврђује ову политику. Већ 1807. године код Шапца и Београда биле су албанске групе на страни устаника, а 1808. године налазимо неке Албанце и Грке добровољце.[45]

Насупрот Албанцима муслиманима, Албанци католици другојачије су се постављали према српском устанку. Тако се Климента још 1805. године боре заједно са Кучима, Пиперима и Белопавловићима против скадарског везира Ибрахим-паше.[46]

Неки примери упућују нас на чињеницу да се део албанског становништва, подвргнут суровој експлоатацији од стране турског феудалног система, укључивао у заједничку борбу против Турака и на сарадњу са устаницима, желећи рушење њиховог вековног непријатеља, а што се тиче

---

[41] В. Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Београд, 1966. стр. 47.

[42] Исто,

[43] Исмет Дрмаку, н. д. стр. 326.

[44] Исто

[45] Лазар Арсенијевић, Батањака, Историја српског устанка I, II, Београд, 1889–1899, стр. 533–541.

[46] Исмет Дрмаку, н. д. стр. 238.

паша са Косова, они су као експоненти турске власти у оружаним устанцима покорених народа видели и сопствену опасност.[47]

Поред тога Турско Царство је у то време још било довољно јако и могло да се супротстави хтењима и жељама паша. Многе паше са Косова схватиле су ситуацију у којој су се и сами налазили па су се зато одазивали позиву и узимали учешћа у акцијама централне власти, јер у то време на Косову скоро и немамо сепаратистички покрет паша. Њихове повремене заћевице као отимања међусобних територија само су помогли централној турској власти у међусобном поравнавању снага паша. То је ишло у прилог и чињеници да се у случају појаве сепаратистичких борби лакше угуше.[48]

И Махмудбеговићи и Мустафа-паша ћаковички, Малић-паша приштински и Махмуд-паша призренски нису показивали своју тежњу за отцепљењем већ су учествовали у акцијама централне турске власти и тежили за проширењем својих територија легалним путем. Зато су играли улогу победника за очување Турског Царства.[49]

Док је за угушење првог српског устанка Турско Царство ангажовало велике војне снаге, дотле је у другом српском устанку 1815. године његово вођство многа питања решавало дипломатским путем. Косовске паше нису измениле своје понашање у односу на покорену рају, али су зато устаници дали подстрек за почетак борбе и код суседних народа на Балкану.[50] Тада су сви балкански народи на различите начине идејно политичким захтевима и програмима манифестовали своје незадовољство према Турској Царевини и показивали тежњу за националним ослобођењем.[51] У Грчкој, то је револуција од 1821. године.[52]

Тако је почетком XIX века у Одеси била основана политичка организација – Хетарија Филика која је обухватила Грке по Влашкој и Молдавији и раширила се међу Грцима по осталим турским провинцијама. Хетерија је увукла и Карађорђа у своје коло и ангажовала га је да из Србије подигне устанак хришћана у Турској, али Карађорђе би при повратку у Србију убијен по наредби Милошевој 1817. године.[53]

На чело Хетерије стао је ађутант Александар I Ипсиланти чију су чету Турци уништили, а он је након бекства у Аустрију био интерниран све до пред смрт 1828. године. У то време су избиле буне у Морејн (Пелопонез), Тесалији, Румелији и на острвима.

Устаници су успели да ослободе Мореју, а народна скупштина под председништвом А. Маурокордата је израдила нацрт устава 1822. год.[54]

---

[47] Векослав А. Станковић, наведени маг. рад (брањен на Приштинском универзитету 1978.) стр. 95.

[48] Исто.

[49] Исто,

[50] Исмет Дрмаку, н. д. стр. 239.

[51] Исто.

[52] Историја српског народа, V-1, Београд 1981, стр. 233.

[53] Васиљ Поповић, Источно питање, Сарајево 1965, стр. 165.

[54] Исто.

У то време је обавеза албанских паша према Порти била да првенствено учествују у борбама на границама тзв. арнаутлука. После избијања грчког устанка албанске паше добиле су задатак да учествују у његовом угушењу.[55] Међу њима је био и Махмуд-паша Ротул. О његовом учешћу документи различито говоре. Тако према петицији кадилука Новог Брда износи се да „Махмуд-паша коме је било наређено да иде у Морејy, у борбу противу побуњеника и одметника, није отишао, него је послао свога брата Емин-пашу."[56]

Други изворни податак од 20. 3. 1824. године говори да је Махмуд-паша Ротул добио наређење да с пролећа 1824. године буде припремљен с војском за рат у Морејu која ће заједничким напорима бити нападнута са три стране. Румелијском валији и мутесарифу трикалијског санџака, сераскер Мехмед-паши, треба да се придружи сва војска из Румелије и арнаутлука. Преко неког Халил-аге, царског представника, наредба је стигла и Махмуд-паши Ротулу са задатком да се прикључи румелијском валији Мехмед-паши са 1.500 војника.[57]

Како је примљена ова царска наредба од стране Махмуд-паше Ротула најбоље се види из његовог одговора: „... ја и ако сам увек био одан прегалац за добро Османске државе и ја сам се све до данашњег дана залагао за њену добробит. Али призренски санџак који је мени поверен састоји се од четири мала кадилука и његово становништво је веома сиромашно. До сада се из тог санџака тражило само 1.000 одабраних војника, чак и прошле године кад је царским ферманом било затражено њихово учешће у војсци онда је половина од те војске настрадала, помрло што је познато царској држави. То је разлог каже он: „сада сам лично болестан па зато лично не могу да идем у Морејy. А ово је видео царски представник Халил-ага тај што је дошао." Зато он моли да се „из Призрена и других кадилука узме као и раније 500 одабраних војника, а да се њему допусти да не иде у рат у Морејy због болести".[58]

Насупрот овом податку стоји податак обавештајаца Милоша Обреновића да је Махмуд-паша Ротул учествовао у грчком устанку. Тако Васа Поповић 29. VI 1824. године јавља Милошу Обреновићу из Карановца (Књажевац) да су Шкодра-паша, пећки Ниман-паша и Махмуд-паша Ротул имали велике губитке у Морејu код Мусолунга.[59] Овај и други подаци упућују нас на тврдњу да су наведене албанске паше учествовале у гушењу грчког устанка од 1822–1824. године. На ову тврдњу нас упућује и народна песма у којој се каже: „Махмуд-паша, Махмуд Ротла,

škoj me pushka er me topa"

(Махмуд-паша Махмуд Ротла,

Отишао је с пушком дошао је са топом)[60]

---

[55] Хасан Калеши и др., н. д. стр. 31.

[56] Петиција кадилука Новог Брда, Омер Накичевић, Приштина 1969. стр. 35.

[57] АК, БВА, XX, но 44113 А/ према Векославу Станковићу, н. р. стр. 127.

[58] Исто.

[59] Данило Вуловић, Нахија пожешка (1815–1839), Београд, 1893, стр. 38.

[60] Податке смо добили од Махмуда Ризе Беговића (Ротла).

Рат је био дуг. Тешком муком је Турска савладала устанак у Морејн. Тек када је позвала Ибрахим-пашу, сина Мехмед Алије из Египта устанак је савладан. Тада су европске силе озбиљно пришле грчком питању. Лондонским споразумом из 1827. године, Енглеска, Русија и Француска обавезале су се да натерају Турску да прими њихово посредовање у решавању грчког питања. Пошто је Порта одбила ово посредовање, удружена савезничка флота побеђује Турску код Наварина 1827. године. Потучена затим у рату с Русијом, Турска је морала миром у Једрену 1829. године признати независност Грчке.[61] А на конференцији у Лондону 1830. године Грчка је призната за самосталну краљевину.[62] Тако је још једна балканска држава добила своју независност.

Учешће косовских ајана у гушењу устанака на Балкану доказ је њихове оданости централној турској власти. Они су доприносили лакшем гушењу свих покрета раје, свесни да је њихов опстанак једино у останку Империје.

Покушаји да се у одређеним приликама под разним изговорима ослободе обавеза, јесу само покушаји очувања снаге и моћи их у односу на друге ајане. Сваки њихов војни губитак чинио их је беспомоћним у међусобним борбама за превласт. Њих је било доста. Зато је централна турска власт ту непослушност кажњавала. То је и условило да је крајем августа 1836. румелијски валија заједно са Фејзи-пашом скопским ушао са 40.000 војника у Призрен. Махмуд-паша је побегао у Љуму... а његов брат Емин-паша се предао. Валија га је дао оковати заједно са 24 најугледнијих сарадника Махмуд-паше.[63] На превару је био ухваћен и Махмуд-паша који је у интернацији у Анадолији задављен.[64] „Тада су интернирани у Анадолију и Аслан-паша пећки, многобројни ајани и наследници приштинских Ђинића. На тај начин је ликвидиран највећи број крупних паша, бегова и ајана и то је крај наследника кућа као што су Ротули у Призрену, Ђинићи у Приштини, укинута сва права пећких Махмудбеговића, затим наследних паша Тетова, Скопља, Врања, Лесковца, Дебра итд."[65] Тако је тај историјски континуитет владавине познатих косовских ајана престао.

---

[61] Др. Зоран Томић, Камал Ататурк творац нове Турске, Београд, 1939. стр. 16, Опћа енциклопедија југословенског лексикографског завода, 3 ф-и, Загреб 1977, стр. 253; упореди Мала енциклопедија просвета, A-J, 1, Београд 1986, стр. 567.

[62] Данило Вуловић, н. д. стр. 35.

[63] Данило Вуловић, н. д. стр. 35.

[64] Хасан Калеши Исмаил Ерен, н. д. стр. 35

[65] Владимир Стојанчевић, н. д. стр. 220.

Мина ДАРМАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈИ У ПРИШТИНИ

Право време досељавања Јевреја на територије данашње Југославије не би могло поуздано да се одреди. Међутим, археолошки налази у Стобима из IV века нове ере, затим византијско законодавство, путописи и архивска грађа пружају нам доказ да су Јевреји једна од врло старих етничких скупина на овим просторима. Затим, помени Јевреја у хрисовуљама Стефана Душана 1345. и цара Уроша 1361. пружају нам доказ о њиховом постојању у средњевековној Србији. Помена Јевреја у Далмацији, Хрватској и Словенији, у периоду од XI и XV века налазимо у разним документима.

После изгона Јевреја из Шпаније и Португалије крајем XV века, Отоманска империја омогућила им је усељавање у свим већим местима на Балканском полуострву. Сефардске (шпански Јевреји) општине у Србији, Македонији, Босни и Херцеговини и Далмацији углавном воде порекло од тих усељеника. У Хрватску и Војводину насељавали су се ашкенаски (немачки) Јевреји из Мађарске, Словачке и Пољске.

Досељени Јевреји – Сефарди донели су са собом елементе развијене културе и много знања које су пренели у нову средину. Највећи талас избеглица продирао је преко Солуна у Македонију, Србију и Босну.

Почетком XIV века, Косово и Метохија постају средиште српске државе са црквено-политичким и управним центрима. Као тако значајна област, она постаје привлачна и за насељавање Јевреја.

На Косово и Метохији Јевреји почињу са већим насељавањем од 1492. године. То су били сефардски Јевреји који су се претежно бавили трговином, занатством, било је и тумача, лекара, саветодаваца.

У раздобљу од XIV до XVII века Ново Брдо је највећи и најбогатији град у унутрашњости Балкана. У Ново Брдо и Јањево Јевреји су се населили у време отварања новобрдског рудника. Тако се 1442. године помиње један Јевреј као закупац и извозник сребрне руде. Према попису становништва из 1498. године у Новом Брду је била мала скупина Јевреја од шест кућа.

Јевреја у Новом Брду било је и за време турске владавине. Помињу се у дефтеру за 1569, а и 1610. године било је још Јевреја у Новом Брду. Већ у 17. веку Јевреји напуштају Ново Брдо, јер су рударство и трговина почели да опадају, нарочито после неуспелог аустријског војног похода на Балкан, када је Ново Брдо у привредном погледу изгубило сваки значај.

Све до 17. века, нема помена о Јевреји у Приштини. Оних којих је било до 1949. године потичу од краја 17. века. Јеврејске породице које су се доселиле у Приштину и Косовску Митровицу потичу из Новог Брда. Тако су најстарији јеврејски родови Бахар и Рубен били досељени из Новог Брда у Приштину крајем 17. века.

Масовније досељавање Јевреја у Приштину одиграло се 1850. године. Род Нафтали досељен је почетком 19. века у Малић пашино време из Сарајева. Из Сарајева је потицао и род Адижес, који је у Приштину дошао преко Скопља кад и Нафтали. После другог приштинског пожара 1863. године из Скопља се доселио род Бивас, затим Навон из Битоља и Мандил из Лесковца. Око 1875. године из Солуна је досељен род Леви. Предак му је дошао као опанчарски радник, али је због верске учености узет за свештеника. Породица Леви је све до другог светског рата била свештеничка породица. После Левија, били су досељени Коен из Костура и Калдерон из Битоља. Род Барух је досељен из косовског села Бариљева, зато су се његови чланови звали Бариљевци. Ранија старина му је непозната. Старо презиме му је било Бахар, али није у сродству са поменутим истоименим родом. Род Лазар је досељен у Приштину 1893. године из Скопља, где се у првој половини прошлог века доселио из Ћустендила. Пред крај прошлог века као крижар дувана био је досељен род Берах.

1885. године гроф Андријаш је забележио да је у Приштинском санџаку живело хиљаду Јевреја. Према Маренину је 1899. године у Приштинском санџаку било око 1.500 Јевреја. Бранислав Нушић, српски конзул, бележи да је 1902. године у Приштини било око 500 Јевреја. У другој половини 19. века број Јевреја је намерно минимизиран. У дипломатској архиви Краљевине Србије постоји документ из 1905. године по коме постоји податак да је на Косову и Метохији било 50 јеврејских породица са 300 чланова, а према јеврејским алманасима, само у Приштини их је 1913. године било 452, а 1921. 322 члана.

Јевреји су на Косову и Метохији били малобројна, али изузетно компактна етничка скупина. Активно су учествовали у економском, привредном, културном, па и у политичком животу. Знатно су утицали на развој занатства и трговине у косовско-метохијским градовима.

Од средине 18. века, Јевреји дају знатан допринос поновном процвату неких косовско-метохијских градова. Као последица добрих односа и толеранције османлијских властодржаца према Јеврејима на овим просторима временом је учвршћена јеврејска заједница, самим тим и њихова имовинска моћ, која се одражавала кроз трговачке и занатлијске радње. Сталним резервама робе и сировина директно су утицали на мануфактурноеснафску производњу и трговину. Били су добро организовани, и успоставили су интернационалну трговину која се одвијала између самих Јевреја из других градова и земаља.

Јевреји су делили судбину српског народа у свим недаћама ратова, побуна, елементарних непогода и привредних криза. Развитак и благостање јеврејских заједница зависили су од развоја шире заједнице. Турска администрација је оставила много података из којих се види да су Јевреји исто као и хришћани били приморани да плаћају посебан порез и разне таксе у новцу и натури.

У првој половини 19. века трговци у Приштини били су само Срби и Јевреји, а у другој поред њих, још и Турци. Од доласка муслиманских избеглица „мухаџира" из новоослобођених крајева Србије све до 1878. године, број турских и арбанашких трговачких радњи је нарастао. Веће трговачке радње, с магазама, биле су највећим делом у српским рукама. Турци и Ар-

банаси су имали само две такве радње, а Јевреји нису имали ниједну, наиме они су имали само дућане.

У Приштини су два пута годишње, одржавани летњи и зимски познати панађури. Традиција одржавања панађура отпочела је 1810. године, и тада су долазили трговци са разних страна, међу којима је било и доста Јевреја. 1879. године одржан је последњи панађур у Приштини (после српско-турског рата 1877–78). Тај последњи сабор био је доста слаб, то су искористили приштински трговци код турских власти, нарочито Јевреји, да се панађур укине, што је и урађено. Повод за његово укидање је у томе што су приштински трговци трпели штету од панађура јер се тада становништво у том дуготрајном панађуру снабдевало већим количинама разноврсне робе, што је ишло на штету приштинских трговаца.

Јевреји су, поред учествовања у разноврсној трговини (мануфактурној, ситничарској, житарској, пиљарској и старинарској), учествовали и у занатској привреди.Међу кројачима, лимарима, молерима, обућарским крпачима, опанчарима и касапима било је и Јевреја.

Период од 1912. до 1918. године, између два балканска и првог светског рата био је подједнако тежак и за Јевреје на Космету. Учешће у овим ратовима на страни Србије узели су и поједини Јевреји из Приштине. По завршетку рата обнавља се занатска производња и поново се организује трговина. После 1918. године Јевреји стичу сва грађанска права, а њихов допринос је осетан у свим сферама живота и рада.

После стицања грађанских права Јевреји су добили потпуну слободу живота и рада. То им је омогућило да активно учествују у свим привредним токовима, да обезбеде материјалну егзистенцију, да стекну социјалну сигурност.

Многи јеврејски трговци откупљују имовину од Турака, који су се 1912. године повукли са турском војском. Јевреји су се приликом куповине имања од Турака, солидарно помагали, да би могли што више откупити. Највише су откупљивали радионице и трговачке радње.

Јеврејских занатских радњи највише је било у Приштини. Било је 70 занатских и трговачких радњи. Иначе, бавили су се разноврсним занатима као опанчарским, терзијским, лимарским, јорганџијским, кројачким и другим. Било је и апотекара.

1919. у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца оснива се Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије. Овим савезом обухваћене су јеврејске верске општине у Приштини и Косовској Митровици. Ове општине су се организовале и развиле разноврсну активност преко својих хуманитарних, спортских и културно-просветних заједница. Повезујући се све више са српским народом, јеврејски живаљ активно учествује у јавном и културном животу.

Сви Јевреји су према постојећим прописима обавезно били чланови јеврејских општина. Поред верске делатности, општине су водиле матичне књиге рођених, венчаних и умрлих, и решавале сва питања статуса. Јеврејске општине су браниле права и интересе својих чланова пред државним властима. У оквиру општина постојале су установе за помоћ својим члановима. „Хевра Кадиша" се бринула за сахране умрлих, „Озер далим" се бринула за лекове и плаћање лекарских прегледа сиромашнијим члановима, а

„Matonot leevjonim" за одела и обућу сиромашним ученицима. Постојали су и фондови за помоћ социјално угрожених, школовање сиромашних ученика, давање помоћи при удавању сиромашних девојака, за администрацију општине, и фонд за одржавање синагога и јеврејских школа.

На челу јеврејских општина стајали су рабини, који су имали велики утицај и на економски и на културни развој јеврејског живља. У погледу међусобних односа, јеврејске општине биле су аутономне и нису руковођене из једног центра, што је омогућавало специфичан развој сваке од њих. Рабини су пуноважно решавали спорове и за време турске владавине нису одобравали Јеврејима да се обраћају муслиманским судовима.

Приштинска јеврејска општина је 1937. године имала пет службеника. Један је био свештеник, два шохетина, један секретар и један шамаса. У овом раздобљу секретар јеврејске општине био је нејеврејин Милорад Марковић. Иначе, те године јеврејска општина је бројала 57 јеврејских породица, са 383 члана домаћинства.

Приштинска јеврејска општина је окупљала већи број чланова од јеврејске општине Косовске Митровице, из простог разлога што је највећи број Јевреја на Косову и Метохији живео у Приштини.

Тако је крајем прошлог века, тачније 1897. у Приштини подигнута синагога „Бет Израел". Синагога се налазила на првом спрату, док су се у приземљу налазили дућани и занатске радионице, које је јеврејска заједница издавала под закуп, да би могла да покрије своје текуће трошкове. Синагога је срушена после другог светског рата, да би се на том месту подигла зграда поште. Од времена досељења у Приштину, 1875. до другог светског рата приштински рабини су били из рода Леви. Последњи рабин био је Јосиф Леви.

У Приштини постоје два јеврејска гробља. Прво гробље, претпоставља се, потиче из времена масовнијег досељавања Јевреја око 1850. године, и налази се код Таук-баште. Ново јеврејско гробље је у саставу православног. На њему је почело први пут да се сахрањује 1922. године. Јевреји који су се крајем прошлог века преселили из Приштине у Косовску Митровицу, дуже време су сахрањивали своје покојнике у Приштини, све до 1930. године када су основали гробље у Косовској Митровици. Поштовао се обичај по коме се Јевреји не могу сахрањивати ван својих гробаља, због тога, ма где Јеврејин умро мора се носити на јеврејско гробље.

Приштинска јеврејска општина вршила је разноврсну активност преко својих хуманитарних, спортских и културно-просветних организација. Водила је рачуна о свим својим члановима и о њиховим потребама. Одређивала је према имовном стању сваке породице колико ће ко дати доприноса за потребе општине.

Двадесетих година овог века у Приштини је деловала ционистичка огранизација. Постојао је и омладински клуб „Есперанца", а тридесетих година отвара се и ционистичко-социјалистичка омладинска група „Хашомер-Хацаир".

Приштински Јевреји староседеоци су прихватали дошљаке, које су називали „мухацирима", што на турском значи „избеглица". Најстарије јеврејске породице у Приштини биле су Бахар, Адижес, Реувен (Рубен), Бивас, Навен, Коен и Суте. Старији Јевреји из Приштине нису знали српски језик

до тридесетих година овог века и међусобно су се служили шпанско-јеврејским дијалектом „ладино", а знали су турски језик. Можда је један од разлога и то, што за време владавине Турака на Косову и Метохији није било школа, нити је ма ко од Јевреја могао да се школује. Ту могућност Јевреји су добили после ослобођења од Турака. Србија је отворила школе у које су имали право да иду Јевреји. Тако су Јевреји мушку децу махом давали на школовање у гимназију или трговачку академију, док су девојчице похађале женску занатску школу, а веома ретко гимназију.

Приштински Јевреји су редовно светковали све своје празнике. Најзначајнији верски јеврејски празници су Рош ходеш празник којим се обележава почетак новог месеца, затим Шабат један од најстаријих и најсветијих јеврејских празника, Јом кипур дан помирења и дан покајања, праштања, дан потпуне посвећености Богу. Сукот празник сеница-колиба, шатора и празник радости. Празник Хануња славио се као симбол ослобођења, победе и освећења храма, а главна карактеристика овог празника је паљење светла. Уз овај празник приређивала се велика свечаност на којој су деци давали ратлук, питу, халву и друге посластице. Највеселији јеврејски празник је Пурим. Није сматран верским празником, већ приликом да се једном годишње препусти јелу, пићу, забави и добром расположењу. Празник Пес ах, најстарији јеврејски празник, слави успомену на стварање нације уједињавањем племена, ослобођење из египатског ропства.

За све празнике припремана је специјална храна. Тада су се облачили у најлепша одела. У дане празника међусобно су се обилазили.

Приштина је имала карактеристике турско-источњачког града, у њеним махалама било је етнички разноврсно становништво, које је и пре балканског рата живело помешано. Јевреји су већином живели у градском центру, у горњем делу Диван јола, до чаршије. Од ослобођења од Турака било их је и у Локачу у унутрашњем делу Панађуришта. Пре рата Јевреји су се претежно бавили трговином и занатством. Било је и интелектуалаца. Поједине породице су се бавиле ситном трговином (мануфактурном, ситничарском), остали су се бавили разним занатима као: кројачким, посластичарским (такозвани бомбонџије), јорганџијским, молерским, било је и пиљара.

Јевреји су били лојални грађани, свој посао су поштено радили у својим трговачким радњама или у занатским радионицама. Почетком другог светског рата када губе сва грађанска права остали су достојанствени и сви су се на свој начин придружили НОП-у.

Јеврејски живаљ је дао свој допринос бржем продирању и усвајању савремених облика производње, као и економском и културном развоју овог дела Балкана.

Пре другог светског рата и у току рата, велики број приштинских Јевреја био је укључен у КПЈ, СКОЈ. Био је и велики број симпатизера који су новчаном и другим видовима помоћи помагали покрет. И Јеврејке су узеле учешће у помагању НОП у ратним данима. Јеврејке су биле успешне и из разлога, што су и раније биле укључене у разним хуманитарним друштвима, која су имала традицију окупљања и организовања.

У Приштини је пре другог светског рата било 80 јеврејских породица са 450 чланова домаћинстава. За време рата у нацистичком геноциду страда-

ло је више од пола, тако да их је после ослобођења било око 200 особа. Један део преживелих приштинских Јевреја вратио се после ослобођења, међутим 1949. они су се иселили у Израел, тако да сада готово нема Јевреја у Приштини. У Приштини данас живи само двоје Јевреја.

Јевреји су, где год су се налазили, живели својим сопственим животом прилагођавајући своје националне и духовне потребе условима живота који се одвијао око њих. Само су на тај начин и могли да опстану и одрже се у својој вишевековној страдалничкој историји.

Приштински Јевреји су својим стогодишњим животом у Приштини активно учествовали у њеном развоју чинећи све, заједно са својим суграђанима да би је прилагодили времену и простору. Заједно су стварали идентитет овоме граду, уградивши свој дух. На жалост одласком Јевреја из Приштине и сама Приштина губи свој идентитет у периоду послератне обнове. Сам град и људи заборавили су на своје вековне суграђане.

ЛИТЕРАТУРА:

1. мр Павле Целетовић Иванов, „Јевреји Косова и Метохије", Београд, 1988.
2. Симон Дубров, „Кратка историја Јеврејског народа", Београд, 1988.
3. Жамила Колономос, „Пословице, изреке и приче сефардских Јевреја Македоније", Савез јеврејских општина Југославије, Београд 1978.
4. Празнични обичаји југословенских Јевреја, изложба, Јеврејски историјски музеј, Београд,. 1980.
5. Татомир Вукановић, „Срби на Косову I", Врање, 1980.
6. др Атанасије Урошевић, Приштина (антропогеографска истраживања), САНУ, Зборник радова књ. XIV, Етнографски институт књ. 2. Београд, 1951.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Др Ђорђе ЈАНКОВИЋ

ТРИ СРЕДЊЕВЕКОВНА НАЛАЗИШТА НА КОСОВУ

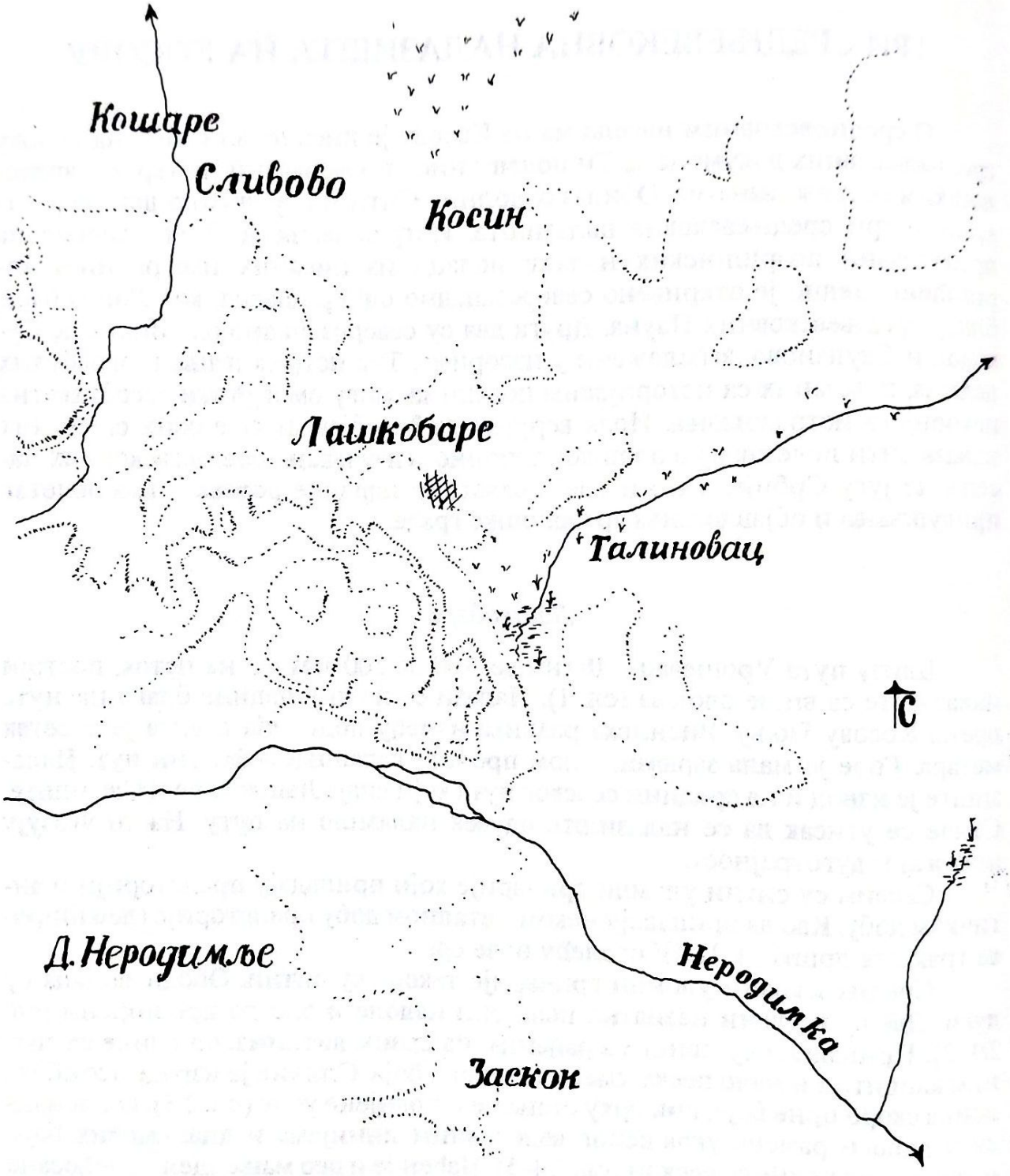
О средњевековним насељима на Косову је писано, али само на основу средњевековних докумената. Ти подаци нису проверавани на терену, археолошким истраживањима. Обилазак долине Ситнице, у укупно два дана, открио је три средњевековна налазишта. Истраживање је било сведено на прикупљање површинских налаза; подаци из писаних извора нису коришћени. Једно је откривено северозападно од Урошевца, код Лашкобара, близу средњевековних Пауна. Друга два су северозападно од Липљана, Суводол и Скуланово, забележени у изворима. Тек истраживања географских целина, повезаних са историјским подацима, могу омогућити свеобухватна историјска истраживања. Ипак верујем да ће објављивање ових скромних налаза бити почетак археолошког доприноса изучавању средњевековних насеља на југу Србије. Тако и треба схватити наредне редове – као почетак прикупљања и објављивања археолошке грађе.

Лашкобаре

Близу пута Урошевац – Штимље, 100 до 500 метара на исток, постоји налазиште са више слојева (сл. 1). Налази се на дну падине благо нагнуте према Косову Пољу. Висинска разлика између подножја и виса је десетак метара. Горе је мала зараван, којом пролази садашњи асфалтни пут. Налазиште је изнад и на средини сеоског пута који спаја Лашкобаре и Сарајиште. Стиче се утисак да се налазиште одувек налазило на путу. На то указују положај и дуготрајност.

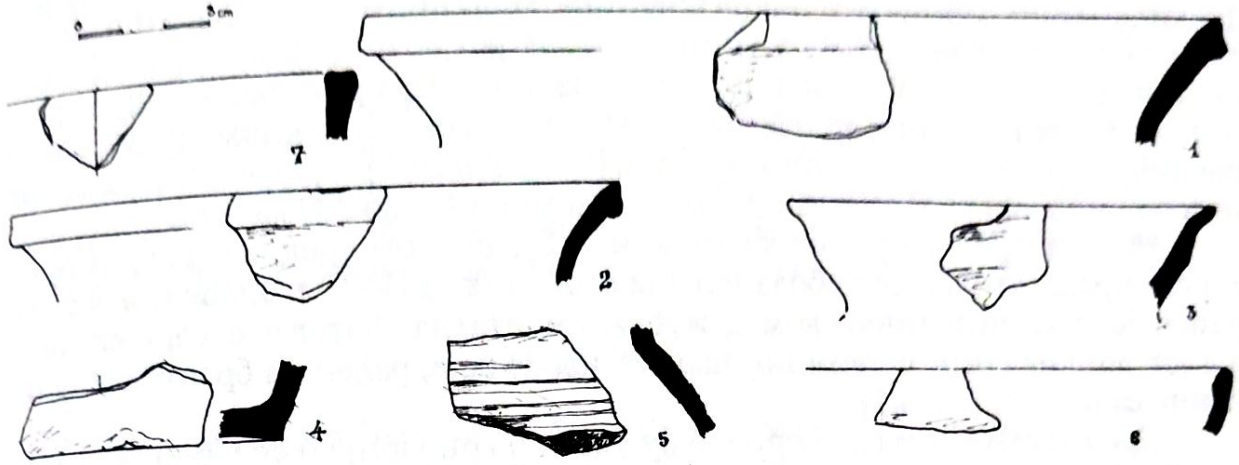
Сасвим су ситни уломци грнчарије који припадају праисторији и античком добу. Као да припадају неком металном добу праисторије (део широке тракасте дршке) и II–IV столећу нове ере.

Средњевековни уломци грнчарије такође су ситни. Ободи лонаца су дуги. Два су на усни незнатно повијени надоле и одоздо проширени (сл. 2/1–2). Припадали су лонцима рађеним на брзим витлима, од глине са ситним калцитом и мало песка, смеђих и сивих боја. Сличне је израде део обода лонца скоро црне боје, при врху стањене и повијене усне (сл. 2/3). Од лонаца су и делови рамена украшеног водоравним линијама и дна, смеђих боја, израђени од глине са песком (сл. 2/4–5). Нађен је и део мање зделе, глеђосане по црвено печеној глини, без енгобе, маслинастозелене боје. Истом времену може припадати и део обода бокала истих особина као део зделе, али са белом енгобом на усни. Последњи средњевековни уломак је део окомитог обода, мало задебљале усне, израђен од светлосмеђе печене глине, са песком и ситним калцитом. Вероватно је то део пећњака (сл. 2/7).

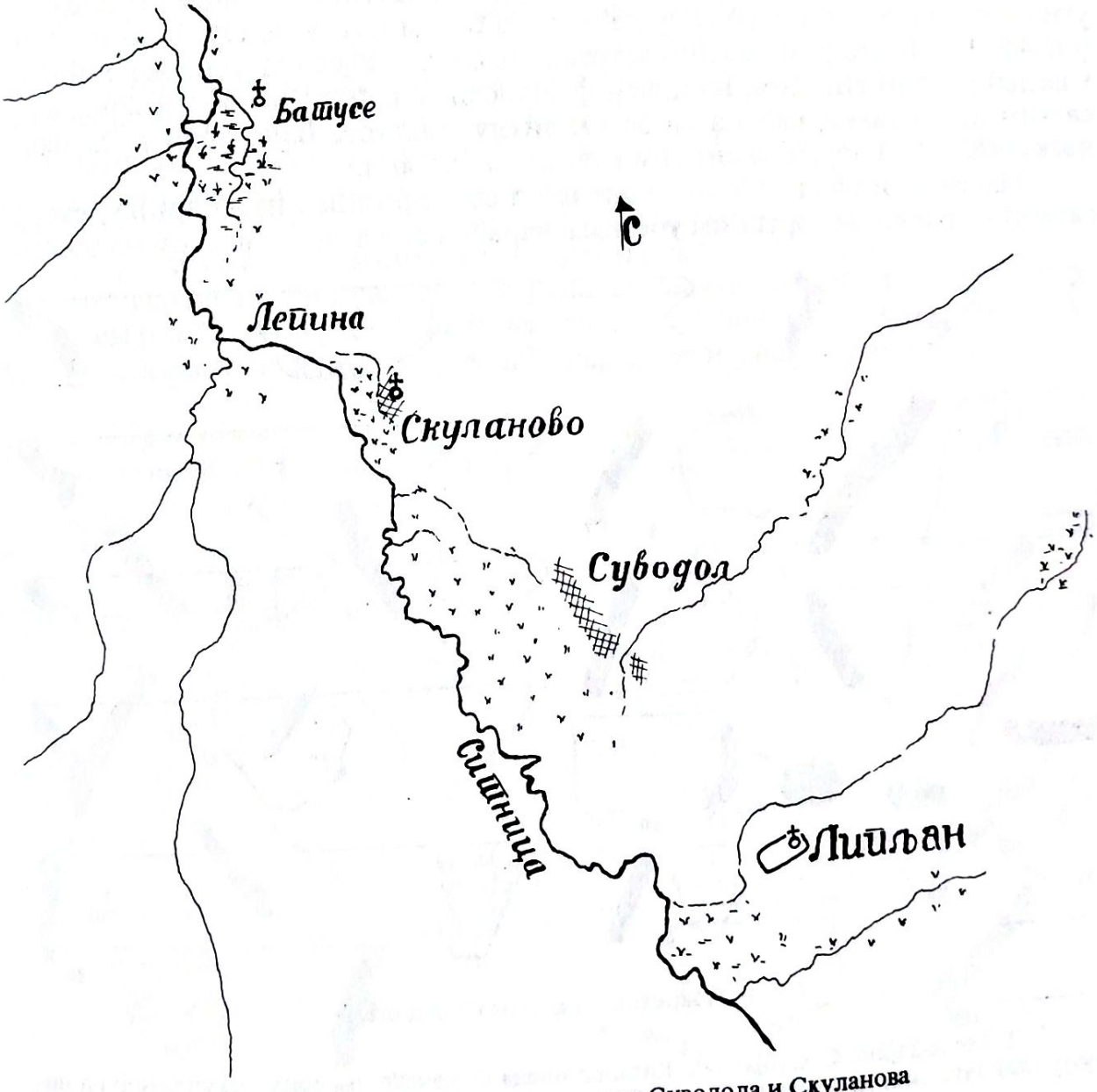

Сл. 1– Положај налазишта код Лашкобара и околна насеља споменута 1455. године

Из XVIII–XIX столећа је део посуде изнутра глеђосан, тамнозелене боје, а вероватно и део дршке украшен косим цртама беле енгобе.

Сл. 2– Површински налази из Лашкобара

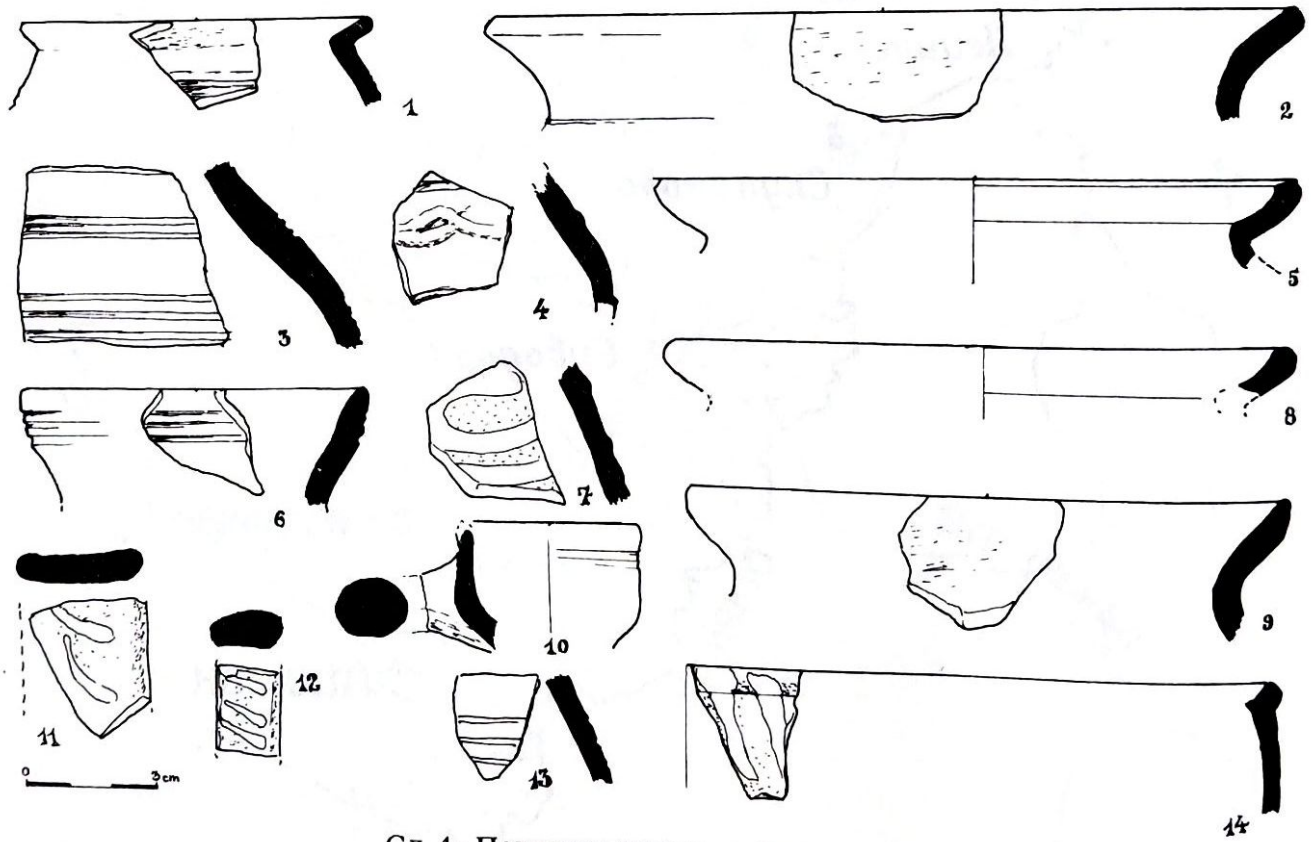
Сл. 3– Положај налазишта код Суводола и Скуланова

То је прво село северозападно од Липљана (сл. 3). Данас је удаљено око 1,5 километара североисточно од Ситнице. Налазиште је на благим падинама испод села, окренутим Ситници. Некада је Ситница могла тећи ближе селу, па је насеље могло бити поред обале. Висинска разлика између горње и доње тачке некадашњег насеља је око два метра. На јужном крају села, у равницу поред Ситнице улива се поток (Слани поток). Трагови некадашњег насеља видљиви су у дужини од око 800 и ширини до 200 метара.

Налази припадају касноантичком добу, позном средњем веку и добу турске превласти. Поред обода лонаца особених за IV–V столеће (сл. 4/5, 8), нађен је и касноантички комад жућкастог стакла. Датовање горњег дела једног лончића није сасвим поуздано. Сиве је боје, рађен на брзом витлу од глине са песком (сл. 4/1).

Средњевековном добу припадају уломци грнчарије и сребрна акча Мурата II (1421–1441).[1] Скоро сви препознатљиви уломци грнчарије припадају лонцима. Најбројнији су уломци рамена, украшени сноповима водоравно утиснутих црта. По правилу су рађени на брзом витлу од глине са песком. (сл. 4/3, 13). Једно раме маслинастозелене боје, глеђосано је преко спирале изведене белом енгобом, на црвеној подлози (сл. 4/7). Два обода лонаца су сасвим једноставна, рађена на брзом витлу, сивкасте боје; први је са мало песка (сл. 4/9), а други са ситним калцитом (сл. 4/2).

Нађен је и обод лончића који је по свој прилици имао дршку, скоро окомит, украшен водоравним урезима, израђен од глине са песком на бржем

Сл. 4– Покретни налази из Суводола

[1] Д. Тесла-Зарић, С. Стојковић, Каталог новца Османске империје сакупљеног на подручју СФР Југославије, Београд 1974, 24, бр. 6, прва влада Мурата II, 824, година (1421).

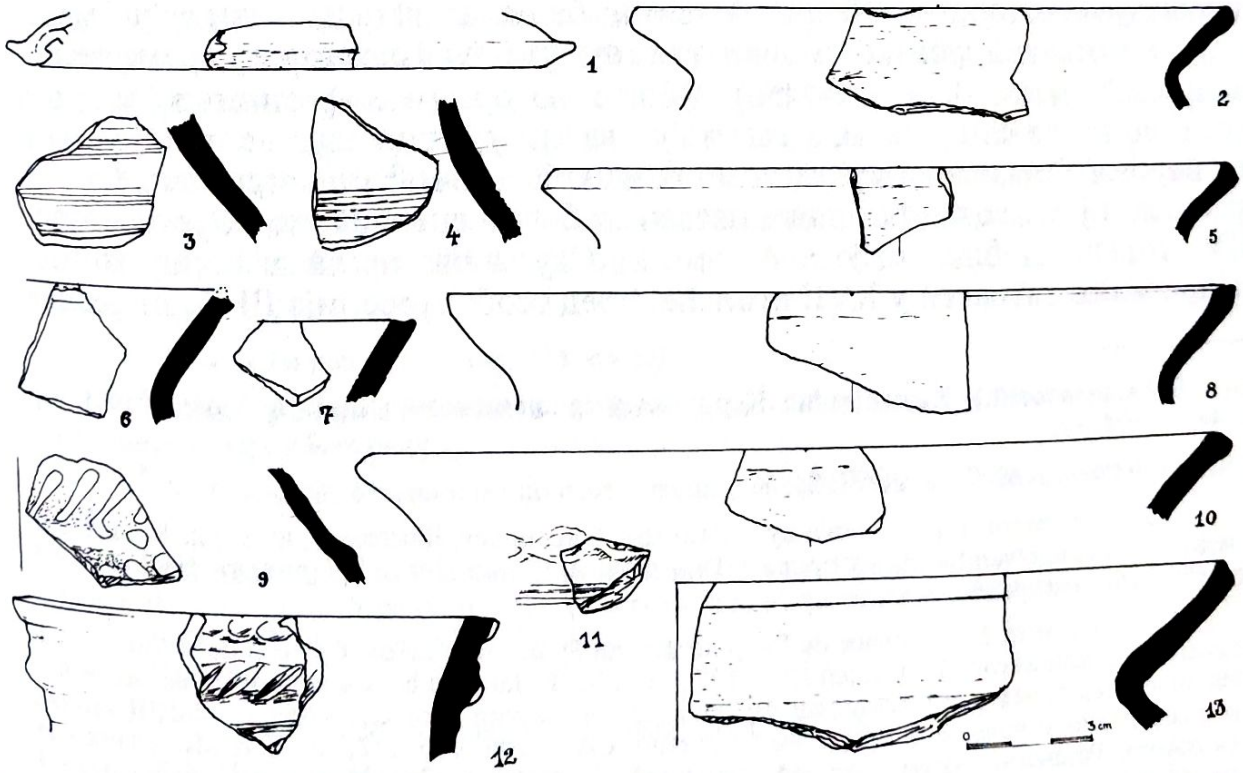
витлу, сиве боје (сл. 4/6). Позном средњем веку припада и раме посуде (крчага?), рађене на бржем витлу од глине са песком, светлосиве боје. Има испупчен украс и сав је покривен зеленкастом глеђи (сл. 4/4). Истом времену можда припада и део глеђосане тракасте дршке од црвенкасто печене глине, украшен косим цртама беле енгобе (беложуте испод глеђи), маслинастозелене боје (сл. 4/11). Сличан је и део врата крчажића са почетком дршке зелено глеђосан преко црвено печене глине, који може бити млађи (сл. 4/10).

Из XVIII или XIX столећа су два уломка глеђосаних посуда, део зделе и дршка (сл. 4/14, 12). Оба су од црвено печене глине, украшени косим цртама беле енгобе; глеђ им даје беложућкасту боју, а осталој површини смеђеришу боју.

Скуланово

То је мало село северозападно од Липљана, смештено између Суводола и Батуса (сл. 3). Од Ситнице је далеко око 300 метара на исток. На северном крају села налази се црква. У ораницама нагнутим од цркве ка Ситници, нађена је грнчарија из средњевековног насеља које траје и под Турцима. Равница на чијем се ободу простире налазиште, уздигнута је око два метра од обале Ситнице. Међу нађеним уломцима грнчарије, касноантичком добу припада само један део обода поклопца (сл. 5/1).

Заједничка особина за овде нађене делове обода лонаца је велика дужина, уобичајена за позни средњи век, али се сви разликују по обликовању усне (сл. 5/2, 5–8, 10, 13). Изгледа да су сви рађени на брзим витлима, од глине са песком, а ретко са песком и ситним калцитом (сл. 5/8). Лонцима припадају и различито украшена рамена. Два су украшена водоравним урезима изведеним чешљем (сл. 5/3–4). Треће раме је део лонца украшеног енгобом и глеђу, смеђе и маслинасто зелене боје (сл. 5/9). Нађен је и уломак рамена лонца

Сл. 5– Површински налази из Скуланова

украшен пластичном траком са јамицама и водоравним урезима (сл. 5/11). Део веће затворене посуде (крчаг?), израђен је од масне глине, мрко-сиво печене, а украшен је пластичним тракама са јамицама и урезима (сл. 5/12).

Датовање

Приликом истраживања средњевековних споменика културе на Косову и у Метохији, покретним налазима није посвећивана пажња. Налази из Новог Брда, Пећке патријаршије, Бањске, Грачанице и других налазишта, још увек су непознати. Зато је и грнчарство средњег века остало потпуно непознато у стручној литератури. На жалост, стање није много боље ни у околним крајевима. Зато је тешко поуздано датовати случајне налазе грнчарије, без разврставања врсти грнчарије на ископаваним налазиштима.

Чине се најстаријим уломци грнчарије из Лашкобара. Прва два обода вероватно припадају XIV столећу. Трећи обод лонца наликује ободима XIII до почетка XV столећа, са простора јужно и северно од Косова.[2] Обод пећњака припада облицима који се датују у XIV–XV столеће.[3] Остали уломци по начину израде, различитом од израде посуда из Суводола и Скуланова, најпре одговарају XIV столећу. Раме лонца са водоравним урезима је испупчено, за разлику од оних из Суводола и Скуланова. Уломак зделе нема видљиве енгобе испод глеђи, што је уобичајено почетком позног средњег века. Зато би сви позносредњевековни уломци из Лашкобара могли припадати XIV столећу.

Заједничко за налазишта у Суводолу и Скуланову су рамена лонаца украшена сноповима водоравно утиснутих или урезаних линија. Такав украс уобичајен је у XIV–XV столећу, али и касније. Сви такви уломци су удубљени на рамену лонца испод обода. Упадљиво је да нема низова јамица, украса уобичајеног за позни средњи век, што указује да их треба датовати више у XVII столеће. Уломак са пластичном траком из Скуланова је особен за прву половину XV столећа.[4] Ободи лонаца са оба налазишта познати су у Смедереву, Вишесаву, Трубачеву и Водну, где су углавном датовани у време деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456).[5] Обод са водоравним урезима из Суводола је део лончића са дршком, а такви су нађени у Вишесаву, а сличног има и код Берова.[6] Глеђосање жућкастом глеђи, која даје маслинастозелену боју на црвенкастој подлози, и са подсликавањем белом енгобом, често је од позног XIV столећа. Дебље глеђосано раме из Скуланова припада лонцу који се најпре може датовати у XVII столеће, пред сеобу Арсенија III Чарнојевића.

---

[2] М. Бајаловић – Хаџи-Пешић, Керамика у средњевековној Србији, Београд 1981, стр. 42–44, Т. IV/4, V/1.

[3] Исто, стр. 69–71, Т. XXVI/2, 10.

[4] Лонци таквог украса чести су у Сталаћу, Смедереву, Вишесаву, итд.; уп. Ђ. Јанковић, Средњевековна грнчарија доњег српског Подунавља, Balcanoslavica 3, Прилеп – Неготин 1975, стр. 105–106, с. 8а/14, 16.

[5] М. Поповић, La residence du Despote Ђурађ Бранковић dansle Ckâtelet de la forteresse de Smederevo, Balcanoslavica 7, Прилеп 1975, 107, сл. 3; М. Ђ. Јанковић, Communication sur les recherches anterieutes dansla ville Višesav pres de Tekija, Balcanoslavica 7, стр. 157–159, сл. 4–5; Д. Минић, Средњевековно утврђење у Трубареву, Гласник САД 1990, стр. 142, сл. 3; И Микулчик – Н. Никуљеска, Рановизантиски град „Маркови кули" на Водно, Makedoniae acta avchaelogica 4, Прилеп 1978, стр. 143, сл. 24.

Из свега произилази да се покретни налази позног средњег века из Суводола и Скуланова могу датовати у позно XIV – прву половину XV столећа, али и у XVII столеће. Акча Мурата II такође указује да је Суводол (па и Скуланово) страдао у другој половини XV столећа.

Закључна разматрања

Села Суводол и Скуланово позната су у историјским изворима, где се помињу истовремено. у Грачаничкој повељи са почетка раног XIV столећа се наводи: „.... соуходоломь скоулановимь /и/ лномь..."[7] Затим се спомињу у области Бранковића 1455. године; у Скуланову је наведен и поп Никола.[8] То је податак о постојању цркве, која би могла бити на месту садашње, уз налазиште позног средњег века. Спомињу се и Скуланове воденице (скоуланово воденише). То већ отвара занимљива питања у вези међа ових села и друга. Међутим, за њихово разрешавање, потребна су потпунија рекогносцирања. Археолошки налази XIII – ранијег XIV столећа, из ових села нису познати, што указује да у то време ова насеља нису страдала. Површински налази указују на страдање током прве половине XV столећа и крајем XVII столећа. После тога, оба насеља су наставила живот.

Налазиште код Лашкобара под тим именом није забележено у писаним изворима. Налазило се у непосредној близини дворца Пауни, коме се још не зна тачан положај. По попису из 1455. године, изгледа да је ово налазиште било у тимару Сагракочлани Алије и његових синова.[9] У њиховом тимару су били Талиновац, Хоравица (Раковица?), Прибој (?), Бусиње (?), Ђулукова (?), Косин, Бојковци (?), Шумљани (?). Ово је један од већих тимара. Талиновац и Хоравица имали су језера. Хоравица се спомиње и касније, као место где су језеро и блато, и где се од пута Приштина – Скопље одваја пут за Биначку Мораву и даље.[10] Обично се мисли да је Хоровица једнака Раховици, а да су језеро и блато једнаки Сазлијском блату.[11] Тако се у наведеном тимару о хасу може одредити положај три села по савременим називима, (Талиновац, Хоровица и Косин), а за пет то није могуће. Од околних места, у попису из 1455. године помињу се Сврчин и Прелаз, Сливово и Штимље, Кошаре и Ланиште, Горње са Доњим Неродимљем и Плешино, Некудим.[12] Тек треба проверити да ли у овим савременим насељима постоје средњевековне старине, или су насеља мењала положај.

---

[6] М. – Ђ. Јанковић, н. д. стр. 161, сл. 5/14;

[7] Таква грнчарија је позната са Новог Брда – обавештење Д. Богосављевића, кустоса Народног музеја у Београду.

[8] М. Павловић, Грачаничка повеља, Гласник скопског научног друштва 3, Скопље 1928, 128.

[9] Х. Хаџибегић, А. Ханџић, Е. Ковачевић, Област Бранковића – опширни катастарски попис из 1455. године, Монумента турцица хисториам Славорум меридионалиум иллустрантиа III, Серија II, дефтери, књига 2/1, 280, 210.

[10] М. Павловић, н. д. 126.

[11] Х. Хаџибегић, А. Ханџић, Е. Ковачевић, н. д., 167–170.

[12] А. Пертуси, Мартино Сегоно ди Ново Брдо весцово ди Дулцигно, Студи сторици – Фасц. 128–130, Рома 1981, 93–94, и коментар 208–209.

Било како било, име насеља треба тражити у наведеном тимару. Може се претпоставити да се села у тимару набрајају неким редом: од Талиновца на Хоравицу (исток), затим су на правцу севера и запада три села непознатог положаја, на простору до Косина. Од Косина би набрајање требало да тече на југ, ка Талиновцу, од кога је и почело, а ту су Бојковце и Шумљане. Са једним од последња два села се можда може изједначити налазиште код Лашкобара. Овакве претпоставке су могуће ако је насеље трајало и средином XV столећа. За то нема поуздане потврде у површинским налазима. У Грачаничкој повељи се спомињу уз цркву у Паунима поп Добромир са децом и два човека са децом. Могло би се помишљати на њихова боравишта.

Не треба занемарити ни географски положај налазишта код Лашкобара. Римски налази указују на пут, јер положај не одговара вили. Положај на путу би објаснио недостатак налаза млађих од XIV столећа, јер су путеви због Турака постали несигурни. При разматрању правца старих путева, треба узети у обзир некадашњи изглед тла, односно постојање језера и блата које извори помињу. Обзиром на све, изгледа да је ту негде постојала раскрсница путева Призрен (преко Петрича) – долина Мораве (преко Биначке Мораве) и пута Скопље–Приштина. Зато ово налазиште добија на занимљивости за изучавање средњег века.

Мр Јанко МАГЛОВСКИ

ЛОЗА БЛАГОРОДНА КРАЈ ИЗВОРА ВОДЕ ЖИВЕ

У уметности Немањића, од њених самих почетака, појављује се иконолошки мотив доброг раста и оног злог.[13]

Истина о двострукој могућности људског пребивања под капом небеском, сагледана у дубокој давнини људске повеснице, преточена је и у садржају хришћанског учења. Хришћанско правоверје писане потврде налази у идеалима светих јудејским списима које прихвата да су сведочанства о живљењу по конанима Старог завета човековог с Богом, а прави извор учења има у књигама Новог завета. А када је ново учење о Богу – Троједином, Једносушном и Нераздељивом – почело да се шири као спасоносна плима, задржало је доста од јелинске мудрости исказујући је у новоме кључу. У тој појави се и добро знани, стари ликови испуњавају новим садржајем без икаквог сиљења да при том промене своје обичаје. Тек неки нови детаљ, понекад, јасније укаже на преображај настао у садржају, и на суштински измењен смисао. Међу тим прастарим ликовима, кроз које поетско умеће посредством песничких и ликовних слика изнова саопштава одређена сазнања, спада и мотив увојите лозе што се разраста и буја натопљена новом снагом.

Прича о лозама, старим и новим, није написана. Настојање да се проникне у тајне тог биља новијег је датума иако се о симболици биљног орнамента говори поодавно.[14] Очигледно је да се у бројности њихових иконографских варијанти скрива огромно богатство поетских исказа. Проблем знамења лозе начет је са неколико места.[15] Очекујем да ће такав приступ – решавање значења мотива лозе у вези са посве одређеним проблемом – назначити опсег у коме се могу распростирати вредности овог знамења.

Сложен случај симболичног говора лозе јесте једна особина иконографска и, дакако, иконолошка тема – Лозе Немањића. Та се тема доводи у везу, на мање или више јасан начин, са византијским типом Лозе Јесејеве, која је у средњем веку често сликана и у живопису српских цркава.[16]

---

[13] Ј. Магловски : Јужни студенички портал, Прилог иконографији студеничке пластике, Зограф 13 (1982) стр. 13–27.

[14] У нас није развијена дисциплина која би се звала критика историје уметности. Уобичајено је ако неко нешто помене, чак и без икаквог образлагања става, то се има сматрати иако да је о томе питању већ говорено. У таквом смислу се код неких аутора срећу и искази да биљке, посебно лозе, имају симболично значење; поред мишљења да биљни орнамент има искључиво декоративну улогу. Не говори се које би то значење било.

[15] Упор.: Ј. Магловски, Јужни студенички портал: исти, Знамење једино на студеничкој трифори. Прилог икононологији студеничке пластике II, Зограф 15 (1984) стр. 51–58; исти, Дечанска скулптура. Програм и смисао, Дечани и византијска уметност средином XIV века. Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана, Београд 1989. стр. 193–223.

[16] Уз проблем и литературу упор.: E. Haustein, Der Nemanjidenstammbaum. Studien zur mittelalterlichen serbischen Herscherikonographe, Bonn 1985, 135–151.

На Филозофском факултету универзитета у Бону одбрањена је докторска теза под насловом који би у српском језику гласио – Породично стабло Немањића. Студије уз средњовековну српску владарску иконографију.[17] Текст даје, више но приложени илустративни материјал, изванредан основ за даља истраживања овог иконолошког проблема. Ако се у то истраживање крене, мора се имати на уму да Лоза Немањића није исто оно што би било и Породично стабло Немањића. У раду желим приложити неколико запажања у вези с проблемом Лозе Немањића (Die Nemanjidenrebe) коју посматрам првенствено у оквиру биљне симболике.

У трећем одељку књиге Е. Хауштајн, који има наслов Носиоци значења (Bedeutungstraeger), где се износе коментари о нимбу, фронталитету (фигура) и о значењу боја позадине, изван разматрања је остало основно обележје (ознака, сигнифиант, носилац значења) Лозе Немањића – сама лоза. То је дошло као неминовност пошто је изостављено разлучивање појмова српског и немачког језика.[18] Суштина око које се образује иконографска тема Лоза Немањића јесте Порекло (Die Abstammutig). Ликовно решење теме је састављено од два основна мотива – лозе и људских (владарских) фигура. Порекло је од најранијих времена људског памћења, једна од централних тема духовне сфере човекове.

У разматрање улазе три добро очуване Лозе Немањића, све три у области Косова и Метохије.[19] Најстарија је из Грачанице, из око 1320. година.[20] Друга, по хронолошком реду, јесте лоза благородних Немањића насликана у припрати Пећке патријаршије, из око 1330. године.[21] Трећа, такође по временском следу, јесте Лоза у Високим Дечанима, из 1350.[22] Разлике које се испољавају у њиховој иконографији јесу стилске као и иконолошке природе. Расправа о стилским разликама небитна је за разматрања у овом раду. Ми-

---

[17] Eva Hausten, Der Nemanjidenstammbaum. Овде је најприкладније скренути пажњу да се у нашим стручним круговима, када се говори о овој књизи, немачки израз Der Nemanjidenstammbaum преводи се Лоза Немањића. Иако није уобичајено за немачки језик, адекватнији термин био би Die Nemanjidenrebe. Термин би представљао кал из српског језика и, засигурно, постављао би посве одређене правце у иконолошком истраживању.

[18] У српском језику су термин Лоза Немањића и Лоза Јесејева у сагласности. У немачком, пак, за иконографску тему Лозе Јесејева одговарајући израз јесте Die Murzel Jesse (Корен Јесејев, сходно Ис. 11/1 и даље) а за Лозу Немањића користи се термин Der Nemanjidenstammbaum (Породично стабло Немањића: Н. Б.: то није исто што и Стабло Немањића). Тако у немачком уместо истоветних појмова, као што су у српском Лоза и Лоза, имамо супротстављене различите појмове – Корен и Породично стабло. Поред тога што у немачком језику коришћени појмови не стварају јасну везу подобија (симиле) они нису саобразни ни српским терминима у којима је та веза очигледна.

[19] Хауштајнова у својој дисертацији узима у обзир још и Лозу из Матеича и Лозу из Светог Николе код Ораховице у Славонији.

[20] О хронологији грачаничког сликарства последњи је расправљао, користећи и редовно коришћену Лозу Немањића као извор података, Б. Тодић Грачаница, Сликарство, Београд–Приштина 1988. стр. 72.

[21] В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Корać, Пећка патријаршија, Београд, 1990. стр. 135. У овој репрезентативној монографији, коју аутори посвећују успомени Димитрија Богдановића, о Лози Немањића коју је дао насликати архиепископ Данило II пише В. Ј. Ђурић на страни 140–141 (с литературом).

[22] Годином настанка Лозе Немањића у Дечанима последња се пазабавила Е. Haustein, Der Nemanjidenstammbaum 73. Налази разлоге да настанак фреске смести у 1346–1347. годину. Наводи и датовања: В. Петковића – 1348, С. Радојчића – око 1350. и В. Ј. Ђурића – 1350. година.

стичка лоза која даје први део наслова иконографској теми јесте њено основно обележје и оно се истиче на прво место. Друга ознака јесу људске фигуре. У сва три случаја оне су легендама означене као сасвим одређене личности из српске повеснице.

По свом ликовном устројству то су симетрично организоване композиције. Вертикална оса симетрије спаја лик родоначелника владарске лозе са ликом Христа који благосиља из сегмента „отвореног" неба. Анђели Готањем са небеса показују њено небеско порекло, а Христос – да на њој почива благослов небеског Владике Сведржитеља.

Лоза Немањића у Грачаници, задужбини краља Милутина, као што је добро познато, најстарије је решење ове особине ликовне теме из српске владарске иконографије. Одликује се по неким детаљима које су иконографи каснијих двеју лоза изоставили или преиначили.

Као исходиште лозе приказан је Стефан Немања, велики жупан и родоначелник владарске куће Немањића. Стамено, са обе ноге, стоји на подножју (скабилуму) које је сачињено као јастуче. И овај детаљ спада у владарске привилегије. Приказан је у фронталном ставу, руку раширених до висине појаса се превојем у лакту. Дланови благо окренути нагоре појачавају водоравну усмереност подлактица. Из његових бедара, из бока његовог, израста бујна увојита лоза која би по свом типу припадала акантоликим увојитим лозама са мозаика римских цркава када се у иконографском поступку, који настоји да нагласи чланковитост њеног раста, не наслућују одлике које ће се јасно истицати на пећкој и дечанској лози. При опису грачаничке лозе, посебну пажњу треба скренути на чињеницу да прва колена леве и десне гране, из којих избоји расту нагоре ка „главном стаблу" и у бочне огранке, јесу на висини отворених дланова Немањиних раширених и у лактовима повијених руку. То је важно због разумевања преформулација до којих долази на пећкој а које преузима и дечанска лоза.

Положај Немањиних руку представља гест, у то нема сумње и поред чињенице што он раније није истицан, или је неком забуном погрешно описан.[23] Шта тај гест заправо значи, то треба да буде предмет опсежнијих студија.[24] Сагледан у оквиру српског иконографског материјала он се креће у распону идеје богољубности (пиетас), схваћене са свим оним што љубав к богу подразумева и проузрокује. То је гест примања и давања. Положај руку је исти онај што га има Христос, с том разликом што су спаситељеве шаке склопљене у гест благослова и у изливање благодати окренуте надоле.[25]

---

[23] Погрешан је опис да Немања „обема рукама држи стилизовану лозу", код Б. Тодића, нав. дело, стр. 173.

[24] Литература о гестовима која се наводи у радовима или по сајтејсн индексима (Citatio Indexes) није ми била доступна. Помоћ ми није пружила ни књига: Moshe Barasch, Giotto and the Language of Gestures, Cambridg (itd.) 1987.

[25] За разумевање послужило би место из самог увода у житије Немањино: „... као што пише велики јеванђелист Јован „Јер закон би дан преко Мојсија, а благодат и истина постаде кроз Исуса Христа"
У тој благодати јавише се многи који Бога љубе, безброј мученика, небројани светитељи и множина преподобних и богоносних отаца. Међу којима се у последње наше редове јави и овај свети и преподобни и богоносни отац наш (тј. Свети Симеон – Стефан Немања), просветивши

Бедра, односно бок Немањин из којег избија лоза, у овом иконографском решењу приказан је такође као симболички исказ. Ова изванредна иконографска микроструктура која, међу многима, потврђује зависност литургичких текстова и светих слика, мора се препустити подробном разматрању. Овде се назначују основна места из средњевековног ликовног и литерарног наслеђа која ће помоћи да се Лоза Немањића потпуније схвати. Лоза Јесејева, с којом се Лоза Немањића доводи у зависност, такође израста из бока – и то претежно из левог на десни бок прилеглог (пасивног) Јесеја. Немања, иако статичан, у активном је ставу примања божанског благослова и уврћања приношењем по својој богољубивости. То, уједно, чини и битну разлику између старозаветног (Јесеј) и новозаветног (Немања) праведника. Лоза Немањића и Лоза Јесејева могу се повезивати на многим симболичким нивоима, али никако на онима из првог плана. Раст Лозе Јесејеве има своје испуњење у Исусу Христу – првороћеном из мртвих – по чему лоза праведничка буја једним новим квалитетом. Лоза Немањића, посматрано у оквиру биљне симболике хришћанске уметности, јесте наставак раста оне лозе што избија из подножја крста процветалог а тек посредно, преко Христа Медијатора, наставак раста лозе старозаветне смерности.[26]

Бедро у хришћанској поетици развило се у веома сложен и снажан израз. Посебно је везано уз поетику порекла. У Немањином житију читамо: „Тако и овај преподобни отац наш, велики од великих, и славни од славних, и красни цвет од доброга корена, изида из бедара оних који су господовали српском земљом..."[27] Бедро се на симболичком нивоу изједначује са боком – као с нечим из чега нешто потиче. Средњевековна поетика остварује једну контрасну слику супротстављајући Адамов и Христов бок. Из првог потиче сагрешење, а из Христовог, прободеног копљем, истиче спасоносна крв и вода којима се дуг греха потире.[28] Напајана тим благодатним даром из бока Христовог, и храњена принетим телом Његовим, расте и буја из бока (= бедра) Немањиног, лоза његових благоверних потомака насликана у грачаничкој припрати наспрам умилне лепоте раја.

Лоза Немањића из Пећке патријаршије испољава доста иконографских разлика, ако се упореди са грачаничком. Најмаркантније измене, битне за разумевање њеног значења, јесу у типу приказаних струкова лозе и у изменама насталим у вези са сликањем Немање. Он је обучен као великошимник, што значи – св. Симеон. Стоји фронтално, са истим гестом но незнатно раширених руку – толико, да су постале опружене у лактовима. Размах је довољан да разрастање и бујање лозе доброплодне, тај велики дар, потиче од

се истом божанском благодаћу и Богом би изабран..." (Доментијан, живот светога Саве и живот светога Симеона, приредила проф. др Р. Маринковић, превод Л. Мирковића, Београд 1988. година, стр. 138.

[26] Уз проблем представљања раста упор.: Ј. Магловски, нав. дела: Књижевни пример: „Тако Господ прозре и овог преподобног оца нашег (тј. св. Симеона – Стефана Немању) да ће на њему бити његова благодат, и да ће се благочестиви од њега родити, и да ће се као нови Израиљ јавити семе његово, и да ће се они на крају просветити превеликом благодаћу" (Доментијан, Живот светог Саве и Живот светога Симеона, прирдила проф. др Р. Маринковић, превод Л. Мирковић, Београд, 1988. година, стр. 239.

[27] Доментијан, нав. дело, стр. 238.

[28] Упор., за прилику, у тропару пете песме четвртог гласа у Окоиху параклитику.

његових руку. Рационализам просветитељства, па и манир учених с краја прошлог века, прогласио би ово за поповска наглабања. Они с више респекта, склоношћу ка проповеди сматрају да иконолошка ситуација, међутим, налаже да се у разматрање овог детаља уведе и учење о хришћанском дару и даривању. Сам Нови завет јесте време дара. Груменови у рукама св. Симеона, из којих лоза израста, нису иконографски довољно јасно дефинисани. Две могућности које се намећу јесу да је реч о грумењу земље или о грумењу семена скупљеном у чешер. Уколико је иконограф тим детаљем фреске желео да прикаже чешер, разумевање знака лежи у 93. псалму Давидовом. Односи се на дуговечност и плодовитост, и у старости, кедра ливанског. У случају да је тако назначена земља – онда је реч о земљи срца или земљи тела падом човековим огрехованој.[29] Својим хришћанским подвигом, уз благодат Господњу коју прима као изабраник, победио је све плотске јазве и замке овог света. Из свог Христовим даром обновљеног тела, подарио је свом српском отечеству и свој васељени доброплодну лозу божијих угодника.

Промена до које долази у приказивању огранака струка лозе, у односу на грачаничко, битна је за иконолошка разматрања. По својој чланковитости она је сродна лози небеској (Христу-лози) која је исклесана на унутрашњем луку западног портала – око лика Христа Пантократора на престолу. Поступком иконографске дефиниције која тежи ка посве одређеном морфолошком облику какав нема ниједна лоза, изузев у маштовитом свету симбола, изражена је идеја о неразрушивости добре лозе.[30]

Последња од три мистичке лозе, Лоза Немањића из Дечана, исказује се као резултат разрађеног и промишљеног модела. То не спада само у домен стила већ, дакако, и у проблематику иконографских и иконолошких истраживања. Смештена у правоугаоно поље чија висина садржи, од прилике, једну и по меру његове ширине, ствара утисак колосалне иконе. Одаје утисак слике на дасци пре но што би се у свест могла утиснути као фреско-композиција. Измене се очитују у композиционој схеми и у броју приказа-

---

[29] У том случају нас на разумевање симболичког значења учуњују следећи стихови из Србљака:
Ралицом крста земљу срца свога
добро обрадио јеси,
бразде душевне сузама скрушености напајући
корове помисли из корена истргао јеси..."
(Теодосије Хиландарац, Заједнички канон Спасу Христу, светом Симеону и светом Сави, Канон истима (тј. св. Симеону и св. Сави), чији почеци овако гласе: У напастима брзо избављење, Глас пети – песма шеста; у Србљак и, Београд 1970, стр. 389.)

[30] Ј. Магловски, Дечанска скулптура (193–223) 206; посебно нап. 65., коју преносим: „Морфологија ове лозе као и лоза Јесејевих лоза Немањића сликаних у српском средњовековном живопису подсећа на биље сврстано под ботаничким именом Егуисетум Л. У српском народу за ову папратњачу преовлађује назив (упор.: Д. Симоновић, Ботанички речник, Београд 1959, стр. 182–183. јед. Егуисетум Л.). У томе и јесте суштина симболичког значења овог морфлошког облика. Лако се раставља. Чланак по чланак – ако се тежи темељитости или се раскида по непредвидљивом следу ако је узрок кидања јарост или нека обест. Д. Симоновић је регистровао и назив гајдица, ставивши знак питања уз њега. У доњем Срему за раставић понеко каже да су то ђаволје гајде, а други тврде да је у вези с гајдама реч о некој другој биљци, али је не умеју показати. Мислим да би у истраживању симболичког значења по морфолошком облику ваљало имати на уму и тај назив."
Иконографски третман пећке лозе, од свих сликарских и вајаних лоза, највише је налик, скоро илустрација поменуте биљке.

них фигура Немањића. Грачаничка Лоза је имала четири хоризонтална низа: два по три фигуре, у доњем и горњем низу и са по пет фигура у средња два. Имала је избоје који су завршавали цветовима без допојасних ликова. Пећка Лоза смештена је у квадратно поље наткриљено полукругом (под лучном конструкцијом), у којем је смештен Пантократор, а бочно од њега анђели. Фигуре, у овалима увоја, разврстане су такође у четири хоризонтална низа, као у Грачаници. За разлику од ове, у сваком хоризонталном низу смештено је по пет фигура са ореолима. Између горња два низа уметнута су три попрсја чланова породице, такође са ореолима. Попрсја су смештена у цветне чашице.[31] Пећка лоза је својим исушеним или испошћеним (?) гранама, развијеним у квадратно поље по строгом поретку, деловала и делује претерано круто.

Имајући пред собом ове две Лозе састављач дечанске, уводи темељну реорганизацију у њеној структури. Гради три хоризонтална низа са по три фигуре у сваком. Почетак лозе је свети Симеон, а горњи центар је Стефан цар тј. цар Душан, ктитор ове слике. На Немањином лику измена се огледа у ставу, контрапосто у широком размаху леве ноге. Потребно је проверити његову могућу симболику. Следећа преинака односи се на Немањину одећу. Обучен је као великосхомник, као и у Пећи. Битна разлика састоји се у томе што је овде размахом руке понета риза раширена као крило, представљена ради симболичног значења што га има плашт (крило).[32]

Св. Симеон је корен добри, корен благочастиви и корен праведни из којег израста Сава као још бољи изданак, грана доброцветна или изданак чистоте.[33] На дечанској фресци Немања Христу Емануилу приноси доброплодну лозу својег потомства. Он процветава добрим цветањем, како треба разумети, сходно средњовековној топици, само што су груменови из којих избијају лозе на пећкој фресци овде замењени цветовима. Лоза је уистину бујна, како то наглашава иконографски поступак. Чланци лозе у Пећи, слични фрулици на гајдама, овде се разгрћу скоро до вредности цвета. Попут каквих труболиких цветова чине чланковиту лозу, која се грана у коленима наглашеним посебним поступком. На крајевима мањих избоја, у широким цветним чашама, приказани су допојасни ликови чланова посвећене српске владарске куће.

Разрађени модел Лозе Немањића који се испољава у овако срећном иконографском лику сведочи да на идејној равни није реч о породичном стаблу Немањића (Der Nemanjidenstammbaum) него је реч о доброплодној лози која свој иконолошки ослонац има превасходно у Христу лози, а тек на

---

[31] Овакав облик чашице и идентичан тип лозе имаће, касније лоза календара у Марковом манастиру. Упор.: Љ. Манојловић-Радојчић, Илустровани календар у Марковом манастиру, ЗЛУМС 9 (1973). стр. 61–81, сл. 1–11.

[32] Отуда се у православној иконографији поствизантијског периода јављају крилате Богородице, пошто се плашт-крило схвата као крила анђела или птице.

[33] За последње: „Из корена праведног изданак чистота, Саво, био јеси..." (Теодосије Хиландарац, Канони заједнички на осам гласова, преподобним и богоносним оцима нашим, Симеону Новоме мироточцу и светитељу Сави чудотворцу, учитељима српским. Похвала претера манастира сванога Хиландар – Канон истима, чији почеци овако гласе: Милост дајући и од скроби издваљајући, Глас седми, песма седма, Србљак 1, Београд 1970, стр. 432.

некој од другостепених равни успоставља се подобније с Лозом Јесејевом. Детаљ (виноградар, по Вуку) уклонио је са ове лозе ластаре који не дају доброг плода.[34]

Управо у Дечанима се на најбољи начин огледа однос успостављен између крстионица и Лоза Немањића, повезаност која је већ раније уочена у науци.[35] Реконструкција положаја првобитне грачаничке крстионице потврђује њен положај крај Лозе Немањића, односно да је испред све три Лозе постављена камена посуда за обредну воду. У Дечанима се, што је велика потпора овим разматрањима, та идејна веза очитује и кроз готово физичку повезаност. Уски простор грачаничке припрате, и да је крстионица остала на свом првобитном месту, не би допустио да се стекне упечатљивији дојам о реченој вези. Веза Лозе и крстионице у припрати Пећке патријаршије свакако је била очигледнија до времена док отворена структура припрата није измењена зазиђивањем лучких отвора. Улаз у новонастали простор припрате постављен је тако да ономе ко ступа и излази из ње, Лоза остане с једне, а крстионица с друге стране. Дечанска припрата, која је с четири стуба што подупиру подуже и попречне лукове подељена у девет поља која надсвођују крстасти сводови, представља пространу дворану. Улази – западни, северни и јужни – воде у западна три поља припрате. Кроз које год од трију двера да се ступи у овај простор, крстионица и Лоза сагледавају се у пару. Лоза се може уочити као самосталан иконолошки знак једнако ако се крстионица свесно елиминише из визуре. И обратно.

Подвучена је намера у српској средњовековној традицији да се постављањем крстионица у близини композиција са владарском садржином истакне повезаност крштења и „краљевства" – што ће рећи: краљевског достојанства.[36] Истакнуто је и да је владарској идеологији Немањића огроман прилог чињеница о достојности да се пред њиховом лозом излива грех и прима печат Јагњетов и да је то лоза што буја из светог корена засађеног у светлости истинитој – јер лоза је светољубива биљка која се растом пење ка светлости. Ове јединствене камене посуде у којима се чува освећена вода, указано је на примеру пећке, исказују се у могућој вези са живоносним источником, што је једна од мистичких суштина Богородице.[37] Крстионице јесу извори – воде живе (тј. воде живота) што јесте једна од отајствених суштина Христових, као даваоца и самог дара. Стога се с пуно разлога може рећи да иконолошка веза Лоза Немањића са крстионицама у ове три цркве изражава идеју о доброплодној лози засађеној крај извора воде живе.

---

[34] Упор.: Јн. 15/1–8; такође: Ј. Магловски, Јужни студенички портал 26.

[35] С. Чурчић, The Original Baptismal Font of Gračanica and its Iconographic setting, Зборник Народног музеја IX–X. Посвећен Мирјани Љубинковић-Ћоровић (1979.) стр. 313–320; З. Гавриловић, Divin Visdom as Part of Byzantine Imperioal Ideology – Reserch into the Artistic Interpretation of the Iheme in Nedieval Serbia. Nartex Programmes of Lesnovo and Sopoćani, Zograf 11 (1980), str. 44–53; Kinqship and Baptism in the Iconoqraphy of Dečani and Lesnovo, Дечани и византијска уметност средином XIV века. Међународни научни скуп поводом 650. година манастира Дечана. Београд, 1989, стр. 297–304.

[36] З. Гавриловић, нав. дела.

[37] Упор.: В. Ј. Ђурић, нав. дело, стр. 140.

Мр Петар ЂУЗА

ИКОНОГРАФСКА ПРЕДСТАВА ЛАЗАРА ХРЕБЕЉАНОВИЋА

Ликовни култ кнеза Лазара утемељен је самим чином његовог жртвовања и опредељења за царство небеско. „У нашем скромном рашко-моравском Олипму, две су личности симболиком свог живота, рада и смрти израсле изнад осталих: свети Сава и кнез Лазар – први као творац српске националне свести у верском, културном и историјском смислу, други као кнез који је својом свесном жртвом војнички пораз претворио у моралну победу. Ако је свети Сава симбол српства, кнез Лазар је постао симбол једног националног опредељења које је смрт претпоставило ропству, живот у вечности тренутном животу, духовни свет физичком свету."[1] Десет је култних списа о кнезу Лазару: „Пролошко житије кнеза Лазара" (непознати писац); „Слово о кнезу Лазару" (Патријарх Данило); „Житије кнеза Лазара" (непознати писац); „Слово о кнезу Лазару" (непознати писац); „Похвала кнезу Лазару" (Јефемија); „Житије и начелство кнеза Лазара" (непознати писац); „Служба кнезу Лазару" (непознати писац); „Похвално слово кнезу Лазару" (непознати писац); „Натпис на мраморном стубу" (непознати писац); „Слово о светом кнезу Лазару" (Андоније Рафаил). Аутори култних списа о кнезу Лазару истичу три елемента светости: усековање, односно мученичку смрт, целе мошти и точење мира." За установљавање његовог светитељског култа били су испуњени услови које поставља канонско право".[2] Ниједном српском светитељу није посвећено више похвала, житија и богослужбених књига. Кнежева погибија преведена је у тријаду светитељског белега: „усековања, нетљености моштију и точења мира", које прате атрибути предзнака, предсказања догађаја – небеска знамења: „Пре смрти тога на три године сунце у таму се промени, да се и звезде у тами у подне појавише и месец у крви, показујући беду која ће бити од синова Измаиљевих"[3]

„Иако изричитих вести о званичном проглашењу нема, већина аутора културних списа богатством култних атрибута говори о Лазару као светитељу (...) после усековања тело блаженог кнеза сахрањено је у цркви, а откривањем гроба нађене су целе мошти. Оне су точиле миром. У Раваницу су

---

[1] Лазар Трифуновић, „Ликовни израз косовског предања", „Књижевне новине", бр. 385; Л. Трифуновић, „Студије, огледи, критике", књига 4, стр. 203–209, Музеј савремене уметности, 1990., Београд

[2] Раде Михаљчић, „Лазар Хребељановић", 144, БИГЗ 1989., Београд

[3] Р. Михаљчић, „Лазар Хребељановић", 149; Р. Михаљчић „Јунаци косовске легенде", погледати поглавље „Верски корени", стр. 212–227: у слојевитој анализи Михаљчић трага за исходиштима чудесних небеских претсказања налазећи их у калемљењу предања на стварне историјске догађаје, у апокрифним староставним и старозаветним библијским легендама

положене као свете – непознати аутор Слова о кнезу Лазару, очевидац и учесник у преносу његових моштију први пут тада употребљава израз *свете мошти.*" – наглашава Р. Михаљчић у студији о цару Лазару.

Иако је подигао и обновио неколико манастира, кнез Лазар је чешће живописан после смрти него за живота, проглашење кнеза Лазара за светитеља не налази одјека у сликарству његових савременика. Уз његов портрет у Равници после канонизације накнадно је дописана сигнатура од које се још може прочитати *с(ве)ти.* У натпису у Новој Павлици, Стефан Мусић, ктитор увршатава кнеза у ред светитеља. Измена натписа у Горњаку – *свети цар Лазар* – новијег је датума. Не зна се да ли су после канонизације вршене какве измене у Лазарици, али је сигурно да у задужбинама деспота Стефана и кнегиње Милице увршћење кнеза Лазара у ред светитеља није наишло на одјек. Савремених ктиторских портрета кнеза Лазара нема ни у Хиландару, ни у другим светогорским манастирима које је даривао, његов први лик живописан је у Хиландарској цркви Светог Николе 1667. године и „не одаје" утисак да је инспирисан неким оригиналним ктиторским портретом".[4] Кнежев ктиторски портрет у Раваници веома је оштећен, али су видљиви владарски знаци који су одговарали његовом положају и титули. Стари натпис *„Лазар господин всем Србљем"* накнадно је проширен. После канонизације дописана је сигнатура *„с(ве)ти"*. Ништа се не зна о ктиторској композицији у црвки Светог Стефана у Крушевцу, јер је живоопис овога храма потпуно уништен. Општећен је и недовољно проучен и лик владара у Велуђу. Нестабилне политичке прилике и несрећени односи у породици Лазаревића, налагали су да се у Љубостињи, задужбини кнегиње Милице живопише државнички, а не светитељски лик кнеза Лазара. После Љубостиње, где је приказан његов владарски, а не светитељски лик иако је петнаест година раније био проглашен за светитеља, лика кнеза Лазара се нигде не живопише. Чудно је да га не налазимо ни у задужбинама Лазара.[5]

Култ новог светитеља био је како то недвосмислено сведоче повеље деспота Стефана манстиру Хиландару и Милешеви, засењен култом светог Симеона и светог Саве. Хребељановићев портрет који прославља косовског мученика први пут ће се појавити тек у позно турско доба. Кнез Лазар је живописан у одежди руског цара у Архангелском сабору у Москви, његов култ је успостављен на двору Ивана Грозног. Његов лик је живописан у Пећкој Патријаршији, на јужном зиду, уз Стефана Првовенчаног, у манастиру Благовештању Кабларском, у цркви Јежевице код Чачка, у цркви села Безове код Ивањице. Поп Данило је Лазарев лик насликао у једном од конака манастира Хиландара и израдио икону страдалника – кнеза Лазара и Ђорђа Кратовеца. Из доба пре велике сеобе потиче и икона урађена по наруџбини хаџи-Гавре и хаџи-Вукоја, сарајевских занатлија из породице Хумковић. Од свих сликарских остварења из времена пре велике сеобе само икона на којој

---

[4] Р. Михаљчић, „Лазар Хребељановић", стр. 171.

[5] Р. Михаљчић, „Лазар Хребељановић", стр. 173: Михаљчић констатује да су сликарске композиције кнеза Лазара пре свега „извор за изучавање владарске идеологије". Кнежев лик није доследно приказиван нити има паралеле између његовог представљања у сликарству и књижевно-историјским списима. Лазарев култ је нашао свој прави ликовни израз у обнови косовског мита тек након прве и друге сеобе Срба – 1690. и 1739. године.

је приказан кнез са Ђорђем Кратовцем има изразито светитељско обележје. Само ова икона прославља Лазара као мученика.[6]

Видимо, дакле, да је канонски слик заробио и осиромашио руку живописца. Али, песнички дух, неподложан овом типу канонизације, снажно уздиже Хребељановићев митски култ.

У књижевним делима доследно се прослављао нови светитељ. Сликарске композиције, међутим, потврда су владарске или светитељске трониза-ције, оне су и одраз политичких прилика, па и честих немилих династијских међусобица.

После велике сеобе, међутим, долази до значајне промене у односу према култу Лазара Хребељановића и до битног канонског преображаја. Лазареве мошти пренете су у Врдник. „И би нам путовање четрдесет дана и дођосмо у неко место више Будима, звано Сент Андреја. Тамо се досели патријарх. Тамо и ми житељи манастира Раваница у том месту саградисмо куће и цркву подигосмо од дрва, близу обале Дунавске и положисмо мошти светога Лазара".[7] Прва транслација из Приштине у Раваницу, као својеврсни верски чин, допринос је установљењу Лазаревог култа, његова друга транслација из Раванице у Сент Андреју, изнуђена политичким приликама расељеног народа, покренула је снажно оживљавање култа кнеза Лазара. Раваничани 1697. године напуштају Сент Андреју, прелазе у Срем, на Фрушку Гору: „такође ћелије и трпезарију подигосмо од дрвета и покрисмо. И у том манастиру Врднику положили смо мошти св. Лазара, великог кнеза српског, где и до данас почивају".[8]

Духовни живот Срба на територији Хабсбуршке Монархије био је усмерен на одбрану вере народа, српско друштво је било принуђено да своју националну и верску одбрану помери са религиозног на план буђења националне свести. Стална потреба за доказивањем својих привилегијалних права и положаја аустријским државним властима подстичу у уметности појаву посебних историјских тема, снажење култа српских владара и светитеља, Немањића, кнеза Лазара и последњих деспота из куће Бранковића. Кнежев лик се више не изоставља у верско-политичкој галерији светитељских портрета. Под ктиторским окриљем патријарха Арсенија IV Шакабенте, *„Стематографија"* Христофора Жефаровића, која је задуго била наша илустрована историја и родољубиви уџбеник међу 29 ликова посебно издваја кнеза Лазара и Јована Владимира – Мироточца који су изгравирани са одрубљеним главама. Кнежев лик кефалофора понавља се на врдничком седефном крсту, у првом и другом издању Србљака (1761. и 1765), на сребрном путиру који је 1774. манастиру Кувеждин даровао епископ Василије Поповић и на икони цара Уроша. Раде Михаљчић указује на „изненађујућу појаву гравира са парадним портретом кнеза Лазара. Гравиру је израдио 1746. године Христофор Жефаровић. Ни један њен отисак није сачуван, плочи се губи траг, а нема ни њеног описа. Раширено је мишљење да је парадни владарски пор-

---

[6] Исто.

[7] Љ. Стојановић, „Записи и натписи III", стр. 94; Р. Михаљчић, „Лазар Хребељановић", 206

[8] Љ. Стојановић, „Записи и натписи III", стр. 95; Р. Михаљчић, „Лазар Хребељановић" 208

трет на гравири Захарија Орфелина из 1773. године истоветан са ликом на изгубљеној плочи. Сам Орфелин наводи – констатује Р. Михаљчић, у студији „Лазар Хребељановић" – да се користио гравиром Жефаровића. Орфелин је дакле директно копирао Жефаровића. Ефеминизирани лик, кнежев парадни портрет, без мученичких обележја, са ореолом, јединим светитељским атрибутом, оставља отворено питање иконографског решења на изгубљеној гравири.[9] После друге сеобе Срба (1739. године) у бакрорезима се примењује иконографско решење страдалника и мученика Хребељановића који држи своју одрубљену главу.

Књижевни култ Лазара Хребељановића свето-мученика, надвладао је ликовни, заробљен у канонској строгости. Књижевно-песничи Хребељановићев култ је зато задуго без правог примера у сликарству. Оно што је било немогуће увести у канонске обрасце владаревог лика надоместила је жива реч: „Царе Лазо честито колено, / Коме ћеш се приволети царству? / Или волиш царству небескоме? / Или волиш царству земаљскоме? / (...) Ако л'волиш царству небескоме, а ти сакрој на Косову цркву:/ Не води јој темељ од мермера, / Већ од чисте свиле и скерлета, / Па причести и нареди војску: / Сва ће твоја изгинути војска, / Ти ћеш кнеже, с њоме изгинути./ (...) Ако ћу се приволети царству, / Приволети царству земаљскоме, / Земаљско је мало царство,/ А небеско увек и довека"...

Кнежев лик у српском сликарству није доследно представљен нити се може повући паралела између његовог представљања у књижевним и историјским делима. Задуго, призори из кнежевог живота нису имали одјека у сликарству. Његов ктиторски лик живописан је на један начин пре његове смрти – опредељења за царство небеско и пре канонизације Хребељановића – светитеља, а на други начин након погибије и канонизације. Косовски култ и култ кнеза Лазара са измењеном иконографијом добија снажан печат након прве и друге сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем (1690) и Арсенијем IV Шакабентом (1739) након преноса његових моштију из Раванице у Сент Андреју и из Сент Андреје у Врдник.

Ликовни култ Лазара Хребељановића, разликује се од свих других владарско-светитељских култова. Књижевни извори речито казују о величини одјека његове погибије, о дубини до које је досегао његов светитељско-мученички култ у народу. Због тога је и разумљиво колико је канонско ослikавање његовог лика могло снажно утицати на политику цркве, на снажење православне и националне свести. Његов мученичко-светитељски мит на српским фрескама и иконама насталим у расејању, је подједнако у функцији одбране од ислама и католичког прозелитства и унијаћења. У тој новој средини уместо исламске верске толеранције, расељеном народу у Подунављу наметнут је офанзивни католицизам са тежњом да Србе нагна на унијаћење.

На ликовно-канонском плану лик светитеља-мученика Хребељановића није досегао књижевно-песничке домете како у српско-византијској тако и у византијско-барокној симбиози. Канонизација Срба владара представља један од најснажнијих доказа тесно испреплетаних државних и црквених интереса, а многе фазе те повезаности, познате из историје књижевности употпуњава владарска иконографија забележена руком наших средњовеков-

---

[9] Вероника Хан, „Прилог познавању иконографије кнеза Лазара", 69–71; Р. Михаљчић, видети поглавље „Поетика велике сеобе", 203–216.

них фрескиста иконописаца. „Читав један државни и политички програм куће Немањића могуће је ишчитати са зидова наших манастира."[10] Лазарев култ се од почетка развија као култ општецрквеног светитеља. Експанзија његовог култа, међутим, наметнута је потоњим политичким приликама и јачањем националне свести од прве сеобе до балканског рата. Догма „владарске иконографије" одређивала је хијерархијски положај у галерији фресака, на иконама и гравирама, па је у складу са таквом канонизацијом рађен портрет Хребељановића *владара, светитеља и мученика.* Сликарева рука није могла поништити канонске законе, па ни досегнути књижевно-песничке домете. Ликовна иконографија Лазара Хребељановића, међутим, није окамењена. Она се споро мењала, доживљавала метаморфозу од парадног ктиторског и државничког портрета, кефалофора, до портрета са придодатим светитељским атрибутима *с(ве)ти* и коначно приказа светитеља–мученика са одрубљеном главом у руци. Један од најзнаменитијих списатеља Гаврило Стефан Венцловић, ученик Кипријана Рачанина, илуструје цара Лазара са ктиторском задужбином у руци, а непознати графичар с краја 17. века представља кнеза Лазара са одсеченом главом у руци, као симболом усековања светитеља. Х. Жефаровић и т. Месмер у *Стематографији* представљају кнеза Лазара на исти иконографски начин са атрибутом усековања.

Није нимало случајно што су се на култу цара Лазара у иконографији ломила копља и отварале жестоке полемике. Вишевековна тишина старих скриптарница, живописачких, иконографских и графичко-штампарских радионица заувек је прекрила знак вечите упитаности пред иконолошким симболима Хребељановићевог државно-светитељско-мученичког култног приказа. Сликарска иконографија је еклектички дефинисала сва три атрибута, онако како су ту иконографију дефинисале историјске и црквено-политичке прилике.

За иконографско представљање кнеза Лазара морали су претходно бити установљени обавезујући принципи. Ако је утврђено да се државни и политички програм Немањића могао очитовати са зидова наших манастира, ако је канонизација Срба владара представљала један од најснажнијих доказа испреплетаности државних и црквених интереса, посве је разумљива стега и окамењеност канона који је био закон за сликареву руку. Јасно је да није био могућ никакав ликовно-канонски преступ у представљању Хребељановића на фрескама и иконама. Један од радикалних пробоја канонско-ликовног представљања књежевог култа новијег датума намах је узбуркао страсти и полемичку енергију. Сликарство је први пут преко самовласног преступа, продора у недодирљиву култно-хијерархијску канонизацију, истовремено поништило и обесмислило сврху догме – канона и обавило обрачун између две ликовне концепције. Посредно, култ цара Лазара послужио је у оквиру

---

[10] Војислав Ј. Ђурић, „Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле", I, Зборник радова Византолошког института, књига VII/2; Дејан Медаковић, „Путевима српског барока", 57–84: „Српско монументално сликарство у подунављу, у свим великим зидним ансамблима, понавља стари уметнички репертоар, као некад у средњем веку сликају се галерије Срба владара и светитеља из куће Немањића. Српско друштво било је принуђено – каже Медаковић – да своју националну и верску одбрану, на територији Хабсбуршке монархије, помери са искључиво религиозног плана на план буђења историјске свести. Уметнички репертоар српске црквене уметности у периоду након велике сеобе 1690. године тематски се надовезује на идеје Пећке патријаршије."

отворене расправе о православности у српском сликарству модернизацији ликовне уметности, сукобу старог и новог. Поводом слике Ђорђа Крстића „*Смрт цара Лазара*" за иконостас Саборне цркве у Нишу, отворена је полемика између Михаила Валтровића и Стеве Тодоровића. Стева Тодоровић је устврдио да је „*Смрт цара Лазара*" Ђорђа Крстића „карикатура од иконе". „Шта ћемо рећи о слободи овога живописца? Тај анђео у хоризонталном положају, али у лету према Лазару, који издише; гола му се нога до колена у висини испод одеће бели; левом га је руком загрлио, а десном га за руку ухватио – исто као два у љубави занесена створа! Зар то није без икакве озбиљности, светости и достојанства?" – поставља питање Стева Тодоровић. „Зар се том анђелу није могао дати другачији положај?" – питао је Тодоровић. „Нит је оно цар Лазар по историји, нити је оно Лазар по народној песми, већ је оно једна карикатура у црквеном живопису (...) она као икона, онаква, какву је замишља Г. Валтровић остаће карикатура за сва времена и никако није смела да постане престона икона (...) по јеванђељу Лукином могао је анђео спустити се на земљу, да прихвати душу Лазареву, али зашто да га буди? та анђели су духови, а као такви, као што наше богословље учи не могу љубити"[11]. Валтровић је, пак, у одбрани Крстићевој дефинисао суштину тог канонског продора, истичући да је погрешно схватање уметности као ропског прецртавања и канонског цитирања праузора: „сликарски рад не сме за гледаоца бити оно што је мапа за учење земљописа (...) није чудно, кад при оваквим појмовањима неки Крстићеву икону „*Смрт цара Лазара*" разумели нису. Изненадило их је што на њој не виде Турке, чадоре, распореног Мурата и сам чин Лазаревог погубљења (...)".[12]

Јасно је, дакле, да је непоштовање канонских принципа, подразумевало изражено *одсуство очекиваног садржаја* на слици (Турци, чадори, распорени Мурат, чин Лазаревог погубљења...), односно убацивање *неочекиваних садржаја* „анђео у хоризонталном положају, али у лету према Лазару, који издише; гола му се колена у висини испод одеће беле; левом га је руком загрлио, а десном га за руку ухватио – исто као два у љубави занесена створа! (...). У очима грађанске критике оптерећене еклектичким канонским догматизмом, расправа је једино и могла резултирати жестоком јавном оценом: „Зар то није без икакве озбиљности, светости и достојанства". Између представљања култа Лазара Хребељановића и иконолошко-хијерархијске догме, Ђорђе Крстић је начинио незацељиву пукотину. Један смер тога раскола водио је према ликовном модернизму европског типа, а други према стварању новог прототипа иконографског сликарства које више није потврда еклектичке ктиторско-државничко-светачко-мученичке хијерархијске припадности у ликовном облику са којег се могао читати црквени и политички програм Немањића, него „духовни рад".

Поводом иконе „Смрт цара Лазара", Стева Тодоровић, у одговору Михаилу Валтровићу жестоко прекорева сликара: „Представити два и три момента у једној слици, то није задатак сликарев, јер живопис нема посла са прогресивношћу", мада је садржај тог прекора у српској ликовној уметности

---

[11] Лазар Трифуновић, „Српска ликовна критика", С. Тодоровић: Одговор г. Михајлу Валтровићу, стр. 119–138.

[12] Исто.

одредио судбину старе и нове уметности. Класично еклектичко иконографско поштовање крутих законитости ликовног представљања култа Хребељановића имало је свог жестоког заштитника у полемичком ставу Стеве Тодоровића, али и друга страна, чије је ставове време накнадно потврдило, с разлогом је ватрено стајала иза својих аргумената да „сликарски рад не сме за гледаоца бити оно што је мапа за учење живописа", да „није довољно пресликавати квадрирањем туђе бакрорезе и дрворезе за своје орђиналне иконе".

Очигледно је да се вишевековна класична иконографска канонска догма распршила као срча, да је полемика око Крстићеве слике „Смрт цара Лазара" једном заувек раздвојила дотада нераскидиву спрегу између класичне иконографске догме и сликарске презентације косовског мита и култа цара Лазара. Из напред изнетих примера могли смо јасно очитовати колико је било снажно гранитно упориште иконографске представе Хребељановићевог лика који је вековима надахнуто књижевно-песнички саздаван, а ликовно круто канонски представљан у складу са својим статусно-хијерархијским положајем и црквено-политичким уважавањем. За непуне три деценије након Хребељановићеве погибије и небеског опредељења, држана му је служба у црквама, посвећено му је десет знаменитих списа, похвала, житија. Његов култни лик је, међутим, споро и различито у одређеним временским периодима, улазио у хијерархијску галерију фреско-сликарства. А кад је и живописан, његовом лику су додавани атрибути свеца с(ве)ти и мученика. Иконографска представа кнеза Лазара са атрибутом усековања саздана је тек у радионицама непознатих дрворезаца крајем 17. века. Крајем 19. века вишевековно поштовање иконографског канона у представљању култа цара Лазара било је октроисано црквено-политичким програмима и националним разлозима након прве сеобе 1690. године под патријархом Арсенијем Чарнојевићем III и 1739. године под Арсенијем IV Шакабентом. Крајем 19. века, међутим, упливисао је на српско сликарство посве другачијим приликама јер се ликовна полемика водила страсно и „борбено, онако како се напада дотрајало, превазиђено, а брани сопствена немоћ од победоносних новина.".

Чак је и у уговору изричито наглашено – констатује Дејан Медаковић – да ће Ђорђе Крстић посао на осликавању иконостаса обавити по „правилима православне цркве, а по науци модерне сликарске школе. Он, међутим, као да је и сам слутио да ће ово дело, *Смрт цара Лазара*, тако оштро бити супротстављено владајућим, еклектичким, псеудоромантичарским радовима Стеве Тодоровића и његовог круга – изазвати против њега жестоку хајку. Судбина је улогу опраштања од дуге традиције наше црквене уметности наменила управо Ђорђу Крстићу, као да је било предодређено да то не обави неки декоратер, или неки вешти занатски еклектик, већ је оно снемогло у сликарским лепотама, у оним изворним ликовним вредностима у којима је и рођено"[13] – констатује Дејан Медаковић.

Култни лик цара Лазара Хребељановића биће разлог још једној полемици новијег доба. Поводом расправе о споменику кнезу Лазару у Крушевцу,

---

[13] Дејан Медаковић: „Српска уметност у XIX веку", видети поглавље „Српско сликарство у доба романтизма, Милош Тенковић и Ђорђе Крстић", стр. 169–190.

у чланку „Ликовни израз косовског предања" (1971). Лазар Трифуновић дефинише основу проблема интерпретације косовске легенде у три тачке: 1) „монархистичка идеологија косовског мита, 2) примитивна глорификација мита, 3) данашњи став према националној прошлости". Он констатује да је од „Косовског предања створена класна видовданска идеологија" која се „распала пред налетом партизанских јединица", те да је „Косовски мит табу, забрањена тема". Подсећајући на дубину замагљене националне конфузије и депресије, и да су национални живот и национални програм „уклете теме", Трифуновић поставља питање како „савремени пластични израз може да конституише Коовски мит, ако се и прихватио таквог задатка?" и дефинише одговор да се скулптура „не може враћати назад, ка неком романтичарском реализму – она једино може да визуелно, трансформацију легенде, реши у модерној пластичној форми коју је већ освојила, да на тај начин остане доследна себи и да прилагођавање уметника теми буде само до границе која неће угрозити његову уметничку личност". Подсећајући да „није случајно да до сада није подигнут споменик кнезу Лазару и да су његови сликарски прикази врло ретки", Трифуновић закључује да „сваки ликовни уметник који се прихвати таквог задатка долази пред неминовне тешкоће и изузетну одговорност. Нико не може да пропише како треба да изгледа пластични израз националног мита, њега треба да створи сама уметност". Према Трифуновићу, због тога, су бесмислене све примедбе које траже „да споменик кнезу Лазару буде изведен у реалистичкој форми, са патетичним ставом и тобожњим епским изразом".

„Не поставља се питање колико је споменик реалистичан него колико је скулпторски савремен, колико је „усвојио прогресивни дух који дозвољава модерну визуелну конституцију косовског мита и савремени споменик кнезу Лазару"[14] – констатује Лазар Трифуновић.

Култ кнеза Лазара у ликовној уметности, мада различит од књижевнопесничког, омеђен црквенополитичким иконографским еклектицизмом, живописан у српско-византијском, потом у српско-барокном, романтичном и коначно транспонован у модернистичком духу – историјско-уметничком параболом, више од ијединог другог српског владарског култа, повезује у једну жижну тачку: време прекосовског боја, косовски бој, прву и другу сеобу, доба историјске ликовно-уметничке европеизације и модернизма, закључено са ововременом обновом косовског култа и култа цара Лазара. Више од шест векова његов ликовни култ је преображаван иконографским налозима – од крутог, парадног ктиторског, државничког портрета кефалофора до кнеза Лазара са атрибутима светитеља и мученика, не губећи на актуелности до данашњег дана. Мотив усековања је представљен у различитој есхатолошкој иконографији: обезглављене жртве клече, испод њих су представљене усековане главе са ореолом (видети Календар, 1. октобар, смрт светог Михаила и других, у Грачаници).

Иконографском мотиву усековања светог цара Лазара са одсеченом главом у руци најближа је иконографска представа светог Јована Претече, где је мотив усековања такође представљен на исти начин. У есхатолошкој иконографској представи опредељења за царство небеско Цар Лазар држи усековану главу као своју задужбину.

[14] Л. Трифуновић, „Студије, огледи, критике", стр. 203–209.

У култној, иконографској и историјско-уметничкој вертикали ликовно представљање цара Лазара претрпело је веће преображаје него и један други портрет из замашне галерије портрета српских владара. На тим слојевима иконографских промена потврђивао се црквено-политички канонски прагматизам, али у сложеном историјском следу и национални програм Срба у расејању након сеобе на просторима Хабсбуршке монархије. Књижевно-ликовни култ цара Лазара представљао је моћну упоришну тачку одбране националног идентитета од агресивног унијатизма и прозелитизма. Овај лик је, на плану ликовног значења, претрпео преображај из српско-византијске, у потоњу српско-барокну форму, из српско-барокне форме у романтичарско-реалистичку. Као што смо могли видети, сликање његовог портрета новијег датума није мимоилазило оштре полемике и сукобљена мишљења између еклектицизма, академизма и модернизма. Критичари су били сукобљени између светог култа кнеза Лазара и начина на који је он ликовно и канонски транспонован. Сликарева рука је вековима послушно следила канонско-иконографске задатости, али је исто тако, та иста рука, кад је то могла – заобилазила догме, каноне, стереотипе и стварала нове „свеже" и ликовно модернизоване визије Лазаревог мученичког култа. Култ цара Лазара присутан је у српском сликарству од свог првог портрета, пре шест векова, до модерне уметничке праксе нашег времена. У томе и јесте значај разматрања ове теме и потреба за компаративним увидом у овај култни темат који је снажно утицао на промене у српској уметности крајем 19. и почетком 20. века – преко овог култа наша уметност је отварала путеве модернизма.

Станко ТРИФУНОВИЋ

НОВИ ПОДАЦИ О ДВЕ ИСПОСНИЦЕ КОД СЕЛА ВРБЕШТИЦЕ И МУШУТИШТА

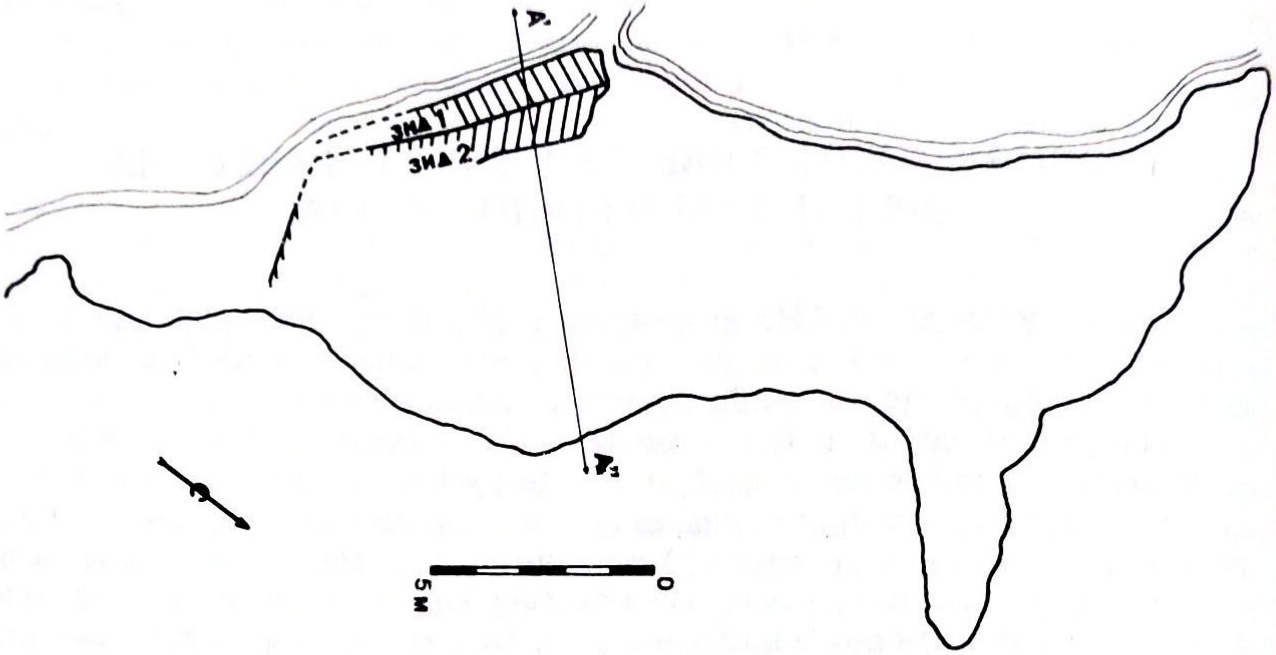
У оквиру пројекта САНУ крајем јула 1989. године, четворочлана археолошка екипа обишла је, између осталог, и поменуте испоснице. Руководилац екипе је био др Ђорђе Јанковић, а аутор је био члан екипе.

На јужним падинама Шар планине, која са севера затвара Сиринићку жупу, налази се испосница посвећена св. Петру. Она је на око 3 км северозападно од цркве у селу Врбештица, са леве стране истоимене речице. Друга испосница је на северној страни Шар планине, на потесу Русеница. Налази се око 4 км југозападно од манастира посвећеног Св. Богородици, код села Мушутиште. Испосница је на врло стрмој падини са десне стране речице Душнице.

Испосница код Врбештице је смештена у пећини која се налази око 35 км изнад реке. Проходна дужина пећине је око 20 м, а ширина је на улазу око 8 м. У дну пећине на више места се виде пукотине које се настављају у уске канале. Кроз њих није могуће проћи, али је могуће да иза ових уских пукотина постоје и веће просторије. Пролази су могли бити затрпани обрушавањем. Са стране према реци изграђен је зид који се ломи на улазу и тако га затвара. Већи део тог зида је порушен, тако да се на том делу, једва назире спољна ивица. На очуваном, северозападном делу, зид је сачуван у висини од 5 м, и дужини око 3 м. На том делу јасно се види да се ради о старијем зиду дебљине око 0,80 м уз који је призидан млађи, скоро исте дебљине. Старији зид је рађен ломљеним каменом и кречним малтером (зид 1), док је млађи зидан ломљеним каменом који је везиван блатом (зид 2). С унутрашње стране млађег зида, на делу према улазу у пећину, запажа се блага кривина. Ако је овде постојала црква, онда би та кривина могла бити део апсиде, а поменути, очувани део зида, јужни зид цркве. Са унутрашњом ширином такве апсиде, од око 3,5 м, и одговарајућом дебљином зида, на северном делу би остајао пролаз, ширине око 1 метра, довољан да се уђе у унутрашњост пећине. На висини од око 3,5 м зида од камена и блата, налазе се отвори за граде их којих још штрче делови греда постављени управо на зид. Ако се ради о цркви, онда је то вероватно место где почиње кровна конструкција, а ако је у питању стамбени објекат, можда се ради о просторији на спрату.

У Поменику манастира посвећеног Св. Тројици, код Мушутишта, који је почео да се пише 1465. године, поред осталих места у Сиринићкој жупи, помиње се и Врбештица. Предраг Пајкић закључује да су цркве посвећене

Светом Петру и Светом Илији у Врбештици подигнуте после 1577. године.[1] У пећини код Врбештице, где се налази поменута испосница, данас долази народ на сабор, на Петровдан.[2] У пећини постоји гвоздени крст, заливен бетоном, који је постављен вероватно између два светска рата.

Сл. 1– Основа испоснице посвећене св. Петру код Врбештице

Друга испосница је смештена у пећини – поткапини, која је у планини око 120 м изнад реке. Пећина је затворена зидом висине 7,5 до 8 м и очуване дужине око 11 м (зид 1 и 2). По висини, простор је подељен на приземље (просторије 1–2 и 6) и спрат (просторије 3–5 и 7). У основи, просторије су издељене преградним зидовима (зидови 3,5–6).[3] Просторије 1–4 су скоро у целости очуване, с тим што су јужни и источни зид просторије 3 делом обрушени. У зиду 1 очуван је отисак дрвене греде за под просторија на спрату. Сачувана су и лежишта за дрвене оквире врата и прозора. Сви зидови су рађени врло правилно, а на њима нису уочљиви трагови живописа. Са спољне стране зида 1 вероватно је постојао дрвени трем преко кога се улазило у просторију 1, а могло се ући и у просторију 4. То доказују отвори за врата на овим просторијама који су окренути према провалији. Врата у зиду 5 повезивали су просторију 1 са просторијом 2, која је на средини јужног зида имала мали прозор са уским отвором. Пошто је зид 2 једним делом срушен, а није јасно ни како се завршавао зид 7, не може се утврдити тачно величина просторија 5 и 6. Вероватно је да зид 7, који се можда „ломио" на лакат, са зидом 2 чинио улаз у објекат, и то у просторије 5 и 6, и приступ на дрвени трем. Једино се из просторије 5 могло ући у просторију 3 која је на зиду 1 имала прозор. Осим са трема, у просторију 4 се улазило из просторије

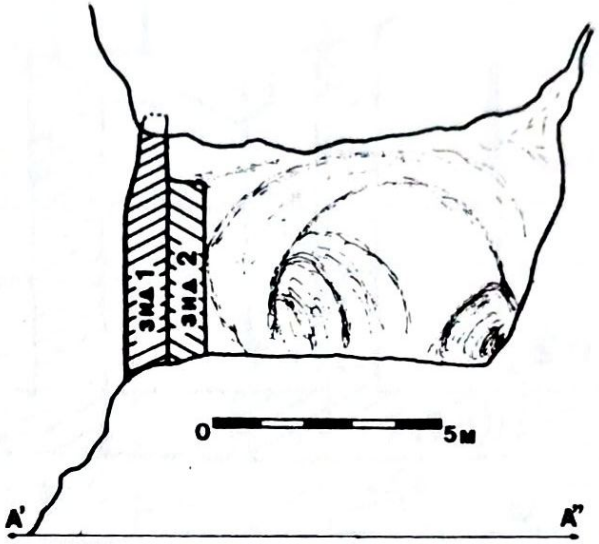
---

[1] П. Пајкић, Сиринићка жупа, Старине Косова и Метохије IV–V, Приштина 1968., 355.

[2] Податак који се налази у књизи Задужбине Косова (М. Ивановић, Црквени споменици XIII–XX века) Призрен–Београд 1987, 418, може се проверити и на терену.

[3] Димензије у приземљу су тачно одмерене, док на спрату, због висине, није било могуће измерити дужине. Тако су мере на спрату одређене одока, према мерама у приземљу.

3, вратима у зиду 5. Изнад ових врата урађена је плитка ниша у зиду. Плитко исклесана ниша у стени постоји и на северној страни просторије 4, као и њеној западној страни – на зиду 3. Ова последња има лежишта за дрвени оквир, а могуће да је у њој стајала икона. Из просторије 4 се улазило у просторију 7. Просторије 1 и 3 биле су површине око 9 м^2 а просторије 2 и 4 око 12,5 м^2. Просторија 7 била је површине око 2,5 м^2.

Сл. 2– Пресек испоснице посвећене св. Петру код Врбештице

Испосница код Мушутишта налази се у близини два манастира – посвећених Светој Тројици и Светој Богородици. О њима, као и о пећинама – испосницама на горњем току Матоског потока, који тече поред Мушутишта постоје оскудни подаци.[4] Свега десетак километара југозападно од ове испоснице је и познати манастир, са испосницом, посвећен Светом Петру Коришком.[5] Он такође користи делимично пећину, а облик који нам је до данас сачуван је из 14 века. Према сличности и градњи, и раширеном обичају испосничког живота у 14. веку, и ова испосница се датује у исто време.[6] Посебно су бројне сличне испоснице у околини Пећи и Дечана, иако их има и на другим местима по Србији и Македонији.

Из изнетих података могу се извести неки закључци и поставити извесна питања. Уочљива је разлика у начину зидања ове две испоснице. Она код Врбештице је зидана лошије и сиромашније, тако да се уместо малтера за везивно средство користи и блато. Таква техника одговара Пајкићевом датовању у последњу четвртину 16. века. На испосници код Мушутишта не запажају се битније преградње и доградње, зидање је солидно, тесаним каменом и кречним малтером, фасаде су биле омалтерисане, а до пре извесног времена су се запажали и трагови живописа. Овакво, богатије зидање одговара мирнијим временима пре турске владавине, па се може прихватити већ изнето датовање у 14. век.

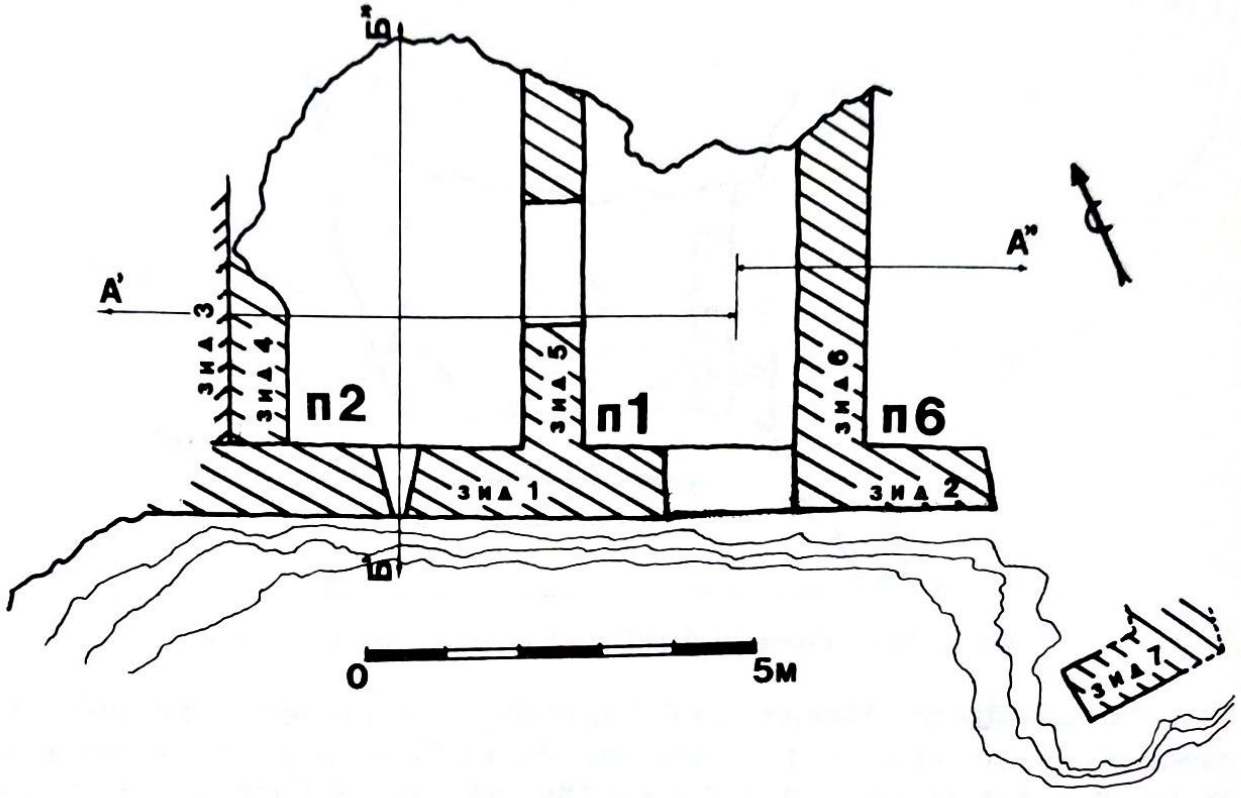
---

[4] Задужбине Косова, Београд–Призрен 1987. стр. 418 и 489.

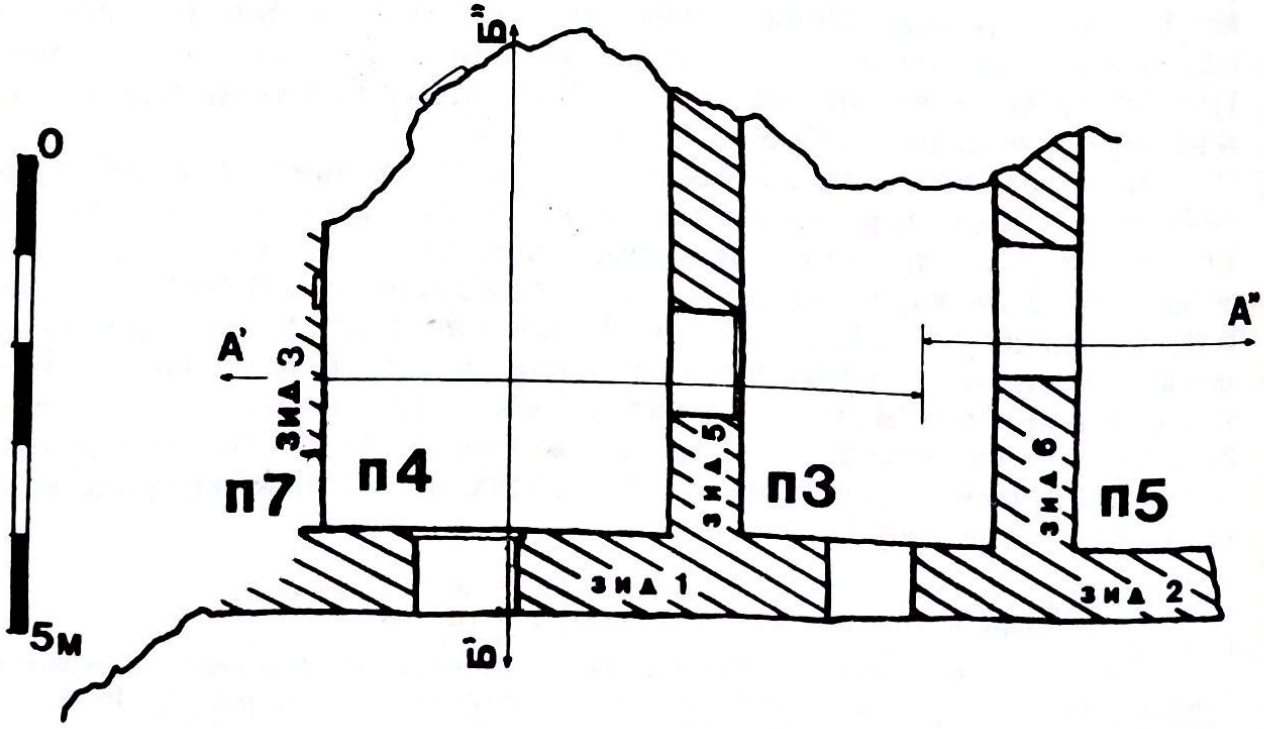
[5] Исто, 17–19; В. Јовановић, Археолошка истраживања средњовековних споменика на Косову, у Зборнику округлог стола о научном истраживању Косова, Београд 1988, 49–50.

[6] М. Ивановић, Задужбине Косова, Београд–Призрен 1987. стр. 489.

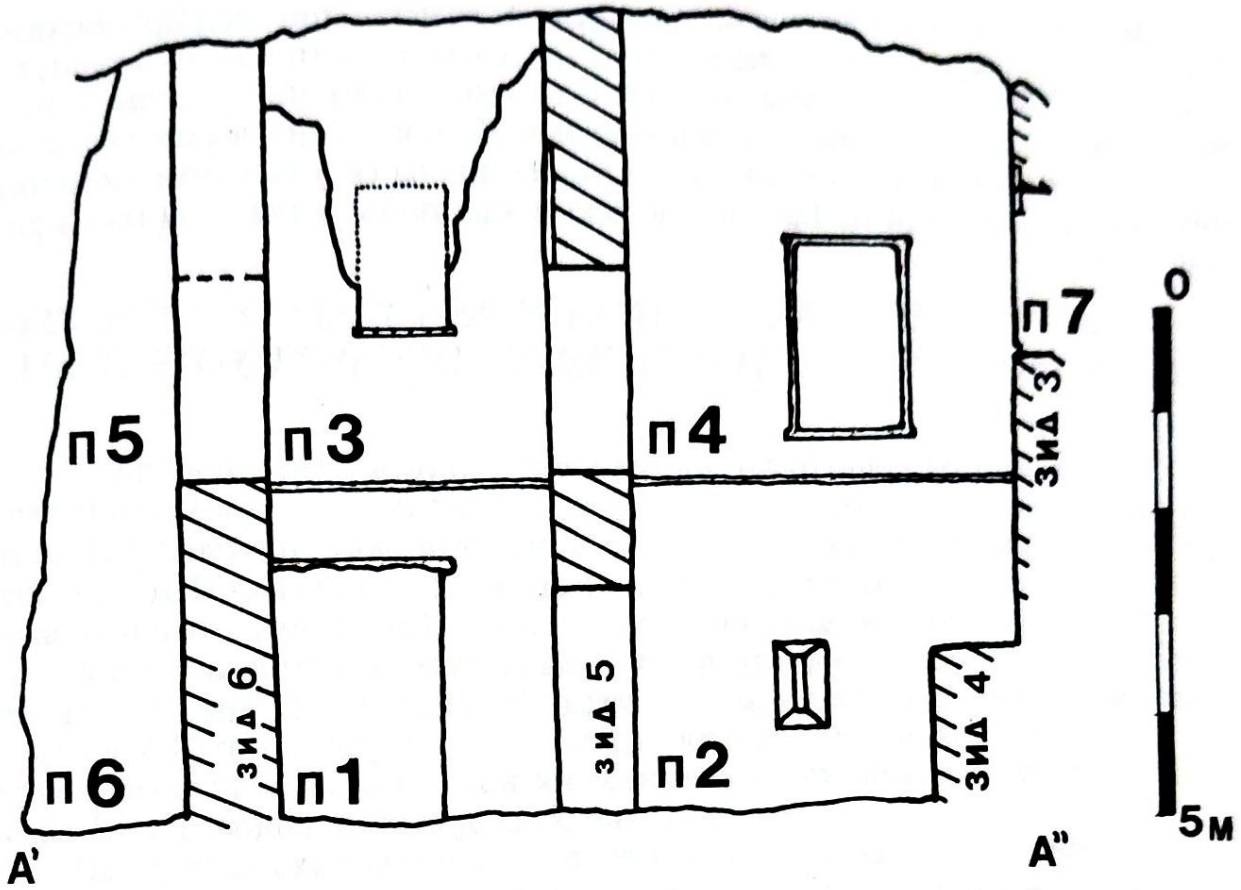
За испосницу код Мушутишта поставља се питање места за капелу. Све просторије, укључујући ту и порушене 5 и 6, биле су подељене на приземље и спрат, и тако биле стамбени простор за монахе. Пошто поред поменутих просторија, нема довољно места за цркву, монаси су, по потреби, вероватно одлазили до манастира Свете Тројице, који им је био најближи.

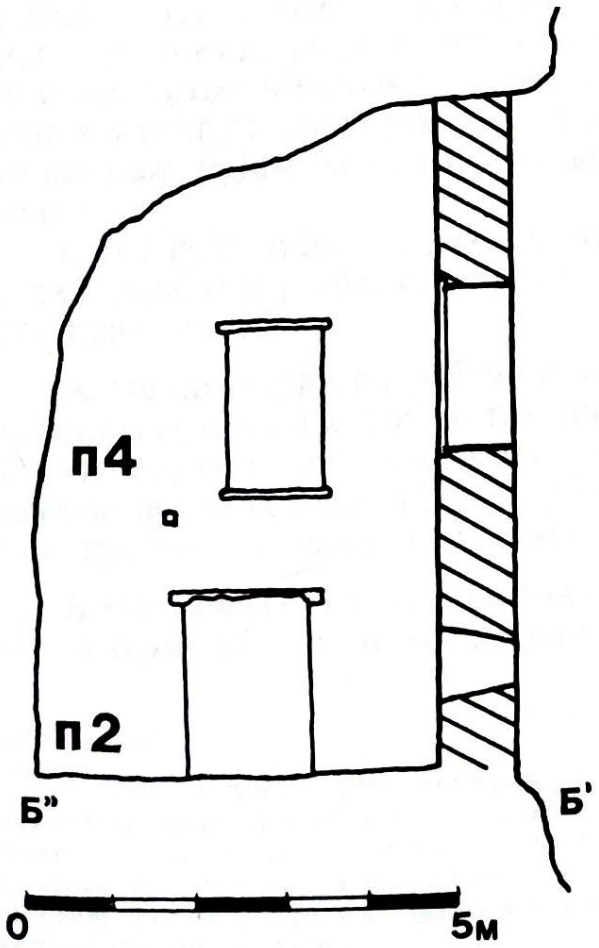
Сл. 3– Испосница код Мушутишта, основа приземља

Сл. 4– Испосница код Мушутишта, основа спрата

Сл. 5– Испосница код Мушутишта, подужни пресек просторија

Сл. 6– Испосница код Мушутишта попречни пресек просторија 2 и 4

Питање матичног манастира поставља се за испосницу код Врбештице. У Сиринићкој жупи није до сада познат ни један манастир. Иако поменути манастир Свете Тројице код Мушутишта географски не припада Сиринићкој жупи, јер се налази са северне стране Шар планине, вероватно је он био матични манастир. То доказује и чињеница да се у његовом Поменку помињу приложници из Врбештице, као и низ побројаних села из Сиринићке жупе.

ИЗВЕШТАЈ О ТОПОГРАФСКОМ ИСТРАЖИВАЊУ ЦРКАВА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ШТРПЦЕ (Сиринићка жупа)

У пролеће 1990. године Дом културе општине Штрпце обратио се Општинском заводу за заштиту споменика културе Новог Сада за помоћ како би биле истражене, валоризоване и санирање цркве које се налазе на овој територији. Позивом, и прихватањем тог вида сарадње, указала нам се прилика да одговоримо на већ дуже присутно питање: на који начин помоћи Косову а да та помоћ не захтева већа материјална средства, којих ни сами немамо довољно. Пошто је помоћ указана у домену струке прави пут, решено је да се у Штрпце упути екипа од два члана – историчар уметности за истраживачки део и архитектонски техничар за техничко снимање. Када ће посао бити извршен остало је да се накнадно утврди.

Недоумицу око тражења слободних термина прекинуо је други, ургентни позив: молба да се упуте стручњаци ради хитне обнове цркве св. Петра у селу Брод, која већ дуже време стоји порушених сводова и напуклих зидова, а једини су јој посетиоци шиптарски сточари. Доказе ових посета и сами смо имали прилику да утврдимо боравећи на терену по траговима фекалија унутар и око цркве. Мештани су прикупљеним средствима и одлуком о свом личном учешћу били спремни да је обнове, недостајао је само конзерваторски пројекат којим би се избегле досадашње нестручне и неодговарајуће оправке.

Стога је, 25. и 26. јула 1990. године, упућена на терен општине Штрпце екипа Завода[7] која је због ограниченог боравка од само два дана, посао усмерила у два правца.

А. Одговарајући потребама и жељама мештана и цркве, детаљније је анализирана, описана, фото и технички снимљена црква св. Петра у Броду. Сврха и резултат овог рада били су, касније током лета у Заводу сачињени, конзерваторски услови за обнову објекта који су, уз техничке снимке, статички пројекат, предмер и предрачун били основ за обнову која је у току.

Б. Извршена су прелиминарна топографска истраживања 15 цркава у 11 села на територији општине Штрпце и то:

---

[7] Поред потписане (ист. уметности) у раду су учествовали др Ђорђе Јанковић, доцент Филозофског факултета из Београда, археолог и Гроздана Микитишин, арх. техничар. Током августа мање неопходно сондирање уз темеље и у наосу цркве св. Петра у Броду извршио је, за потребе израде пројекта Драган Анђелић, дипл. археолог. У току радова на постављању армирано-бетонског серклажа нужну контролу обавио је Милан Шаиновић, дипл. инг. грађ. (аутор статичког пројекта).

1. с. Беревце, св. Петка
2. с. Брод, св. Петар
3. с. Вича, св. Димитрије
4. с. Врбештица, св. Илија
5. с. Готовуша, св. Никола (св. Спас)
6. с. Готовуша, св. Богородица
7. с. Горња Битиња, св. Ђорђе
8. с. Доња Битиња, св. Димитрије
9. с. Доња Битиња, св. Теодор Тирон
10. с. Драјковац, св. 40 мученика (Младенци)
11. с. Јажинце, св. Петка
12. с. Севце, св. Арханђел Михајило (св. Анастасије)
13. с. Севце, св. Никола
14. Штрпце, св. Јован и
15. Штрпце, св. Никола

За све цркве је сачињен кратак текстуални опис, цртеж (скица) изгледа и фото-снимци у колору. У некима је утврђено постојање фреско-слоја, претежно из XVI и XIX века. У већем броју цркава сачувани су комплетни иконостаси из XIX века, са записом (на појединим) македонских сликара. Пописане су и појединачне иконе чије је време настанка од XVI до XX века. Стање појединачних објеката није детаљније анализирано, али се и на први поглед може закључити да их је потребно санирати и обновити.

На црквама су током времена вршене нестручне оправке, дограђивани су нови простори, мењани су оригинални кровни покривачи (плоче од шкриљаца) итд., чиме је знатно нарушена њихова архитектонска и амбијентална вредност. У неким црквама фреско-слој је нестручним третманом, а сасвим непотребно, премазан лаком (вероватно ради сјаја!?) а у неким пак прекречен. Сви предмети од дрвета, без обзира да ли су у питању иконе, конструкција икностаса или столарија, нападнути су црвоточином. Бојени слој на иконама често у већим партијама недостаје или је потклобучен, попуцао и са приметним клакелурама. Стабилан је на иконостасима из XIX и појединачним иконама из XX века. Старе књиге – инвентари, летописи и оковано Московско јеванђеље, као и јеванђеље са декоративном, на кожи утиснутом орнаментиком, чувају се у две цркве у сасвим неадекватним условима.

Аутентичан изглед из XVI века, што је мишљење свих који су о њима писали,[8] сачувале су (до скора) само две цркве: св. Теодор Тирон у Доњој Битињи и св. Никола у Готовуши. Сада је и њима кровни покривач плоча замењен новим црепом.

С обзиром да је Завод прихватио позив за сарадњу и пружање стручне помоћи на очувању културних добара на територији данашње општине Штрпци, а увидом у право стање на терену, сматрамо да је у даљем раду потребно сачинити елаборате (досијеа) за сваку цркву посебно. Они би

---

[8] П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, Старине Косова и Метохије, IV–V, Приштина, 1968–1971, стр. 356–364; М. Ивановић, Прилози о споменицима Метохије, Новобрдске Криве Реке, сиринићке никшићке жупе, Саопштења, XV, Београд, 1983. стр. 210–214; П. Пајкић, Сеоске цркве XVI–XVII века на Косову, Гласник музеја Косово, XIII–XIV, Приштина, 1984, стр. 136–137.

садржавали резултате истраживања (историјат, опис стања, библиографије итд.) на основу којих би били урађени конзерваторски пројекти обнова. Део елабората чинили би и технички снимци и детаљна фото-документација. Предлоге мера обнове треба направити по фазама, на основу приоритета које би одређивао степен угрожености. Ово тим пре што су мештани расположени да сваке године, добровољним прилогом, помогну обнове својих цркава. Они су и до сада цркве чували од пропадања и обнављали их онако како су најбоље умели, али су данас спремни да свој рад и средства уложе на прави начин.

Описи цркава дати су према азбучном реду имена места у којима се налазе.

СЕЛО БЕРЕВЦЕ, св. Петка

Мања, једнобродна црква издужене правоугаоне основе са истакнутом олтарском апсидом, споља и изнутра лучном. Лево и десно од ње су урезане, лучно завршене, нише проскомидије и ђаконикона. Пресведена је полуобличастим сводом, споља је високи сокл и једноставно профилисани поткровни венац. Кровни покривач ниског двоводног крова замењен је савременим црепом. Улазна врата су лучно завршена са старим каменим прагом и два степеника. Под цркве је од камених плоча, делимично заливен бетоном. Десно и лево од улаза, са некадашње спољне стране, насликан је по један свети ратник, изнад њих је запис у три реда у коме је и део потписа: „Село Галијник Дебор-ско". У унутрашњости, на западном зиду изнад врата, сачуван је запис од десет редова са годином 1858, месецом – новембар и потписом сликара који се чита ИС КОЗАНС, или слично. Овај запис није до сада објављен.

Све површине свода сликане су фрескама распоређеним у фризове са тематиком уобичајеном за ове површине. У апсиди је лик Богородице Оранте а испод ње, у две зоне Причест апостола и фигуре св. Јована Златоустог и св. Василија.

У цркви је добро сачуван иконостас из XIX века изнад камене солее, готово идентичан оном у цркви св. Николе у Севцу, а сигурно рад истог сликара.

Уз цркву је, пре пар година, дограђена неодговарајућа припрата, тзв. „сала" (четири пута дужа од храма), чиме је битно нарушен објекат и амбијент иако је првобитна црква, подигнута у XVI веку[9], и сада јасно видљива.

СЕЛО БРОД, Св. Петар

Саграђена на мањој заравни, данас у рушевинама[10], лежи високо са десне стране пута који води ка Штрпцу. На малом пастојању (1 до 7 м) од северног зида тече поток који ствара висок нанос.

Као и остале, и црква св. Петра је мањих димензија, са масивним зидовима (око 0,70 м дебљине), правоугаоне основе, оријентисана правцем исток-запад, са трочланим олтарским решењем у виду три лучне нише, од којих је

---

[9] П. Пајкић, Сеоске цркве, стр. 136; М. Ивновић, Црквени споменици XIII–XX века, Зборник Задужбине Косова, Призрен Београд, 1987, стр. 397.

[10] Према П. Костићу, Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку, Београд, 1928, стр. 105, један зид (а самим тим и свод) био је порушен још крајем прошлог века.

средња – апсида – и овде виша. Лева и десна ниша су у уобичајеној функцији проскомидије и ђаконикона, једноставно укопане у источни зид. Са унутрашње стране конхе се, на око 1 м од тла, прекидају хоризонталном монолитном плочом од речног камена чиме је формирана часна трпеза. Изнад ње је мали прозор у темену апсиде. Испод часне трпезе је „скривница" величине око 0,5 м^2 облика мале лучне нише.

На северном зиду, уз ђаконикон, је дубока квадратна ниша пресвођена каменом плочом која је са чеоне стране мало лучно резана. Апсидална конха је од основног габарита избачена у поље и са спољне стране тространа. Црква је била засведена полуобличастим сводом чији су делови очувани само на јужном зиду. Начином градње – притесани квадери од сиге, плочасти шкриљац и као везиво неколико сантиметара дебеле фуге од малтера – не одступа од начина који је примењен на свим сачуваним црквама XVI века у Сиринићкој жупи.

Јужни зид је једини на коме је у укупној дужини очувана висина са кровним венцем. Кровни венац грађен је од монолитних камених блокова неједнаке дужине са, на једној страни, лучном профилацијом. На зиду, од средине мало померен ка западу, налази се ниско постављен мали правоугаони прозор изнад кога је мања, лучо завршена ниша (у доњем делу разграђена). Надпрозорник – два велика камена блока – са доње стране је благо лучно профилисан. Прозор је накнадно зазидан.

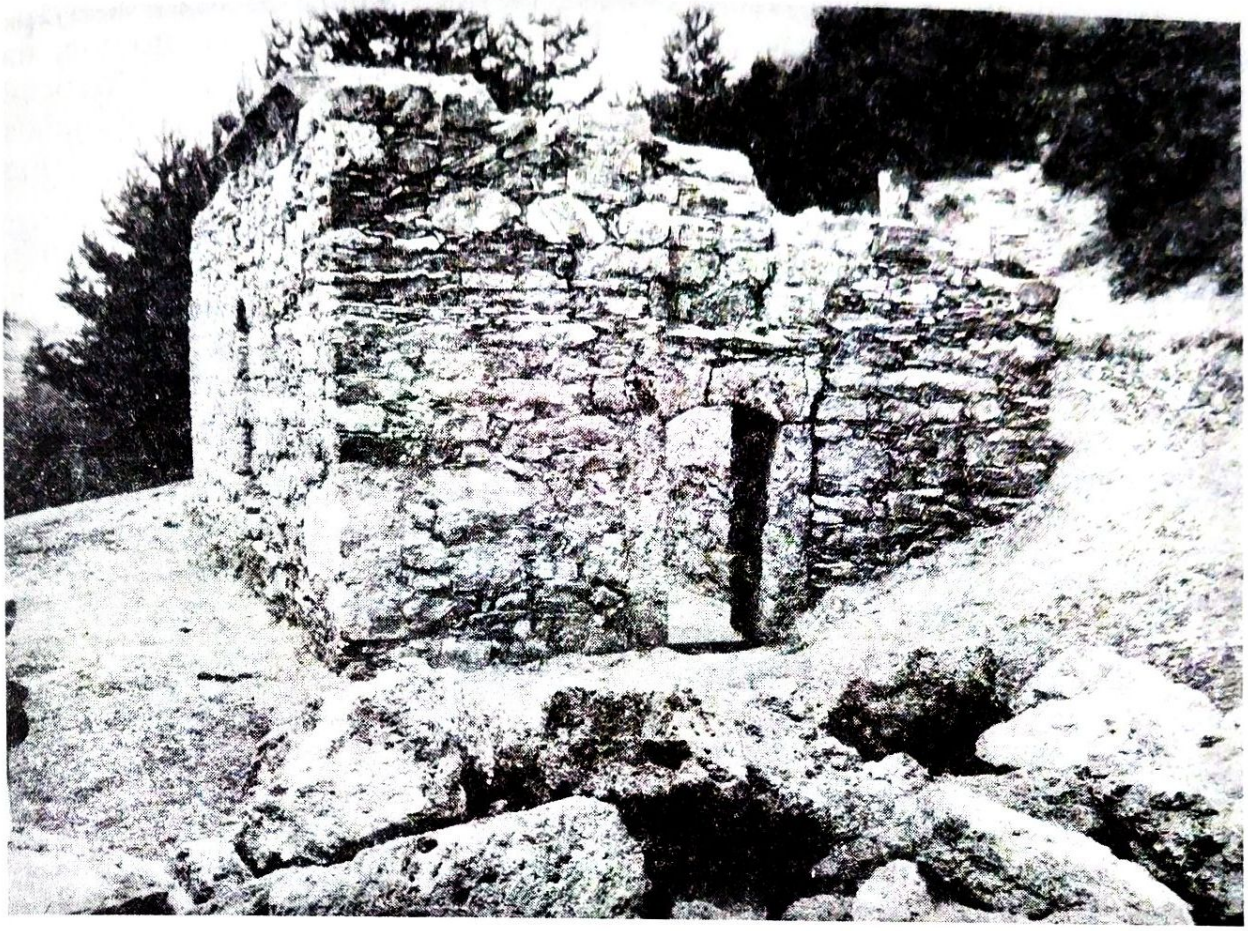
Северном зиду, који нигде није сачуван до пуне висине, због наноса земље и камења, није могуће сагледати лице. Источни зид је такође разрушен у горњем делу, али је тространа апсида добро очувана. Уз њу је, са јужне стране, високо постављена плитка, лучно завршена, мања ниша.

На западном зиду је мањи портал са два вертикална тесаника (довратници) и једним надвратником, са доње стране лучно обликованим (слика 1). испод надвратника, као елемент конструкције, сачуване су и три хоризонтално постављене дрвене греде дубоко увучене у масу зида. На првој су, као места за некадашњи трн шарке врата, сачувана два кружна удубљења. Греде су црвоточне, највише је нападнута средња која је на средини поломљена и виси. Изнад портала је ниша, уобичајено место за слику патрона храма, горњег девастираног дела, при чему се назире лучни завршетак.

Кота сачуваног првобитног прага била је индикација да је ниво пода цркве нижи него данас, што је и потврђено археолошким сондирањем наоса. После уклањања бетонске кошуљице утврђен је првобитни ниво пода од квадратних опека великих формата. Ниво пода олтарског простора уздигнут је за око 20 см. На северном и јужном зиду, у линији олтарског пода, је по једно удубљење које указује да се на том месту налазио, сада нестали, иконостас.

На свим површинама источног зида видљиви су, у мањим фрагментима, трагови фреско-сликарства. Назиру се делови одеће личности из композиције Причест апостола и делови архитектуре (апсида) и фрагменти епитрахиља стојећих фигура светитеља у бочним конхама. По рубу композиције и сокла, као декоративни елемент упарена је црвена и бела линија.

Црква Св. Петра, по свом укупном корпусу, димензијама, опусу зидања и очуваним траговима фресака, спада у групу оних које су, по обнови пећке

Сл. 1– с. Брод, црква св. Петра, поглед са северозапада

патријаршије, подигнуте у последњим деценијама XVI века, а очувана је (њени остаци) у свом првобитном облику.[11]

Испред цркве прикупљен је и сложен грађевински материјал разрушених делова цркве који се раније налазио на броду. У непосредној близини налазе се и дрвена врата, обложена са једне стране плехом, али су она из неке касније поправке објекта. Мештани су обавили прву фазу обнове пошто су добровољним радом уклонили шут и камење из унутрашњости цркве.

СЕЛО ВИЧА, Св. Димитрије

Црква се данас налази у, етнички готово чистом, шиптарском селу,[12] у веома запуштеном стању, обрасла у коров и шибље.

---

[11] За датацију П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, стр. 355; исти, Сеоске цркве, стр 136; М. Ивановић, Црквени споменици, стр. 405. Из наведених података П. Костића (в. бел. 4) и увида у стање на терену ова црква не спада међу „обновљене током XIX и XX века" где је сврстава П. Пајкић (Сеоске цркве..., стр. 136).

[12] До пре неколико година село је било српско. На ово место пресељено је око половине XIX века због арбанашког зулума, раније је било код цркве Св. Петра у с. Брод, в. М. Ивановић, Црквени споменици, стр. 415.

Једнобродна је, правоугаоне основе, са истакнутом споља и изнутра полукружном апсидом. На апсиди је један правоугаони уски прозор, на јужном зиду још један квадратни. Свод брода је полуобличаст, олтарски простор са три уобичајене нише. У лунети апсиде је Богородица Ширшаја Небес. Све остале површине зидова су прекречене споља и изнутра. Под цркве је за један степеник нижи од нивоа припрате.

Зидана је од сиге, на исти начин на који и остале у овом крају. Двосливни ниски кров сада је покривен ћерамидом.

Цркви су, касније, призидани правоугаона припрата и велики звоник квадратне основе, са капом на четири воде. Из припрате у брод воде мала врата са једним степеником.

Према видљивим карактеристикама старији део грађевине може се датирати у крај XVI века.[13]

СЕЛО ВРБЕШТИЦА, Св. Илија

Мања, једнобродна црква издужене правоугаоне основе са дубоком, споља тространом и изнутра лучном апсидом. Нема проскомидија и ђаконикон како је уобичајено. Часна трпеза је сазидана у виду банка у дну олтарске апсиде. Зидана је каменом и бетоном. Зидно платно је малтерисано и окречено. Носећи зидови су дебљине 1 м. Под је од камена.

Покривач двосливног ниског крова је замењен новим, осим, изгледа оног, над апсидом који је остао провобитан. Над кровом је мали звоник савремене металне конструкције са четвороводом лименом капом. Улазна врата су лучна, са два степеника висине. Изнад њих је лучно завршена ниша, а над њом велики једнакокраки, од малтера пластично изведени крст. На јужном зиду су још једна врата и мали прозор.

Према казивању мештана ова црква подигнута је пре око 60 година на месту старије, за коју се у литератури каже: „... личи на пећину. Покривена је плочама".[14] Првобитну цркву више није могуће сагледати иако има мишљења да је и она изграђена крајем XVI века.[15]

Иконе сачуване у цркви: Св. Никола (уље, дрво) обучен у декоративни цветни орнат, Св. Велика Мученица Варвара (уље, дрво), Св. Илија у огњеним колима са, ниже постављеним фигурама двојице светитеља, Христ Сведржитељ, св. Сава (уље, платно), св. Ђорђе (уље, платно).

Рушевине две друге цркве[16] које се налазе крај села овом приликом нису обиђене.

---

[13] П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, стр. 355; исти, Сеоске цркве, 136; М. Ивановић, Црквени споменици, 415.

[14] П, Костић, нав. дело, 96; М. Ивановић, Црквени споменици, 418.

[15] П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, 355.

[16] М. Ивановић, нав. место; П. Пајкић, Сеоске цркве, 136.

СЕЛО ГОТОВУША, Св. Никола (св. Спас)

Мала једнобродна црква издужене правоугаоне основе, засведена полуобличастим сводом и са полукружном апсидом.

Грађена је од грубо тесаних квадера сиге и ломљеног камена, делимично премалтерисана и прекречена. На апсиди је споља двостепено профилисана лучно завршена ниша са малим узаним прозорским отвором, десно и лево од ње је по једна мања ниша и високо постављен мали квадратни отвор. На подужним зидовима је поткровни венац.

У олтарском делу су три нише, централна у апсиди и бочне (проскомидија и ђаконикон) усечене у источни зид. Часна трпеза је зидана, у облику уске камене плоче.

У новије време дозидана је на западној страни цркве мања припрата, а првобитни кровни покривач ниског двосливног крова замењен фалцованим црепом[17]. Вероватно је тада и део унутрашњости храма прекречен.

Некадашњи улаз у цркву, сада унутрашња врата, је лучно завршен. Над њим је плитка већа, такође лучно завршена, ниша.

У броду цркве, вероватно у функцији затеге, налазе се три осликане дрвене греде. Сачувани су и стари камени праг и леп полијелеј од бронзе.

Испод слоја креча назиру се осликане површине свода и подужних зидова. Остале су видљиве, вероватно због боље очуваности, на западном зиду Успење Богородице и запис изнад улаза, а у конхи апсиде фреска Богородице са Христом. На зидовима проскомидије и ђаконикона су приказани св. Василије и св. Јован Златоусти. Фреске се могу датирати у седму деценију XVI века.[18]

На каменој плочи која спаја све три апсидалне конхе поређане су појединачне иконе са, на полеђини записаним, инвентарским бројевима П/61 од 1 до 9, као и још две иконе са ликом св. Анастазије и св. Параскеве. Од старијег иконостаса чувају се у цркви три иконе: Богородица, св. Трифун, и св. Никола са св. Петком и св. Недељом. Све ове иконе су новијег датума.

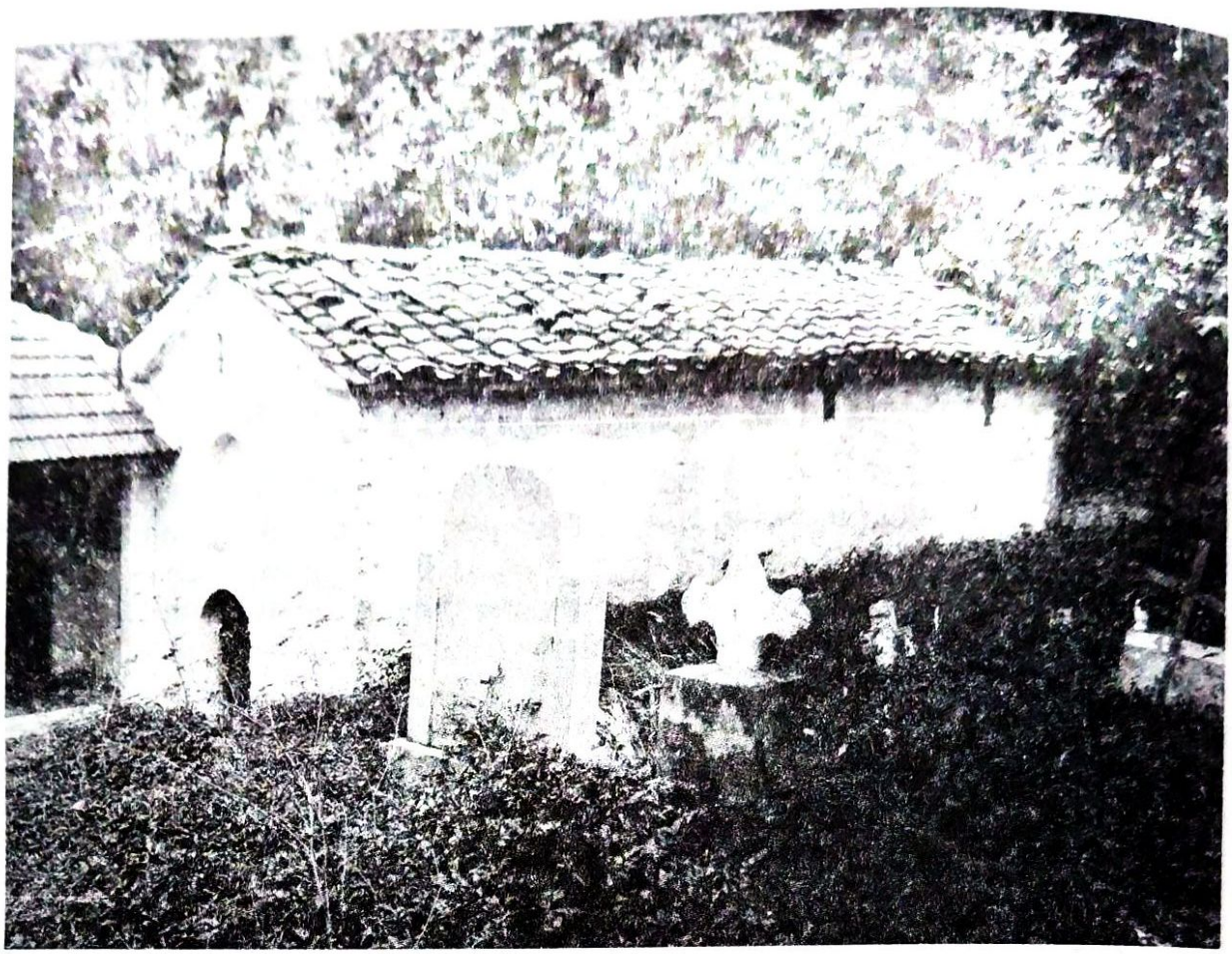
Св. Богородица

Налази се на гробљу, изнад села (слика 2, 3). Једнобродна је, издужене правоугаоне основе и са широком полукружном апсидом на којој је веома узак прозорски отвор. Засведена је полуобличастим сводом. На подужним зидовима и апсиди је једноставно профилисан поткровни венац од блокова сиге. Зидана је тесаницама и притесаним каменом (сига) и споља само дерсована и прекречена, а са унутрашње стране омалтерисана. На прочељу су мала лучно завршена врата, изнад којиј је велика, такође лучно завршена ниша. Уз кровни венац на једној фасади су два мала узана отвора, исти такви су и у забатима западне и источне фасаде.

---

[17] До краја 70-година овог века имала је кровни покривач од камених плоча. Тада је сматрана једном од две једине цркве која је сачувана оригинални изглед из XVI века (П. Пајкић, Сеоске цркве, 136). На жалост је и њен изглед, у међувремену измењен, а првобитни облик нарушен.

[18] Опширније о фрескама, којих је раније било више очуваних, види П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, стр. 359–364; исти, Сеоске цркве, стр. 137. С. Петковић, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614, Нови Сад, 1965, стр. 183.

Сл. 2– с. Готовуша, црква св. Богородице, изглед цркве са руба – западне стране

Кров је двосливан и покривен старом ћерамидом. Под је од опеке, ниво пода храма спуштен је за два степеника у односу на околни терен.

Олтарски простор има три нише (бочне усечене у источни зид) пресечене за око један метар висине хоризонтално постављеном каменом плочом (часна трпеза). Предолтарски простор је са полукружном солеом уздигнутом око 0,5 м од пода наоса.

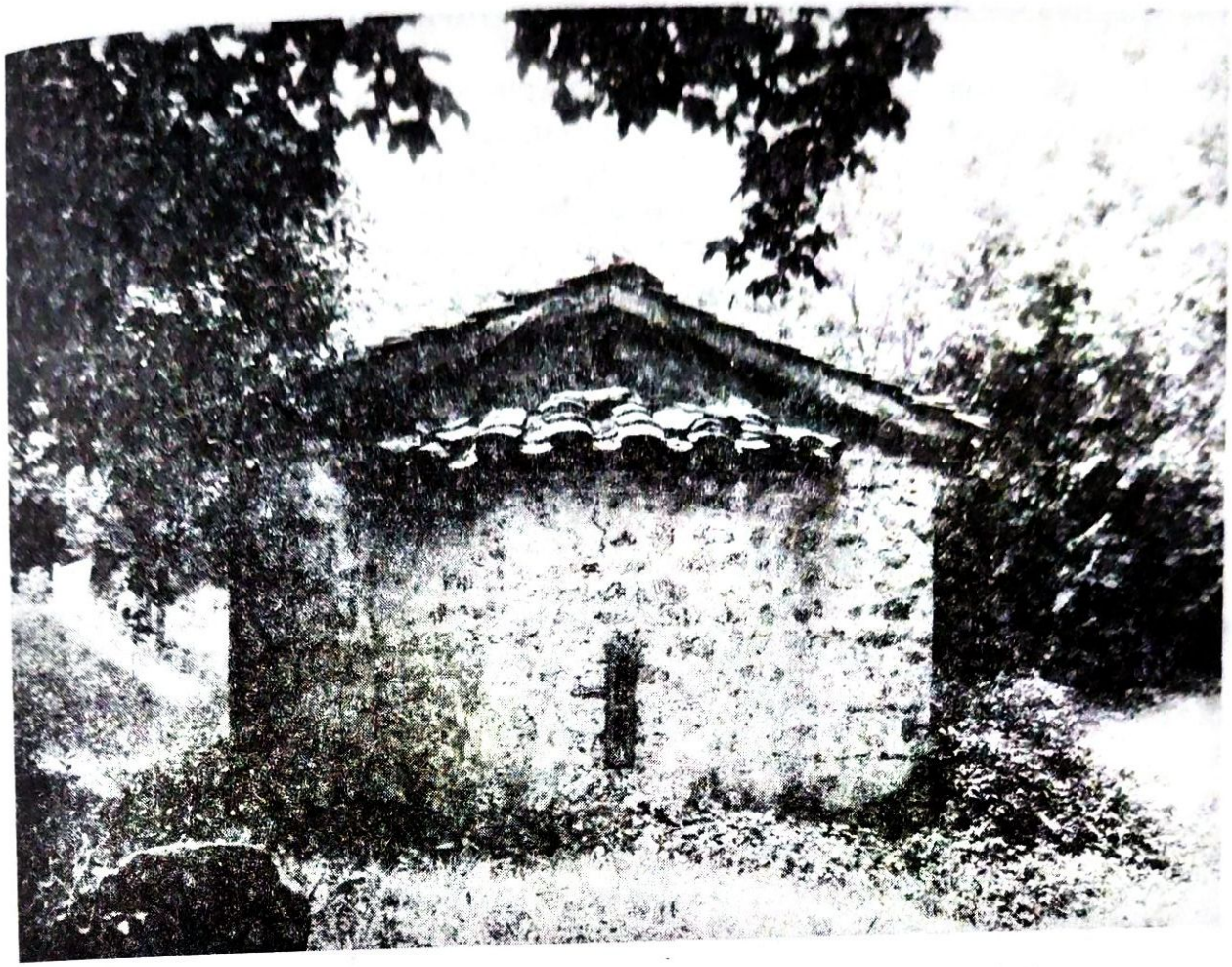
У апсиди је фреска са ликом Богородице Ширшаја Небес. Површине зида брода цркве су све прекречене, осим дела јужног зида уз иконостас на коме је фреска са ликом једног светитеља. Фреске се, оквирно, могу датирати у прве деценије по обнови Пећке патријаршије.[19]

Иконостас је мањи, са позлатом, вероватно рад из XIX века. На греди су записи: „Кмет бија Здравко Стојанов, ... Марко .... брат"... и један сасвим нечитак. Престоне иконе сликане су уљем на платну, а царске двери уљем на дасци. У истој техници су и мали портрети 12 апостола, изнад царских двери. На паноима сокла сликане су вазе са цвећем.

Као појединачна икона у цркви се чува „Христ у слави" са великим зракастим нимбом. Сликан је уљем на платну кашираном на даску.

У свом основном корпусу и црква св. Богородице припада оним подигнутим крајем XVI или почетком XVII века. Према неким ауторима обнов-

[19] С. Петковић, нав. место.

Сл. 3– с. Готовуша, црква св. Богородице изглед апсидалног зида

љена је 1886. године[20] мада Петар Костић, добар познавалац прилика у овом крају у другој половини XIX века, за њу каже: „Не зна се када је она подигнута"[21]. Обнова из ове године морала би му бити позната.

Зграда конака постављена је северозападно од храма и једним углом се на њега наслања. Правоугаоне је основе, са тремом на јужној страни чији су кров некада носили пет дрвених стубаца, данас замењени бетонским. Са јужне стране су два ниска лучна улаза и прозори са занимљивим, декоративним дрвеним решеткама (гитерима) украшеним тракслованим прстеновима. Првобитни кровни покривач конака замењен је фалцованим црепом. На крову је масиван оџак са двосливним кровом.

Унутрашњост се састоји од два одељења. У мањем, на западној страни је камин („оџак"). Уз преградни зид, у обе просторије, сачуване су аутентичне резбарене дрвене конзоле. У другој, већој правоугаоној просторији дуж свих зидова је ниска камена клупа. Зграда конака зидана је каменим квадерима и трпанцем, а на око 1 м висине су хоризонтално постављене дрвене конзоле. У другој, већој правоугаоној просторији дуж свих зидова је ниска камена клупа. Зграда конака зидана је каменим квадерима и трпанцем, а на око 1 м висине су хоризонтално постављене дрвене талпе. Под просторије је земљани.

[20] П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, 355. М. Ивановић, Црквени споменици,тр. 428.

[21] П. Костић, нав. дело, стр. 105.

СЕЛО ГОРЊА БИТИЊА, Св. Ђорђе

Једнобродна правоугаона црква са широком апсидом на источној страни. Брод храма пресвођен је полуобличцом са тријумфалним луком. Недостаје, на другим црквама уобичајени, камени кровни венац, уместо њега је само испуштен шкруљац као надстрешница. Двосливни кров покривен је такође шкриљцем. Зидна платна премалтерисана су цементним малтером.

У олтарском делу је, лево од апсиде, у источном зиду плитка лучно завршена ниша. Црква је до 1920. године била у рушевинама када је од темеља изграђена садашња.[22] По свему судећи од првобитне је остала само олтарска апсида и део источног зида са нишом ђаконикона.[23]

Припрата, касније изграђена, знатно је нижа од нивоа крова цркве. Простор припрате наткривен је таваницом од дасака са улазом за таван где је видљива кровна конструкција.

У апсиди су делимично сачуване фреске. У првој зони су две стојеће фигуре светитеља, можда ликови св. Василија и св. Јована Златоустог. Изнад њих је, у кохни, Богородица Оранта. У десном (јужном) углу апсиде је натпис ктиторке фресака Јелене.[24] Фреске се оквирно могу датирати у XVI/XVII век.[25]

Улаз у цркву је лучан, са три степеника висине. Под је прекривен бетонском оплатом. Једино је на средини пода остала откривена камена кружна плоча са уклесаном орнаментиком – између осталог два украшена троугла (Давидова звезда), кружном перфорацијом у средишту и натписом уз руб.[26]

У њиви, на левој обали Сушитске реке, до пола укопан у земљи, налази се камени споменик са урезаним орнаментом у облику круга и крстом са пупољцима у његовом средишту. Са све четири стране је дуг уклесани текст.[27]

---

[22] П. Костић, нав. место, М. Ивановић, нав. дело, стр. 422.

[23] Према неким мишљењима подигнута је нешто касније од цркве св. Николе у Штрпцу (П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, стр. 355). Закључак је изведен на основу године (1592) урезане на великом мермерном споменику који се налази у близини.

[24] Натпис је први објавио М. Ивановић, Прилози... стр. 212 и сл. 19.

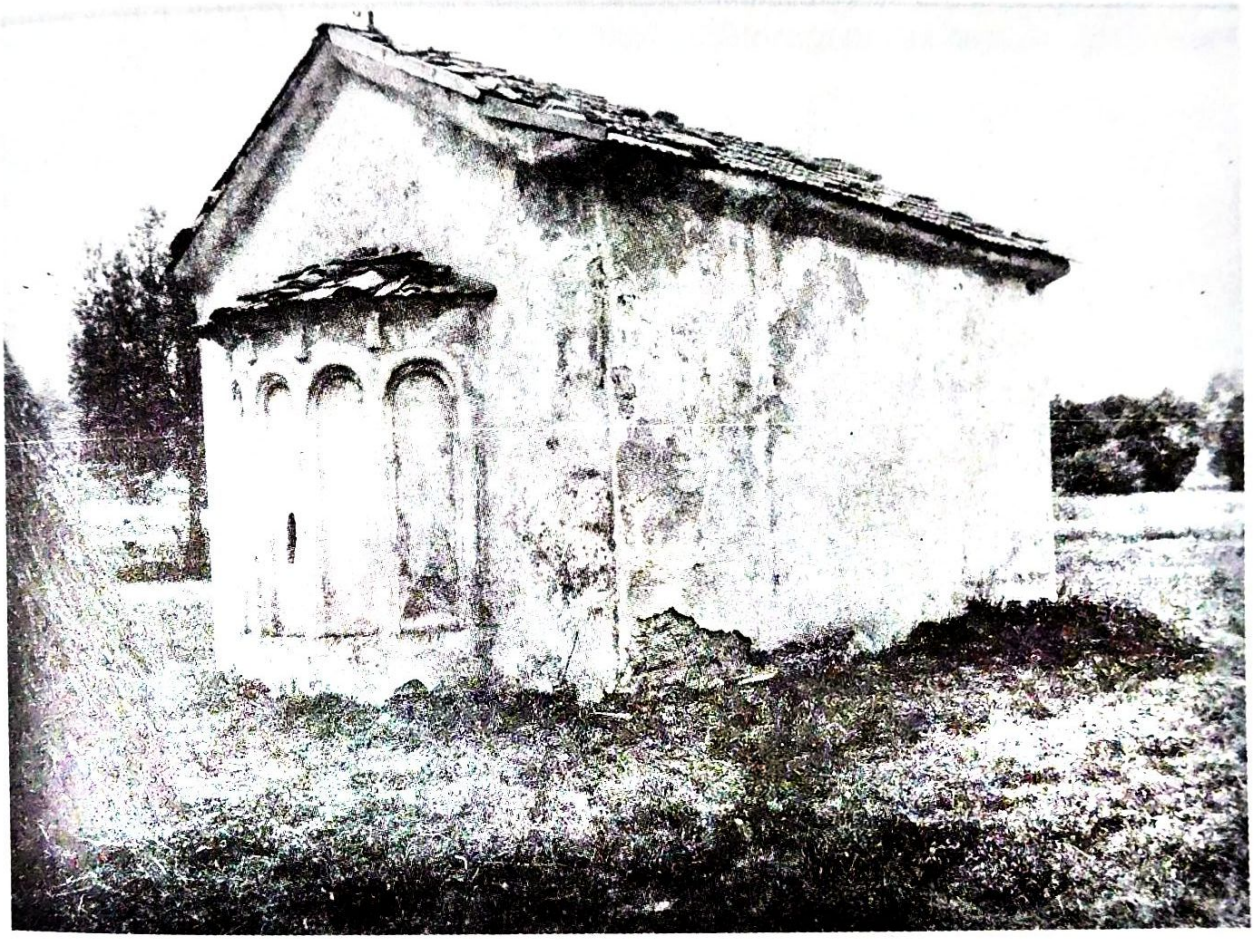
[25] С. Петковић, нав. дело, пассим.

[26] М. Ивановић, Прилози..., стр. 210–211, и сл. 17 који опширно описује ову плочу, даје и веома оригинално тумачење уклесаног (накнадно) текста. Према истом аутору (нав. дело, стр. 211–212, сл. 18) у поду цркве, на месту амвона била је још једна кружна камена плоча, делимично оштећена и плиће резана. У овој цркви постојао је још један запис урезан на камену који као ктиторку фресака, готово истим речима, помиње „рабу Јелену". Натпис је одавно нестао. Исти, стр. 211–212; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, Београд–Сремски Карловци, 1902–26, бр. 4651.

[27] Камен и запис са годином 1592. на њему су више пута објављивани. Ново тумачење текста даје М. Ивановић, Прилози... стр. 212–214, сл. 20–21; Љ. Стојановић, Записи и натписи, стр. 827.

СЕЛО ДОЊА БИТИЊА, св. Димитрије

Црква се налази у пољу, са десне стране пута који води у Штрпце. Мештанин Божидар Лазаревић показао је једно од околних брда као место првобитног храма овог светитеља. Сада тамо нема остатака архитектуре, нити се у овом селу помиње још нека црква. Црква је мала, једнобродна, издужене правоугаоне основе са полукружном апсидом украшеном колонетом. Чини је пет високих, издужених, дубоких ниша. Стубови и луци су двостепено профилисани. Између лукова четири конзоле као да придржавају потпокровни венац апсиде (слика 4).

Сл. 4– с. Доња Битиња, црква св. Димитрија

Олтарски простор решен је са три типичне, полукружне, нише са узаним отвором на средњој. Бочне нише су усечене у источни зид. Свод брода је полуобличаст, а под од опеке за два степеника нижи од околног терена.

Кров је на две воде и има делимично очуван стари покривач од ћерамиде. На западној фасади је лучни улаз, изнад је пластично наглашени лучни надвратник. На јужном зиду је дубока лучна ниша испод које је узани отвор прозора.

Зид је од мањих тесаника, са јаче истакнутим једноставно профилисаним поткровним венцем. Зидови су омалтерисани и прекречени. У доњој

зони сокла олтарског зида сачуван је део фреско-декорације у виду декоративног фриза, делимично и на доњим партијама зида брода.

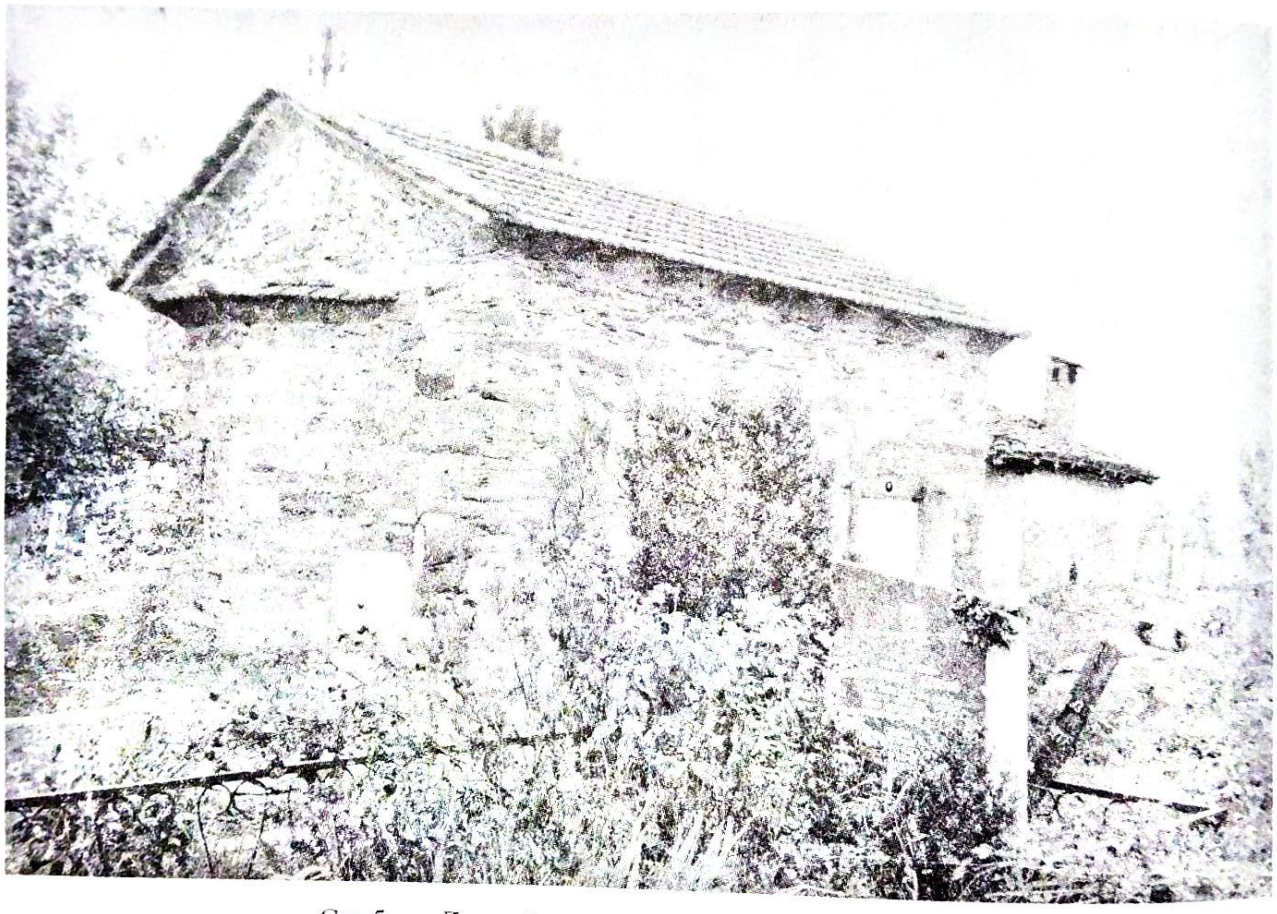
По средини брода је греда – затега.

Иконостас је новијег датума.

На основу изгледа цркве, не би се могло рећи да ли је у новије време преправљана[28] или је сачувала аутентичан изглед из времена градње.[29]

св. Теодор Тирон

Изграђена на заравни брежуљка, окружена гробљем. По ободу гробља је каменом зидна ограда. Црква је једнобродна, правоугаоне основе, засведена полуобличастим сводом. Апсида је споља тространа а изнутра лучна. На јужном зиду наоса је мањи правоугаони прозор изнад кога је велика, степенасто прифилисана и лучно завршена ниша. На апсиди је још један мали узак отвор, готово као пушкарница (слика 5).

Сл. 5– с. Доња Битиња, црква св. Теодора Тирона

За градњу је коришћен слог од сиге, речног камена и малтера. Није малтерисана. Корпус је сачувао аутентичност осим кровног покривача који је замењен фалцованим црепом.[30] У брод цркве улази се за два степеника

[28] П. Пајкић, Сеоске цркве в., стр. 136; исти, Цркве у Сиринићкој жупи, стр. 355.

[29] М. Ивановић, Црквени споменици, стр. 435.

[30] До седамдесетих година XX века била је покривена ћерамидом (П. Пајкић, Сеоске цркве, стр. 136). Тада је била и делимично омалтерисана споља, што се види на фотографији објављеној код истог у Цркве у Сиринићкој жупи, сл. 3.

дубине. Врата су од дрвета са, на средини, вертикалним тордираним стубићем. Изнад је лучна ниша, шира од улазног отвора. Десно и лево од врата је камени банак. Под је поплочан каменом. Ниво пода испред олтарског простора је уздигнут, са солеом.

У олтарском прозору су три нише. На уобичајени начин бочне су усечене у зид. На зиду апсиде је Богородица са ликовима св. Василија и св. Јована Златоустог и анђелима који прислужују. На западном зиду је фреска Успења Богородице у горњој, и ликови св. Саве, св. Симеона (лево) и Цара Константина и Царице Јелене (десно) у доњој зони. На подужним зидовима сачувани су само фрагменти сликане ђаконске одоре[31]. На конструкцију иконостаса, са царским дверима на којима су као на улазним вратима тордирани стубићи, окачене су појединачне иконе: Пророк Илија са запрегом црвених и белих коња[32] (платно каширано на даску), апостоли Петар и Павле, Распеће, св. Никола, св. Арханђел Михајило на коњу са књигом и трубом у рукама, св. Сава Освећени.

Конак је квадратне основе, зидан тако да је једном страном уклопљен у конструкцију каменом зидане ограде. Градња је изведена у комбинацији камена, дрвених талпи и блата. Кров на четири воде има истакнуту надстрешницу коју носе дрвене греде, видљиве као конзоле. Као покривач крова, сачуван је стари цреп. У ентеријеру је зидани банак, подзидани оџак и под од земље.

СЕЛО ДРАЈКОВЦЕ, св. Четрдесет мученика (Младенци)

Налази се поред пута за Урошевац. Ниво пода је за три степеника спуштен од околног терена. Мала црква правоугаоне основе са споља и изнутра полукружном апсидом. Подигнута је на темељима старе почетком века[33]. Амбијент је знатније уништен најновијом нестручном обновом и доградњом „сале" 1976. године. Надзиђивањем зидова подигнута је и кота слемена крова, који је сада покривен фалцованим црепом. Само је стари камени покривач остао сачуван над малом тространом апсидом.

У броду цркве зидови су прекречени.

У цркви се чува икона „Четрдесет мученика", солидан рад непознатог сликара, у наивном маниру.

СЕЛО ЈАЖИНЦЕ, Св. Петка

Црква се налази на гробљу. Мештани сведоче да је некада била од плетера[34] али је пред рат озидана непеченом опеком. 80-тих година поново

---

[31] О фрескама опширније у П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, стр. 356–359 и исти, Сеоске цркве, стр. 136–137. Један део фресака је у међувремену нестао.

[32] М. Ивановић, Црквени споменици, стр. 435 наводи и запис са годином 1636-ом.

[33] „... на темељима старе цркве пре 20 година". П. Костић нав. дело, стр. 105. Према М. Ивановићу (Црквени споменици, стр. 438), подигнута је 60-тих годиа XVI века, срушена од Татара после 1690. године а касније обновљена. Види и П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, стр. 355.

[34] Према П. Костићу, нав. дело, 96, развалине старе цркве биле су видљиве, крај ове од плетера, још почетком овог века. Слично, уз занимљиву легенду и М. Ивановић, Црквени споменици, стр. 452.

је обнављана када је исправљен свод (?!). Мањих је димензија, правоугаоне основе, са нижом дубоком апсидом и вратима плитко лучно засвођеним, на западном зиду.

Фасаде цркве су омалтерисане, под покривен каменим квадратним плочама. Кров на две воде има савремени цреп, али су над апсидом сачуване аутентичне плоче од шкриљаца.

СЕЛО СЕВЦЕ, Св. Арханђел Михајило (св. Анастазије)

Налази се високо на брду, изнад села, окружена гробљем. Подигнута је 1921. године на развалинама старе[35].

Мала црква правоугаоне основе са тространом апсидом, полуобличастим сводом и двосливним кровом. Над вратима западног зида је полулучна ниша и мањи прозор. На северном зиду је такође мањи, низак прозор и још један отвор, по свему судећи накнадно пробијен. Црква је зидана квадерима од сиге и премалтерисана. Кровни покривач је замењен савеменим, али је над апсидом сачуван стари, од шкриљаца.

Црква је у лошем стању.

Св. Никола

Црква се налази са десне стране пута који води у село. Са њене северне стране протиче поток.

Мања црква правоугаоне основе са споља тространом апсидом. Каснијом доградњом затворено је лепо западно прочеље на коме су ниша, лучно засвођена, врата са каменом конструкцијом. Засведена је полуобличастим сводом који је по средини напукао. Оригинални кровни покривач замењен је новим, фалцованим црепом. На крову, изнад западног прочеља је мањи „слободни крст". На јужном зиду је још један нижи улаз са старим каменим прагом и узани отвор (прозор). Цео храм је малтерисан осим апсиде на којој се види начин зидања и камени слог.

Унутрашњост брода подељена је зидом са два лучна пролаза изнад којих је хоризонтални, профилисани венац. На источном зиду су три нише, у средини апсиде, а лево и десно ђаконикон и проскомидија. На северном зиду су три радијално учвршћене гвоздене затеге. Под је поплочан каменим квадратним плочама. По свом облику, димензијама и начину градње може се оквирно датовати у крај XVI или почетком XVII века.

Све површине зидова брода цркве прекривене су фрескама сликаним 1861. године[36]. У апсидалном простору фреске су прекречене. На једном месту угребен је запис сликара – Зограф Јосиф.

Иконостас је мали дрвени, са фино резбареном надградњом у лику два змаја и Распећем. На прегради су, накнадно стављене, следеће иконе: Богородица са Христом, Богородица на престолу, Усековање св. Јована, св. Ни-

---

[35] П. Костић, нав. дело. стр. 95; М. Ивановић, Црквени споменици, стр. 523, према истоме овде се чува више старих вредних икона.

[36] П. Костић, нав. д., стр. 10, 95; према истоме овај мајстор био је из села Лазарополја у Дебарском крају.

кола, св. Климент Охридски (1916. г.), св. Никола на престолу (барок, XVIII век, уље на дрвету), увођење Богородице у храм, св. Никола Чудотворац (исти сликар као онај који је радио икону из 1916.), окована икона Богородице са Христом.

У броду цркве чува се стари свећњак од кованог гвожђа. На две трећине висине је дрвена осликана греда и гвоздене затеге. По казивању свештеника полијелеј који се налази у броду цркве донео је из Америке исељеник по имену Недељко Ајдар. У цркви се налази мањи дрвени орман пун неистражених старих докумената и књига (Московско јеванђеље, још једно у кожном повезу са утиснутим орнаментима итд.).

ШТРПЦЕ, Св. Јован

Налази се са десне стране пута на улазу у Штрпце.

Мала правоугаона, једнобродна црква са спољa тространом, дубоком апсидом. Зидно платно малтерисано у имитацији каменог слога. Кровни венац је вишечлано степенасто профилисан. Над западним порталом је лучни надвратник, плитак, изведен радијално постављеним опекама. У оси изнад врата смештена је лучна ниша, а изнад ње плоча са записом „Храм св. Јована обновљен 1911. године". На јужном зиду је један прозор. Кров на две воде је са новим, савременим покривачем и малим металним звоником.

Подигнута је на рушевинама старије цркве[37] од којих сада нема видљивих трагова.

Св. Никола

Налази се у самом насељу. То је била једнобродна црква правоугаоне основе, пресвођена полуобличастим сводом и са полукружном апсидом са колонетом.

Уз првобитну цркву касније је дограђен[38] ужи и наглашено издужен предпростор. Измењен је и кровни покривач за који се може претпоставити да је био од шкриљаца.

Унутрашњи олтарски простор трочлано је решен. Лево и десно од апсиде су нише ђаконикона и проскомидије удубљене у источни зид. Првобитни западни зид са улазним вратима срушен је приликом изградње помењутог предпростора. Том приликом[39] уништен је и ктиторски натпис на коме је, поред имена ктитора била и 1577. година.[40].

Грађена је сигом, речним каменом и малтером. На поду је кошуљица од тераца, али је некада био поплочан квадратним керамичким плочама (по казивању свештеника).

У апсиди, при дну зида (лево) сачуван је фреско слој из XVI века. Местимично овај слој може се видети на још неким, мањим партијама зида.

---

[37] П. Костић, нав. дело, стр. 104.

[38] Исто, доградња је извршена крајем XIX или почетком XX века.

[39] На истом месту.

[40] Љ. Стојановић, Записи и натписи, стр. 733. П. Костић, нав. место. М. Ивановић, Црквени споменици, стр. 57.

На тријумфалном луку испред апсиде налазе се фреске каснијег датума, по свему судећи из XIX века, са ликовима св. Петке и св. Варваре. Површине полуобличастог свода цркве данас су прекречене.

На иконостасу, чија је дрвена конструкција веома црвоточна, налазе се иконе сликане уљем на платну. Малих су димензија, настале током XIX века.

По свему судећи првобитна црква спада у најстарије у овом крају, како се може видети и из, сада несталог натписа.[41]

* * *

Цркве (њих 15), чији је кратак опис овде дат, припадају средњовековној сиринићкој жупи познатој из докумената већ од 1331. године[42]. Укупно их је, у 18 села,[43] очувано 19 док је у рушевинама још 4. О њима је релативно мало и узгредно писано, углавном у вези са очуваним фрескама XVI/XVII века[44], ктиторским и другим натписом, или у посебним и општим топографијама.[45] Преглед, који је овде дат, треба да делимично употпуни празнину у познавању њихове архитектуре и степена очуваности првобитног корпуса.

Настале непосредно по обнови пећке патријаршије представљају, иако скромне по величини и украсу, изузетно важну нит која повезује богату прошлост са даљим трајањем, српске културе и уметности на овом простору. Уосталом, и преправке и презиђивања започета средином XIX века, и данашње доградње и жеља за обновом и „осавремењивањем", само су наставак исте традиције ктиторства и приложеништва скромног домаћег становништва и свештенства.

Основна, заједничка особина свих пописаних цркава је једнообразност. Малих су димензија, правоугаоне издужене основе пресведене полуобличастим сводом и са истакнутом олтарском апсидом. Унутрашњост олтарског простора је трочлана. У источни зид удубљене су, лево и десно од апсиде, плиће или дубље нише проскомидије и ђаконикона. Често је пред њима банак на коме је, великим каменим плочама, изведена часна трпеза. Код готово свих је под наоса за један до два степеника нижи од нивоа околног терена. Зидане су у слогу тесаника (сига) и ломљеног или речног камена, са дебелим спојницама кречног малтера. Једини архитектонски украс (који није обавезан) су једноставно профилисани поткровни венци или лучно завршене нише. Неколико цркава са колонетама на апсидама показују да је

---

[41] П. Пајкић, Цркве у Сиринићкој жупи, стр. 354.

[42] М. Ивановић, Прилози..., стр. 210 и бел. 76, 78.

[43] П. Костић, нав. дело, стр. 60. П. Пајкић, Сеоске цркве, стр. 136, наводи 17 очуваних цркава и четири у рушевинама изостављајући с. Севце у коме су сачуване две цркве. Исти број објеката у 15 села помиње и М. Ивановић, нав. дело, стр. 210 позивајући се на „монографију Урошевац и околина", Београд, 1975, стр. 160–161 што само одражава стање тадашње административне поделе.

[44] С. Петковић, нав. дело; П. Пајкић, Цркве у сиринићкој жупи, стр. 356–364, исти, Сеоске цркве, стр. 136–137.

[45] Љ. Стојановић, Записи и натписи, I–VI, стр. 733, 824, 4170, 4635, 4651; П. Костић, нав. дело, стр. 60, 104–105; М. Ивановић, нав. дело, стр. 210–214.

овај простор био изложен и утицајима из приморја, и то у континуитету. Кров им је увек на две воде и низак, а првобитно су све биле покривене каменим плочама са локалним налазиштима. Очуване фреске, било да су у траговима или већим целинама, припадају времену краја XVI или почетку XVII века, а иконе и иконостаси потичу из различитих периода, и неуједначене су вредности.

Донка СТАНЧИЋ

ИКОНОПИС НА ТЕРИТОРИЈИ ПРИЗРЕНА

Фонд икона, израђених на дрвету, које су се до наших дана сачувале у Призрену (у граду и околним селима) прелази цифру од две стотине. Све евидентиране иконе власништво су Српске православне епархије рашко-призренске, а смештене су у православним црквама у Призрену и околини. У приватном власништву сачувано је свега неколико икона за које се сада зна, а није искључено да се у будућности открије још нека. У поређењу са другим местима у нашој земљи, то је приличан број, када се узме у обзир и то да је иконопис уметнички материјал који лако може да се понесе, па и да се уништи, као што се вероватно и десило са средњевековним иконама, од чијег је великог броја за које писани подаци сведоче да их је било, остало само две до три иконе.

На основу вишегодишњег проучавања сачуваног иконописа од стране стручњака Завода у Призрену, може да се констатује да је призренски иконопис настао током дугог временског периода, који се протеже од XIV па све до четрдесетих година XX века. Даљи рад на његовом проучавању даће, несумњиво, детаљније и одређеније податке о времену нестанка сваке иконе понаособ, тако да ће та компонента у вредновању овог уметничког блага Призрена бити задовољена. Међутим, у овом моменту, далеко је важније да се систем заштите икона примени до највећег могућег степена, јер, осим незнатног броја значајнијих икона на којима су извршене конзерваторско-рестаураторске интервенције различитих размера у зависности од степена угрожености, сав остали материјал још је у стању како је затечен.

По евиденцији Завода, на основу које је установљена картотека иконописа, евидентирано је 220 икона и то:

1. Призрен – нова црква Светог Ђорђа – 45
2. Призрен – стара црква Светог Ђорђа (Руновића) – 43
3. Призрен – црква Светог Николе – 32
4. Призрен – црква Светог Николе (Тутићева) – 13
5. Призрен – црква Светог Пантелејмона – 6
6. Призрен – црква Свете Недеље – 3
7. Средска – црква Светог Николе – 19
8. Средска – црква Светог Ђорђа – 1
9. Мушниково – црква Светог Николе – 2
10. Мушниково – црква Свете Петке – 4
11. Љубижда – црква Светог Николе – 19
12. Плањани – црква Свете Богородице – 8

13. Локвица – црква Светог Илије – 12
14. Драјчићи – црква Светог Николе – 13
15. Богошевци – црква Светог Николе – 4
16. Горње Село – црква Светог Ђорђа – 3
17. Живињане – црква Свете Недеље – 1
18. Дојнице – црква Успења Богородице – 5
19. Манастир Светог Марка – 1

Осим поделе по времену настанка, у нашем случају могао би се призренски иконопис разврстати и по ауторима, с тим што за далеко већи број икона морамо за сада да констатујемо да им је аутор непознат. На основу оног малог броја сигнатура, на основу објављених података, као и на основу иконописа којим располажемо, могли бисмо да га поделимо на неколико група:

а) сигнирани радови (за које се претпоставља да су махом радови македонских зографа),

б) иконе увезене из Русије.

Међу зографима који су израдили иконе из прве групе има имена око чијег идентитета још треба много да се истражује (као напр. Сергије Димовић и „зограф Јаков"), а има и оних, који су опште познати и признати зографи, као што су Петар Филиповић и Кузман Фрчковски. Остаје да се утврди и да ли је и колико у изради призренског иконописа узео учешћа и сликар Васиљ Крстић, који је са браћом Теофилом и Александром радио на живописању цркава у џамија у Призрену и околини.

Иконе увезене из Русије сачуване су у релативно мало броју. Међу њима срећемо називе појединих Богородица, као што су „казањска", „тихфинска" и „смоленска", које недвосмислено сведоче о своме пореклу. О доношењу икона из Русије у ове крајеве имамо података и у публикацијама, посебно у XIX веку. Руске су иконе имале представе Богородице са малим Христом на рукама, које су се сачувале готово у свим призренским црквама као и у околини. Рађене су серијски и рутински, али на начин који је ближи занату него уметности.

Осим горе поменутих, а ван тих категорија, у збирку призренских икона улазе и две средњовековне иконе са представом Богородице са Христом, и то један типа „Одигитрије" а друга „Умиљеније", обе из XIV века и шест икона пренетих са иконостаса Ђипровачке цркве у Сент Андреји. На њима су изведени конзерваторско-рестаураторски радови, пошто су оне у више прилика излагане на изложбама у нашој земљи и иностранству (у Београду, Сарајеву, Будиму, Паризу).

По својим стилским карактеристикама призренске иконе припадају разним стиловима. За две најстарије сачуване иконе из средњег века, по мишљењу наших еминентних стручњака сматра се да су рад домаћих, локалних мајстора, који су стварали под јаким утицајем византијске уметности свога времена. Већина икона рађена је у традицијама православне иконографије и у оквирима тзв. „зографског" стварања, које се дуго задржало у свим нашим крајевима под турском влашћу. Сличне особине показује и сликарство икона увезених из Русије, а шест икона из Ђипровачке цркве представљају барокно остварење анонимног војвођанског сликара.

Већина икона је у службеној употреби као целивајуће, литијске или иконе на иконостасима, а има и оних које се у црквама чувају ван службене

употребе, најчешће из разлога што их је зуб времена оштетио. Има их и у таквом стању да се на њима не распознају ликови и представе. Такође има и распуклих или са изљуштеним сликаним слојем. Тек након чишћења прашине, чађи и сликарског лака, који је на неким иконама претворен у читаве наслаге, моћи ће иконе и да се проуче у правом смислу речи. Самим тим добиће се и тачан увид у њихове уметничке вредности, за које сада само можемо да закључимо да су евидентне и да заслужују посебну пажњу.

Црква Свете Недеље у Живиљанима:

1. Света Недеља (27 x 40 цм)

Црква Свете Богородице у Плањанима:

1. Богородица са Христом (54 x 76 цм)
2. Исус Христос (54 x 76 цм)
3. Светог Николе (35 x 50 цм)
4. Група икона (32 x 38 цм)
5. Свети Никола (30 x 38 цм)
6. Свети Никола (19,5 x 30 цм)
7. Богородица са Христом (18,5 x 30,5 цм)
8. Свети Никола (20 x 30 цм)

Црква Светог Ђорђа у Горњем Селу:

1. Богородица са Христом (47,5 x 87 цм)
2. Исус Христос (47,5 x 87 цм)
3. Група икона

Црква Светог Николе у Мушникову:

1. Олтарске двери – Благосвети (70 x 115 цм)
2. Архитрав иконостаса (Деизис и дванаест апостола)

Црква Свете Петке у Мушникову:

1. Олтарске двери – Благовести (70 x 115 цм)
2. Две светитељке мученице (60 x 96 цм)
3. Богородица са Христом (22 x 27,5 цм)
4. Неидентификована икона на дрвету (43,5 x 67,5 цм)

Црква Светог Николе у Богошевцима:

1. Благовести – олтарске двери
2. Богородица са Христом (24 x 46 цм)
3. Две светитељке мученице
4. Група икона

Црква Светог Николе у Драјчићима:

1. Исус Христос
2. Богородица са Христом

3. Свети Јован Крститељ
4. Свети Никола
5. Архистратиг Михаило
6. Архистратиг Михаило
7. Свети Никола
8. Христос на престолу
9. Исус Христос
10. Богородица са Христом
11. Свети Никола
12. Деизис и дванаест апостола
13. Благовести

Црква Светог Николе у Средској:

1. Олтарски двери – Благовести (72 x 142 цм)
2. Исус Христос (48 x 75 цм)
3. Богородица са Христом (50 x 80,5 цм)
4. Свети Никола 662,5 x 235 цм)
5. Група икона (32 x 39 цм)

Црква Светог Саве у Локвицама:

1. Богородица са Христом (57 x 71 цм)
2. Исус Христос (57 x 71 цм)
3. Свети Никола
4. Распеће Христово
5. Богородица са Христом (32 x 39 цм)
7. Преподобна Евдокија (32 x 38 цм)
8. Узношење Светог Илије на небо (39,5 x 47 цм)
10. Арханђео Михаило (30,5 x 38 см)
11. Арханђео Михаило (60 x 94 цм)
12. Икона Христа

Црква Светог Николе у Приземљу (Рајкова):

1. Благовести – отларске двери
2. Исус Христос (48 x 97 цм)
3. Богородица са Христом (48 x 97 цм)
4. Свети Јован
5. Шест икона са представама апостола – по двојица
6. Десет икона са представама великих празника
7. Исус Христос (70 x 94 цм)
8. Свети апостоли Петар и Павле (39 x 42 цм)
9. Свети Илија (30 x 35 цм)
10. Успење Богородично (20,5 x 27,5 цм)
11. Богородица са Христом (20,5 x 30 цм)
12. Свети Никола (68 x 98 цм)
13. Група икона (35 x 38 цм)
14. Богородица са Христом (34 x 42 цм)
15. Свети Никола (30 x 40 цм)

16. Свети Никола (17 x 25,5 цм)
17. Богородица са Христом (21 x 32 цм)
18. Свети Тома (31 x 39 цм)
19. Група светитеља (21 x 26,5 цм)
21. Свети Никола (15,5 x 21 цм)
22. Група икона (32 x 39 цм)
23. Група икона (32 x 37,5 цм)
24. Свети Мелентије Антиохијски
25. Свети Никола (32 x 42 цм)
26. Богородице са Христом (19 x 24 цм)
27. Свети Стеван (39 x 26 цм)
28. Група икона (39 x 65,5 цм)
29. Свети Алимпије и Света Параскева (46 x 59,5 цм)
30. Распеће (51 x 56 цм)
31. Свети Никола (68 x 98 цм)
32. Распеће од седефа (5 x 14 цм)

Црква Свете Богородице у Кориши:

1. Богородица са Христом

Црква Успења Богородице у Дојницама:

1. Богородица са Христом
2. Исус Христос
3. Богородица са Христом – седам комада
4. Група икона
5. Дрвени крст исликан светитељима

Манастир Свети Марко:

1. Богородица са Христом

Црква Светог Ђорђа у Призрену – нова:

1. Благовести – олтарске двери
2. Преображење
3. Арханђео Михаило
4. Свети Сава
5. Свети Ђорђе
6. Богородица са Христом
7. Исус Христос
8. Свети Јован
9. Свети Никола
10. Свети Стеван
11. Свети Димитрије
12. Исус Христос
13. Богородица са Христом
14. Богородица са Христом – из XIV века
15. Богородица са Христом
16. Распеће

17. Групна икона са Осезанијем Томиним
18. Свети Спиридон
19. Свети Јефтимије – делимично окована сребром
20. Свети Алимпије Столник
21. Свети Ђорђе
22. Три јерарха
23. Осезаније Томино
24. Тајна вечера
25. Деветнаест икона на огради хора
26. Богородица Одигитрија – из XIV века

Иконостас Ћипровачке цркве из Сентандреје:

1. Богородица са Христом
2. Исус Христос
3. Свети Јован Крститељ
4. Свети Ђорђе
6. Свеги Димитрије

Црква Светог Ђорђа у Призрену – Руновића:

1. Неидентификован светитељ (19 x 24 цм)
2. Скидање с крста (20 x 27 цм)
3. Богородица са Христом (17 x 28 цм)
4. Свети Хараламшије – са металном десном руком (25,5 x 34 цм)
5. Непознати светитељ и свети Арханђео (31 x 38 цм)
6. Група икона са Распећем (31 x 37 цм)
7. Света Тројица (30 x 35 цм)
8. Преображење (21 x 35 цм)
9. Свети Ђорђе (22 x 30 цм)
10. Света Параскева (22,5 x 32 цм)
11. Свети Ђорђе (27 x 38 цм)
12. Васкрсење Базарево (20,5 x 27 цм)
13. Благовести (20 x 27,5 цм)
14. Уздизање часног крста (21 x 28 цм)
15. Богородица са Христом (22,5 x 32 цм)
16. Усековање (20,5 x 27 цм)
17. Цар Константин и царица Јелена (32,5 x 42 цм)
18. Благовести (28,5 x 35 цм)
19. Рођење Богородице (20,5 x 27 цм)
20. Тајна вечера (20 x 27 цм)
21. Благовести (29 x 39 цм)
22. Групна икона – шест светитеља (30,5 x 39 цм)
23. Света Недеља (31 x 41 цм)
24. Свети Пантелејмон (35 x 48 цм)
25. – 30. Представе апостола са металним крунама (25 x 48,5 цм)
31. Група икона великих празника
32. Свети Ђорђе (55 x 89 цм)
33. Свети Јован Богослов (53 x 98 цм)
34. Богородица (53 x 98 цм)

35. Неидентификована икона већих димензија
36. Арханђео Гаврил
37. Три јерарха
38. Свети Јован Златоусти
39. Благовести – олтарске двери (35 x 117 цм)
40. Богородица са Христом (престона икона) – (58 x 118 цм)
41. Исус Христос – престона икона (58 x 118 цм)
42. Свети Ђорђе и Свети Јован Крститељ (45 x 80 и 43 x 112 цм)
43. Архитрав иконостаса – Деизис и дванаест апостола

Црква Свете Недеље у Призрену:

1. Света Недеља (28 x 33,5 цм)
2. Богородица са Христом (28,5 x 38 цм)
3. Духови (26 x 38 цм)

Црква Светог Пантелејмона у Призрену:

1. Богородица са Христом (34,5 x 46 цм)
2. Богородица са Христом (21,5 x 29 цм)
3. Света Параскева (18,5 x 21 цм)

Роксанда ТИМОТИЈЕВИЋ

ПРИКАЗИ

ЧИЊЕНИЦЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Јеромонах Атанасије Јевтић: „Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990", Јединство 1990.

Пред нама је обимно дело познатог ствараоца јеромонаха Атанасија Јевтића. Међутим, његова обимност никада неће бити ни близу обимности злочина и величини страдања српског народа на свом огњишту, у својој земљи. Не треба ни очекивати да би било које књишко дело на својим страницама сабрало и проговорило умом, осећањима и судбинама свих страдалника. Но, није нам познато да у Југославијии Србији постоји још неки аналитичар косовске драме који тако помно, трагалачки, готово математичком фактографијом прати у дужем временском периоду след страдања, односно геноцид над српским народом.

Указујемо поново на апсурд који готово људска историја не познаје. Наиме, нема сумње да откад постоји људски род постоје и његова страдња која су, без обзира на облик (укључујући и онај који само не-човек може смислити и извршити), у темељу бити човека. Страдања у рату, страдања у туђој земљи, страдања од власти, страдања од освајача и томе слично могу се некако и разумети, али страдање једног народа у веома дугом периоду, у континуитету, у својој властитој земљи, и то највише у „слободи", нема примера у људској историји. Није чудо што нас Американци, Енглези, Французи, Немци и други, не могу разумети. Док се сви други народи боре да слободно живе пре свега у својој домовини а затим и у свим другим земљама света, Срби, у постојбини српске државе, још сањају своју правну, радну и животну сигурност и исти статус са грађанима целе Србије.

Јеромонах Атанасије Јевтић, врстан познавалац косовскометохијске стварности, у име истине и Бога, нуди у свом делу богату грађу засновану на „голим" чињеницама, на тачним подацима, дакле, на темељу најјаче уверљивости; нуди једно лице Косова и Метохије. Сами подаци готово да говоре: ово је било, а ви будите слепи и луди или наивни па их занемарите!

Читалац ће морати стати пред толиким чињеницама не само запрепашћен њиховим карактером и континуитетом, већ и запитан: а) како је могуће да један народ толико храбар у ратовима толико дуго подноси највеће зло које се чини над његовим људским достојанством; б) како је могуће да један други народ тако брутално и у тој количини чини зла народу са којим живи, у чијој држави живи; ц) како је могуће да српска власт, српска држава у суштини мирно толерише сва та безакоња било ког народа над било којим народом, а посебно над својим народом.

Атанасије Јевтић настоји да пружи одговор и на ово питање, објашњавајући генезу настанка аутономије Космета и улогу Арбанаса у освајању овог простора. Он то чини синтетички, тврдећи да су, у основи, два узрока довела до овакве моћи Шиптара, односно Албанаца на Космету и истовремено немоћи Срба. Први се, по њему, налази у турско-италијанско-нацистичкој власти на овим просторима и употреби Албанаца у борби против Срба, а други у комунистичкој власти која је у основи наставила исту политику. Не споримо и те узроке, јер су евидентни, али се проблем не може разумети и објаснити без увођења у „игру" и других узрока, односно фактора. Наиме, власт, било страна било домаћа, јесте основни узрок вишегодишње драме свих житеља Космета, и не само њега, али и сами косовскометохијски људи, и Срби и Албанци, носе у свом бићу велики део „тајне" датог стања. Све док је Космет југословенски проблем; све док у Уставу Србије постоји територијална аутономија Космета; све док нема на Космету јаких српских центара (јаких у економском, политичком, културном, образовном итд. погледу); све док постоји владавина националног кључа; све док постоји изразита негативна кадровска политика; све док постоји сваковрсна изолација Космета од Србије и Европе; све док не завлада на овим просторима у свим срединама економско-правна мера живо-

та људи, тј. док се не ликвидира фетиш нерада и безакоња; све док се не гарантује свим националним мањинама на Космету иста мера културне аутономије; све док се путем селекције способности и рационализације школске мреже не уреде односи у образовању, култури, науци и привреди – нема решења косовске драме. Држава која нема разрађен овакав програм деловања на Космету, у основи продужава агонију и Срба и Албанаца на својој територији.

Само дело страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. године се дели на четири поглавља: а) на ратна страдања Срба од 1941. до 1945; б) на страдања од 1945. до 1955; ц) на страдања од 1956. до 1981; д) на страдања од 1981. до 1990. године. Поред тога, дело има низ значајних прилога што употпуњава истину о страдању Срба.

Вероватно услед недостатка података, прва три периода су заузела мање простора у књизи. Највећи простор је дат хроници страдања Срба задње две године (1988–1990).

Други период (1945–1955) аутор сматра да се може назвати „временом амнестије, праштања и потпуног удварања нових власти комунистичке Југославије арбанашком становништву" (стр. 26/27). Овде треба додати да такав однос није био само према Арбанасима. И други народи су остали сачувани од истине о својим не-делима. Но та амнестија, та сачуваност највише је чувала саму власт, али не може трајно сачувати ни једног злочинца, ни један злочин. Отуда је Атанасије Јевтић потпуно у праву када захтева да се само преко истине може доћи до слободе. То је енигма свих слобода.

Круцијална или „катастрофална државно-правна грешка", која ће се одиграти већ 6. и 17. марта 1945. године, а коју Јевтић назива „злочином према српским и црногорским избеглицама са Косова и Метохије" састоји се у одлуци ДФ Југославије да се забрани повратак прогнаним колонистима на Космету. Нема сумње да се не ради о „грешци", већ о врло смишљеном плану који се уклапа и чак чини основицу политичке комбинаторике о Балканској федерацији и борбе против „Версајске Југославије и српског хегемонизма", како стоји у основним документима КПЈ. Тај паклени план, који се одржава до данас, та велика лаж којом се хране сви србомрсци, отворио је простор усељавања огромног броја емиграната из Албаније у време и после рата, који ће постати командни кадар у војсци, политици, образовању, привреди, здравству и другде и који ће управљати масама бораца за велику Албанију кроз стварање албанске републике у Југославији. Но није мали број српских политичара учествовао у тој издаји, а да још ни данас није не само одговарао за то, већ није званично ни именован.

Најобимнија грађа књиге се односи на страдање Срба у последње две године. За оне који не познају косовско-метохијску збиљу или је познају крајње површно, новинарски, хроника страдања ће можда изазвати нешто чуђења, бар померити ону „истину" коју им нуде званична власт и њен информативни систем. Међутим, ми који живимо косовску стварност, који смо њени објекти и субјекти, стојимо још на становишту питања које је поставила Игуманија девична Параскева: „Где је та слобода на Космету, када је ми од 1941. године до данас нисмо још осетили?" (стр. 264.).

Чини нам се да је Силвана Марковић дала најбољу „дефиницију" Косова: „Косово, ти си суза Богородице Љевишке, Лазарева мудрост, Обилићева снага. Ти си заклетва у вину, причест на Самодрежи, хришћанство у Дечанима". (стр. 261).

Јеромонах Атанасије Јевтић из највеће дубине свога ума, веровања и памћења, види Космет као „једно крстолико знамење, истовремено историјско и духовно, то јест метаисторијско. Косово је стожерно место у историји и духовности Срба". (стр. 262) Кад је већ то тако, онда су огромна страдања српског народа на Космету уједно и одбрана свога стожера, своје матице, свога извориштa, свога памћења, нека врста историјске зрелости свесрпског народа. Управо зато крајње је време да Космет постане једном засвагда и простор среће, рада и живота, простор стваралачке слободе Срба који у њему живе заједно са другима. Само би се тако све његове жртве довеле до смисла страдања за слободу човека и потомства.

Коначно, ако бисмо замерили овом врсном мислиоцу, аналитичару, и хроничару страдања српског народа, до краја оданог Богу и своме народу, онда бисмо га упутили и на друге изворе података. Но, то превазилази моћ једног човека и тражи тимски рад.За оно што је учинио треба му бити захвалан на огромном труду, на систематичности, убедљивости и личној храбрости. Постајући верни тумач страдања свога народа, писац постаје и тумач једне дуго скриване истине. Отуда је његово дело уједно и протест против тога стања, увод у његову измену. У то јеромонах Атанасије Јевтић дубоко верује. Придружимо му се.

Др Драгољуб ЖИВКОВИЋ

ДЕЛО МНОГОСТРУКЕ ВРЕДНОСТИ

(Ђорђе Трифуновић: Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Нолит, Београд, 1990.)

Азбучник српских средњовековних књижевних појмова је приручник који је, у правом смислу речи, неопходан ономе ко жели да се бави изучавањем старе српске књижевности или да се бар упозна са основним појмовима из обе области. Пошто је прво издање, из 1974. године, доста брзо распродато, већ десетак година се осећала потреба за другим. Претпостављамо да аутор није журио све док прво не прошири и допуни. Због тога поред другог издања стоји да је допуњено. У њему је преко 30 нових чланака, а око 40 је проширено мањим или већим допунама. Нови појмови су:: грамота, заносити, заставити, зборник, златаја, чеп, златострујј, златоуст, знаци у редовима, изводити, изгубити, изоколон, исписати, исправљати, каноник, комат, крива књига, кривљеније словес, мајстор, наусница, неумски знаци, појање, последовати, простагма, развратити, трудити се, украсити, чатовници, челобитије, чиновник архијерејски и шарати.

Др Ђорђе Трифуновић је већ у предговору првом издању указао на потешкоће при стварању *Азбучника* које проистичу из стварног стања у области историје и теорије српске средњовековне књижевности. И данас се осећа потреба, за једним делом, нарочито из теорије старе књижевности, које би пружило бар основна знања из ове области. У недостатку таквог дела, *Азбучник* представља неку врсту замене. Специфичност теорије старе књижевности може се најбоље видети упоређивањем појмова из овог речника са општим појмовима из, рецимо, *Речника књижевних термина*. Многи су карактеристични само за ову књижевност. (Овај се је речник појавио 1986. године и садржи основне појмове, наведене у краћем облику него у *Азбучнику*, и из области старе књижевности.)

У *Азбучнику* је обрађено преко 270 појмова. Највише појмова везано је за поезију, глаголе, жанрове, зборнике, богослужбене књиге, затим за стилске фигуре, опште теоријске термине, занимања, прилоге, предлоге и сл. Обрађени су и неки појмови својствени палеографији, дипломатици, хронологији, музикологији и литургици, али је то учињено са књижевног аспекта. То се посебно односи на појмове који су везани и за поезију и за литургику. Највише је појмова из области поезије – преко 35. То су: азбучни стихови, акатист, алилујар, антифон, библијске песме, величаније, догматик, ексапостилар, икос, ипакој, канон, ирмос, колон, кондак, крајегранесије, молепствије, мртвени и покојни, мученичан, отпустителан, панихида, пеније, подобан, покајни, полијелеј, самогласан, самоподобан, светилан, седалан, служба, стихира, стихови, тројичан, тропар, хвалитни, херувика, цамблачна, шестопсалмије.

Присутан је необично велики број глагола. Сви они су везани за преписивачку или стваралачку делатност. То су: заносити, заставити, зри, изводити, изгрубити, изустити, исписати, исправљати, ишти, кончати, написати се, пети, писати, по(д)писати, последовати, почети, провести, преписати, разврстати, рече, рукоделисати, рукописати, саставити, сатворити се, свршити се, сешти, списати, стихологисовати, такмити, трудити се, украсити, уписати и шарати.

Око тридесетак појмова односи се на књижевне жанрове: аутобиографије, житије, виденије, дејаније, изложеније имена, исповеданије, летописи, молитва, надгробноје, наказаније, открвеније, питања и одговори, плач, поведаније, повеља, повест, посланица, поученије, похвале, преније, путописи, риторско слово, споведаније, тлкованије, указаније, хрисовуљ, хроника, челобитије.

Дати су основни подаци о следећим богослужбеним књигама и зборницима: богородичник, месечник, осмогласник, паримејник, псалтир, служабник, требник, триод, тропарник,

часловац, епистолар, громовник, златоструј, златоусник, изборник, коледник, луновник, отачник, палеја, панагирик, поменик, псалтикија, пчела, рождник, сановник, трепетник, синаксар, типик, хронограф, цароставник.

Обрађени су и значајни књижевнотеоријски термини као што су: језик, стихови, рима, писатељноје художаство, плетеније словес, твореније, художаство и сл. Обрађено је 30 стилских фигура. Њихов словенски назив је *творчасти образи*. Георгије Хировск, византијски граматик и професор Високе школе у Цариграду, саставио је једно краће теоријско дело о стилским фигурама. Спис се састоји од тридесетак краћих дефиниција стилских средстава, која имају адекватне преводе у старој српској књижевности. У *Азбучнику* су обрађене следеће стилске фигуре: возврат, возданије, воспетословије, виименоместаство, издредије, изобилије, иметвореније, иносповије, лихновноје, лицетвореније, напотребије, нестатак, образ, отименеје, поиграније, пореченије, преступноје, пријетије, приклад, прилог, притча, сватословије, снетије, спријетије, приклад, прилог, притча, сватословије, снетије, спријетије, створеноје. Из ових речи крију се стилске фигуре које данас зовемо: алегорија, анастрофа, антифраза, ексоха, елипса, иронија, парабола, перифраза, синекдоха, плеоназам, ономатопеја, хипербола, метафора и друге. Посебно место у *Азбучнику* имају, а нису сврстани у *творчасти образи*, епитети и симболи.

Поред основних објашњења о одређеном појму, наведена је и богата литература о сваком. Највише простора дато је значајнијим појмовима као што су: житије (тридесетак страна), молитва, похвала, општа места, записи, натписи, стихови итд.

У односу на прво издање, ово је и графички боље опремљено. Многострука вредност чини га неоходним приручником, али и обавезном књигом у библиотеци сваког онога ко не занемарује традицију и изворне вредности из значајног периода српске уметности и књижевности.

Драгиша БОЈОВИЋ